

HÜSEYN ƏHMƏDOV

AZƏRBAYCAN
MƏKTƏB VƏ PEDAQOQJİ
FİKİR TARİXİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ UNİVERSİTETİ

HÜSEYN ƏHMƏDOV

AZƏRBAYCAN MƏKTƏB VƏ
PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

(dərs vəsaiti)

(I hissə)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 10 mart 2000-ci il tarixli
235 sayılı əmri ilə ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti
kimi tövsiyyə edilmişdir.

M.F.Əbrinclov adına
Azərbaycan Milli
Kتابخانəsi

BAKI-2001

250218

Elmi redaktorları:

S.M.Onullahi, *tarix elmləri
doktoru, professor.*

Rə'yçilər:

H.B.Bayramov, *dosent.*

F.Ə.Seyidov, *professor.*

F.A.Rüstəmov, *dosent.*

Akademik **H.M.ƏHMƏDOV**. «Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi» Bakı, ABU, 2001, 320 səh.

«Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi» adlı bu dərs vəsaiti (I hissə) ilk dəfədir ki, çap olunur. Ən qədim zamanlardan 1918-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən bu kitabda Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin sistemli kursu şərh edilir. Dərs vəsaiti Respublika Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş mövcud proqram əsasında hazırlanmışdır. Kitab pedaqoji universitet və institut tələbələri, müəllimlər, magistr və aspirantlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabdan geniş oxucu kütləsi də faydalana bilər.

000908 — 2001
700122

© «Təhsil» EİM, 2001

Ön söz

Dərin məna və məzmunu ilə diqqəti çəkən «Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi» adlı dərs vəsaiti əsasən pedaqoji universitet və institut tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bununla belə təhsillə məşğul olan digər qurumlar da bu vəsaitdən faydalana bilərlər. Respublika Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən proqrama müvafiq hazırlanan həmin dərs vəsaiti ən qədim dövrdən başlayaraq 1918-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir.

Gərgin əməyin və çoxillik pedaqoji təcrübənin məhsulu olan vəsaitin məzmunundan görüldüyü kimi, müəllif göstərilən çoxəsrlik dövrdə Azərbaycan məktəb təhsilinin və pedaqoji ideyaların meydana gəlməsi və inkişaf mərhələlərini elmi əsaslarla araşdırmaqla yanaşı, həm də fənnin sistemli kursunu yaratmağa nail olmuşdur ki, bu şübhəsiz, tərifə və təqdirə layiqdir.

Görkəmli pedaqog və tanınmış tədqiqatçı Hüseyn Əhmədovun Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixini üç əsas dövrə bölməsi xronoloji ardıcılıq baxımından və prinsip e'tibarilə elə bir e'tiraz doğurmur və məqbul sayıla bilər.

Dərs vəsaitində verilən ayrı-ayrı bölmələr, fəsillər arasında məntiqi əlaqə, şərh edilən mövzunun metodoloji baxımdan düniyyət və dolğunluğu, müəllifin fakt və hadisələrə yanaşma metodu, tarixilik və elmlilik prinsipi baxımından diqqəti cəlb edir. Verilən illüstrativ materiallar əsəri daha oxunaqlı edir və onun əyanılığını artırır.

Azərbaycan mülki tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan məktəb və pedaqoji fikir tarixi oxucuları, ilk növbədə tələbələri xalqımızın zəngin pedaqoji irsi ilə tanış edir, onların pedaqoji dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir edir.

Vəsaitin müəllifi yorulmaz tədqiqatçı akademik H.M.Əhmədov yarım əsrdən artıqdır ki, Azərbaycan məktəbi və

pedaqoji fikir tarixi problemlərinin tədqiqi, təbliği və tədrisi ilə məşğul olur. Onun respublika daxilində və respublikadan kənarında nəşr etdiyi onlarla kitab və yüzlərlə məqalə həmin fənnin sistemli kursunu yaratmağa imkan vermişdir. İlk təşəbbüs kimi həmin vəsaitin ərsəyə gəlməsini və çap edilib tələbə kütləsinin istifadəsinə verilməsini alqışlayır, onun müəllifinə möhkəm cansağlığı, yeni-yeni elmi uğurlar arzulayıram. Tanrı sənə yar olsun.

Teymur Bunyatov,

**Azərbaycan Elmlər
Akademiyaasının
müxbir üzvü**

21.02.2001 — Bakı şəhəri

GİRİŞ

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi respublikanın pedaqoji universitet və institutlarında hazırlanan gələcək müəllimləri Azərbaycan xalqının zəngin pedaqoji irsi, tərbiyə, təlim, təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə tanış edir. Bu kursun tədrisi tələbələrin ümumi pedaqoji fikir tarixi zəminində Azərbaycan xalqının məktəb və pedaqoji fikrinin səciyyəsinə dair biliyini zənginləşdirir.

Əsrimizin 40—50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda pedaqoji elmlər, o cümlədən məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair sanballı elmi-tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Keçmiş SSRİ məkanında böyük nüfuzə malik olan pedaqoji elmlər doktoru professor Ə. Seyidovun, akademik M. Mehdizadənin, professor M. Muradxanovun, onların ardınca professorlardan Ə. Həşimov, H. Əhmədov, A. Kərimov, Ə. Yaqubi, İ. Mollayev, Ə. Ağayev, Ə. Paşayev, elmlər namizədlərindən V. Mustafazadə, Əyyub və Əmir Tağıyevlər, H. Rəfibəyli, İ. İsayev, Ə. Cəlilov, gənc alimlərimizdən H. Bayramov, S. Orucov, F. Rüstəmov, Ə. Məhəmmədov, S. Orucova, V. Bəşirov, Humeyir Əhmədov və başqalarının Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair tədqiqatları, həmçinin son vaxtlar Moskvada nəşr edilən irihəcmli *"Azərbaycan pedaqoji fikir antologiyası"*, eyni zamanda SSRİ PEA tərəfindən nəşr edilən *"SSRİ xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair очерklər"* adlı çoxcildlik əsərlərin meydana gəlməsi ilk təşəbbüs kimi Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin sistemli kursunu yaratmağa imkan vermişdir.

Məktəb və pedaqoji fikir tarixi humanitar elmlər sahəsinə daxil olduğundan tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, filosoflar və bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyəti ilə məşğul olan mütəxəssislər, ilk növbədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin məşhur tədqiqatçısı akademik F. Qasımlı, F. Qasımlı, F. Qasımlı

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından professor Seyidağa Onullahi, Əli Hüseynzadə və başqaları yeri gəldikcə bu problemə az və ya çox dərəcədə toxunmuşlar. Vəsaitin hazırlanmasında onlardan faydalanmışıq.

Nəhayət, son illərdə, 1991—1995-ci illərdə, N.Tusi adına ADPU-nun nəşriyyatında rus dilində üç hissədən ibarət çap etdirdiyimiz Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair kitabçalar da bu vəsaitin hazırlanması zamanı əsas götürülmüşdür.

Oxuculara təqdim edilən bu vəsaitin, xüsusilə də I bölməsi hazırlanarkən professor Ə. Yəqubi və professor Ə.Həşimovun problemlə bağlı tədqiqatlarının nəticələri proqram tələblərinə uyğun olaraq tərəfimizdən yenidən işlənmişdir.

Azərbaycanın pedaqog alimləri bu və ya digər dövrün ən mühüm pedaqoji problemlərinə aid ayrı-ayrı tədqiqat aparmışlarsa da, xalqımızın pedaqoji tarixi bu günə qədər bütöv şəkildə öyrənilmədiyindən, bütün dövrlərdə məktəb və pedaqoji fikrin inkişafını eyni səviyyədə şərh etmək hələlik mümkün deyildir.

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin tədrisinə, əsasən, 80-ci illərdən başlanmışdır.

Ünvanı pedaqogika tarixi kursundan bir qədər fərqli olaraq Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi kursunu aşağıdakı ardıcılıqla üç əsas bölmədə şərh etmək nəzərdə tutulur:

1. *Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir.*
2. *Çar Rusiyasının istilası dövründə məktəb və pedaqoji fikir.*
3. *Respublika dövründə məktəb və pedaqoji elmlərin inkişafının əsas istiqamətləri.*

Bu kitab birinci və ikinci bölməni, yə'ni qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrü əhatə edir.

Onu da qeyd etmək ki, həmin vəsaitin hazırlanmasına 80-ci illərdən başlanırsa da, onu bə'zi səbəblərə görə çap etdirib tələbələrə istifadəsinə vermək mümkün olmamışdır. Bunun bir başlıca səbəbi də bundan ibarətdir ki, birinci bölmə, yə'ni XIX əsrə qədərki dövrə aid tədqiqat edilmişdir. Bu dövrə aid tarixi

pedaqoji tədqiqatların azlığı problemin dərinədən şərhinə imkan verməmişdir.

Buna bax mayaraq tələbələrə dərsləyə olan ehtiyacını nəzərə alaraq əlimizdə olan materialları, həmçinin son 40 il ərzində müəllifin apardığı tədqiqatların nəticələri və nəşr etdirdiyi xeyli əsər və məqalələri mümkün qədər proqram tələblərinə uyğunlaşdırıb, həmin vəsaiti çapa hazırlamağı lazım bildik.

Bir daha qeyd etməyi lazım bilirəm ki, Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi yeni tarixi-ictimai realiaqlar baxımından hələlik bütöv şəkildə dərinədən və sistemli tədqiqat və xüsusilə də təfsir edilmədiyindən, şübhəsiz ki, bə'zi mövzular ya icmal, ya da xülasə şəklinə təqdim edilir.

Bakalavrlar, magistrələr, aspirantlar, eləcə də geniş elmi-pedaqoji ictimaiyyətin istifadəsi üçün nəzərdə tutulan bu vəsait Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin sistemli kursunu yaratmaq üçün ilk təşəbbüs olduğundan təbii ki, qüsuruz da deyildir və gələcəkdə daha yeni tədqiqatlarla tamamlanaraq, bitkin sənəmə halını alacaqdır.

Vəsaitin gələcəkdə daha da təkmilləşməsinə dair qiymətli fikir və tənqidi qeydlərini bildirəcək həmkarlarımıza əvvəlcədən təşəkkürlərimizi bildiririk.

*I Bölmə***QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ MƏKTƏB
TƏHSİLİ VƏ PEDAQOJİ FİKİR**

I FƏSİL

**MƏKTƏB TƏHSİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ
VƏ İNKİŞAFI****§ 1. XII əsrə qədərki dövrdə tə'lim, tərbiyə
və təhsil məsələləri**

Azərbaycanda mütəşəkkil məktəb təhsili tarixinin başlanğıcı adətən islam tarixi ilə əlaqələndirilir və təxminən VIII—IX əsrlərə aid edilir.

Azərbaycanda miladdan əvvəl zoroastrizmin meydana gəlməsi ilə tədricən zərdüşti məktəb təhsil sistemi formalaşmışdır. İslamiyyətdən əvvəl, V əsrdən, xristian məktəb təhsil sistemi də yayılmışdır.

Azərbaycanda zərdüşti məktəb təhsil sistemindən əvvəl mütəşəkkil tə'lim-tərbiyə sistemi olmasa da, kortəbii tə'lim formalarının ibtidai dövrü mövcud olmuşdur. Bu baxımdan Qobustan rəsmləri sırasında Mezolit dövrünə (miladdan əvvəl XII—X minilliklər) aid olan dini ayinlərə həsr edilmiş fiqurlar, rəqs kompozisiyaları diqqəti cəlb edir. Rəqs, eyni tipli insan fiqurlarının ritmik ardıcılıqla rəsmlərdə təkrar edilməsi bədii təfəkkürün inkişafını əks etdirən çox maraqlı haldır.

Mezolit və Enolit dövrlərinə aid edilmiş daşüstü yazılar ən qədim dövrlərdə Azərbaycanda bədii zövq və rəsm mədəniyyətinin varlığını və inkişaf prosesini göstərir. Həmin rəsmlər qədim qobustanlıların təfəkkür tərzini və bu dövrlərə məxsus olan öyrətmə-öyrənmə aktlarını, tə'lim mədəniyyəti ünsürlərinin ilkin formalarda varlığını bildirir. Deməli, qədim

Azərbaycanda da yazının ilk növü kimi şəkli yazı tətbiq edilmişdir.

Azərbaycanda ən qədim dövrlərdə savadlılar "şəkli yazını" rəsm etmək və başa düşmək bacarığına yiyələnənlərdən ibarət olmuşlar. Şerti məhada desək, bu ilk savad növünü "tayfa savadı" adlandırmaq olar. Ümumi anlaşma vasitəsi olmaq etibarı ilə şəkli yazılarda müəyyən ifadəli hərəkətlər təcəssüm etdirilirdi. Əslində, bu ifadələrdən baş çıxarmaq, yaxud onları şəkli yazı vasitəsi ilə təcəssüm etdirməyi bacarmaq qədim Azərbaycan tayfa həyatında savadın məzmununu təşkil etmişdi.

Tayfa savadına yiyələnmiş yaşlılar şəkli yazıları və rəsim çəkmək barədəki bilik və təcrübələrini bu və ya digər formada gənc nəsə verirdilər. Məişət mədəniyyəti isə mərasim rəqsləri vasitəsi ilə təqlid yolu ilə gənc nəsə aşılınırdı.

Qədim Azərbaycanda bu kimi mərasim rəqsləri ilə gənclərdə birgə əmək həvəsi, cəsarət, qoçaqlıq, cəldlik keyfiyyətləri tərbiyə edilirdi. Uşaqlar xüsusi rəqsləri və ya oyunları müşahidə etməklə qəbilə-tayfa ənənə və adətlərini mənimsəyib yadda saxlayırdılar. Urmiyanın ətrafında miladdan əvvəl IX—VIII əsrlərə aid əldə edilmiş arxeoloji tapıntıların (qızıl cam, qızıl döşlük, qızıl bilərzik, gümüş piyalə) üzərindəki naxışlar Mannada rəssamlıq və musiqi sahəsində tə'lim işlərinin olduğunu əks etdirir. Bə'zi mənbələrə görə mannalılar yazıdan istifadə etmişlər. Mə'lumdur ki, yazı olan yerdə oxu da olmuşdur. Yazı və oxunun tətbiqi üçün ehtiyac olduğundan, Mannada tək-tək hallarda olsa da, hakim sınıfa mənsub olan ailələrin uşaqlarına savad öyrətdiyini güman etmək olar. Bu dövrdə sehr, cadu və bütələrin iradəsi cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılırdı. İctimai həyatda əmək və tərbiyənin həlledici rolu hələ mannalılar tərəfindən dərk edilmədiyi üçün onun tətbiqində mütəşəkkillik və məqsədemüvafıqlıq da ola bilməzdi. Yeniyyətlərin tərbiyəsində gəldikdə, bu, bütperəstlik ayinlərinin, meydan tamaşalarının,

qəbilə adətləri və qaydalarının, maddi ne'mətlər əldə edilməsinin və məişət tərzinin müşahidəsi ilə məhdudlaşdı.

Miladdan əvvəl VI əsrdə Manna dövləti süqut etdi və ərazisi Midiya dövlətinin vilayətləri sırasına keçdi. Manna və Midiya dövlətlərinin meydana gəlməsi qədim Azərbaycan tayfalarının siyasi-mədəni və təsərrüfat cəhətcə birləşməsi və inkişafı yolunda atılan mühüm addımlar idi. Bu dövrdə tayfa quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin inkişafı ən böyük səciyyəvi hadisələrdən idi.

İctimai həyatda baş verən bu əsaslı dəyişikliklər yeni dini, ictimai baxışların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Cənubi Azərbaycanda da Zoroastrizm (Zərdüşt dini) yayılmağa başlamışdı.

Tayfa quruluşunda, hətta Mannada şər hadisələrin (zülmət, quraqlıq, qıtlıq, xəstəlik və s.) qarşısının alınması üçün bütələr yalvanlır, səhr və caduya əl atılırdısa, Midiyada ictimai həyatda baş verən yeni dəyişmələrə uyğun olaraq təbiət hadisələri və xalq təsərrüfatı sahəsində bilik və mütəşəkkil əmək fəaliyyətinin həlledici rolu duyulurdu. Təsadüfi deyildir ki, zoroastrizm Əhrimənə qalib gəlmək üçün zərdüştülərin lazımı biliyə, əmək fəaliyyətinə və müvafiq əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmələrini vacib şərt hesab etmişdi. Zərdüştün təliminə görə bu xüsusiyyətlər gənc nəsə təlim-tərbiyə vasitəsilə aşılmalıdır. Demək həmin dövrdə Azərbaycanda müəyyən sistemdə təlim-tərbiyə işləri aparılmış, Azərbaycanda məktəb təhsili dövrü başlanmışdır.

Zərdüştü məktəbləri. Qədim Azərbaycanda hakim ideologiya Zoroastrizm (zərdüştülük) idi. Ərəb tarixçiləri və bir çox Avropa şərqşünaslarının fikrincə, Zərdüşt Urmiya şəhərinin yaxınlığında anadan olmuşdur. Zərdüşt hər cür durğunluğun əleyhinə olaraq hamını bilik əldə etməyə çağırırmışdır. Buna görə də «Avesta»da cəmə yiyələnmək əsas dini vəzifələrdən biri hesab edilmişdir.

Bu bərdə «Avesta»da müvafiq dualar və göstərişlər az deyildir. Həmin dualardan birində valideyn Əhurəməzdadan (baş ilahi qüvvə) "yaxşı rəftarlı və şüurlü övlad diləyir. Avestanın digər bir yerində isə Əhurəməzdanın oğlu hesab edilən Azərdən şüur və zəka arzulanmışdır. Elə bu kimi ifadələrdən mə'lum olur ki, övladın əxlaqi və əqli tərbiyəsi o zaman valideynlərin diqqətini cəlb edən məsələlərdən olmuşdur. Əqli tərbiyə ilə əlaqədar olaraq «Avesta»dakı hkamlar, dualar, eləcə də müəllim və şagird haqqında nəzərə çarpan mə'lumat Azərbaycanda bu və ya digər şəkildə təhsil ocaqlarının varlığını göstərir.

Azərbaycanda Avesta təhsil məktəbləri atəşgədədə yerləşirdi. Bu fakta ilk mənbələrdə, o cümlədən Nizaminin "*Şərəfnamə*" əsərində də rast gəlirik.

Qədim Azərbaycanda atəşgədələr təkcə dini mərasimləri icra etmək üçün deyil, həm də mədəniyyət mərkəzləri olaraq cəmə və tədris ocaqları olmuşdur. Bu dini mərkəzlərdə icra edilən tədbirlər sistemində təlim-tərbiyə işləri də daxil edilmişdir.

«Avesta»da verilən mə'lumata görə ibtidai təhsil 7 yaşdan 15 yaşa qədər davam edirdi, təhsil səhər tezdən başlanırdı. Avesta duaları və nəğmələrinin öyrənilməsi ibtidai təhsilin məzmununu təşkil edirdi.

Azərbaycan Zərdüştü məktəblərində tədris prosesi müəyyən mərasim ilə müşayiət edilirdi. Bu da dərslər materiallarının şagirdlər tərəfindən əzbərlənməsini asanlaşdırmaq məqsədi güdürdü. Saray və yüksək silkə mənsub olanların uşaqlarına müstəsna hallarda yazı və oxu öyrədilirdi.

Azərbaycanın qədim məktəblərində əxlaq tərbiyəsi üçün başlıca olaraq düzlük və doğruluq, əməksevərlik, ümumxalq işinə və zərdüştü hkamlara sədaqətli olmaq kimi keyfiyyətlərin aşılmasına fikir verilirdi.

Qədim Azərbaycanda at minmək, ox atmaq, nizə tullamaq, üzümək və ov etmək fiziki tərbiyənin əsas amilləri kimi tətbiq edilmişdir.

Zoroastrizmi rəsmi dövlət dini e'lan edən Sasanilər dövründə (226—651) Zərdüşt dini hakim feodalların mənafeyinə uyğunlaşdıraraq sinfi səciyyə daşmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda Avesta ehkamlarının inkişafına və yayılmasına, fəaliyyətinə, təhsilin genişlənməsinə əlverişli şərait yaranmışdır.

Xristian məktəbləri. Azərbaycanın şimal hissəsi qədimdə Albaniya adlanırdı. Qəbələ şəhəri Albaniyanın paytaxtı idi. IV əsrdə Alban dövləti mövcud idi. İlk mənbələr Albaniyada özünəməxsus yüksək mədəniyyətin olduğunu sübut edir. III—V əsrlərdə Azərbaycanın şimal vilayətlərində Sasanilərin soyğunçu siyasətlərinin nəticəsi olaraq zoroastrizmə qarşı xristian dininin yayılması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Buna görə də III əsrdən başlayaraq İrənin və Zaqafqaziyanın müxtəlif vilayətlərinə Suriyadan xristian mübəlləğləri göndərilir, məktəblər açılırdı. Burada xristian dini ilə yanaşı olaraq ritorika, coğrafiya, təbiyyət, nücum və fəlsəfə tədris edilirdi. Sasani dövlətinin tərkibinə daxil olan vilayətlərin, o cümlədən Zaqafqaziyanın əhalisindən xristian dinini qəbul edənlər bu məktəblərdə təhsil alırdılar. Həmin məktəbin mə'zunları İranda, Atropatendə, xüsusilə Albaniyada mövcud kilisə şəbəkəsini genişləndirib onların nəzdində xristian təhsil ocaqları təşkil etmək üçün hazırlanırdılar. Bu məktəblər təhsil ocaqları daşıyırdı. Bura Alban hökmdarının əmri ilə silki səciyyə daşıyırdı. Bura Alban hökmdarının əmri ilə bütpərəst və Zərdüştü valideynlərin uşaqlarını xristian dini ruhunda tərbiyə etmək üçün təsis edilmişdi. Hökmdar bu məktəblərə tez-tez gədir, "əllərində yazı lövhəsi, yaxud kitab olan şagirdlərin ucadan oxumaları ilə maraqlanarmış.

Alban xristian məktəblərində təlim ana dilində aparılırdı. Yazı üçün alban əlifbası¹ tətbiq edilirdi. Savad təlimi yazı və oxu ilə müşayiət olunurdu. Təqlid və əzbərçilik təlim metodu kimi qəbul olmuşdu.

¹ Alban əlifba sistemi V əsrin əvvəllərində icad edilmişdi, V—VI əsrlərdə Azərbaycanın şimal əyalətlərində yazı üçün runi əlifbasının (qədim türk əlifbası) tətbiq edilməsi ehtimal olunur. Lakin bu əlifbanın məktəbə nüfuz etməsi barədə dəhələlik mə'lumat yoxdur.

Müsəlman məktəblərinin meydana gəlməsi. VII əsrin birinci yarısında Ərəbistanda islam dini yayılırdı. Bu dini təlimin banisi Məkkə əhli Məhəmməd ibn Abdullah olmuşdur. İslam dini tərəfdarlarını **müsəlman** adlandıırırdılar. İslam dini bayrağı altında ərəblər qonşu ölkələrin istilasına başladılar.

VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Azərbaycana işğal etdilər və ərəb hökmdarlığını möhkəmləndirmək məqsədilə burada məscid şəbəkəsini yaratdılar. Məscidlər Azərbaycanda islam dinini yayarı idolojisi təbliğat mərkəzləri idi. Fəqihlər (islam dini hüquqşünasları) müsəlmanların dini, ailə, mülki və cinayət işlərini tənzim edən qaydaları şərh edirdilər. Bütün bunlardan baş çıxarmaq üçün dinləyicilərin ibtidai savada malik olmaları, xüsusilə ərəb əlifbasını və ərəb dilini bilmələri zəruri idi. Bu hal VIII əsrdən məscidlər nəzdində ibtidai təhsil məktəbləri yaradılmasına səbəb olur. Məscidlər əslində, müsəlmanların ilk məarif ocaqları olmuşdu. Ərəb xilafətinin tərkibində olan ölkə kimi Azərbaycanda da dövlət dili — ərəb dili sayılırdı. Buna görə də məscid məktəblərində təlimin ərəb dilində aparılması və ərəb yazısının tətbiqi məcburi idi. Beləliklə, VIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda Zərdüşt və xristian məktəbləri əvəzinə ərəb dili istiqamətli müsəlman məktəbləri, aramey və alban əlifbalı əvəzinə ərəb əlifbası, pəhləvi və alban yazısı əvəzinə ərəb yazısı yayılmağa başlamışdı. Həmin əsrdə Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən, İsmail Əssar - əl-Azərbaycani və Əbul-Abbas kimi şairlər ərəb dilində bədii və elmi əsərlər yazmışlar.

İlk müsəlman ibtidai məktəblərində savad təlimində "əbcəd üsulu" — hərf-həca üsulu tətbiq edilmişdir. Bu üsula görə savad öyrənməni, hər şeydən əvvəl, dilin bütöv səs sistemi ilə tanış etmək və bütün səsləri müəyyən kəlmələrin tərkibində (səs birləşmələri formasında) öyrətmək nəzərdə tutulmuşdu.

Şagird əbcəd üsulunu mənimsədikdən sonra həmin üsulun köməyi ilə əsas fənn kimi "Qur'an mətnlərini oxumalı və əzbərləməli idi.

VII əsrin axırlarından başlayaraq ərəblərin istila etdiyi ölkələrdə feodalizm münasibətləri genişləndikcə sinfi mübarizə ilə yanaşı olaraq, texnologiya sahəsində ideoloji mübarizə kəskinləşmişdi. X əsrdə Əbülhəsən Yəqub ibn Musa əl-Ərdəbili, Səid ibn Əmr əl-Bərdəi, Əhməd ibn Süleyman Təbrizi kimi məşhur alim və ideoloqların meydana gəlməsi diqqəti cəlb edir. Bu şəxslərin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində etdikləri yeniliklər maarif sahəsinə də öz təsirini göstərirdi. Ali təhsil ocaqlarında köhnə təlim üsulu yenisi ilə, yə'ni mühazirə, müsahibə, müzakirə üsulu ilə əvəz edildi. Təlim üsullarındakı bu dəyişikliklərin nəticəsi olaraq X əsrdən etibarən ali təhsil ocaqları məscidlərdən ayrılmış, təcridən yeni tipli ali təhsil müəssisələri — mədrəsələr əmələ gəlmişdir. Bunlardan "Beyhəqiqyyə (935-ci il) və "Sədiyyə (998-ci il) mədrəsələrini göstərmək olar.

IX—X əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq ziyalıların fəaliyyəti ilə islam maarifində yaradılmış intibah X—XII və daha sonrakı əsrlərdə müsəlman ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda elm və maarifin inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Hicri 457-ci (1065—1066) ildə Bağdad şəhərində təsis edilmiş "Nizamiyyə mədrəsəsi XI əsrin ən məşhur müsəlman ali təhsil məktəbi olmuşdur. XII əsrdə Dəməşqdə 20, Bağdadda isə 30 mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Bu mədrəsələrdə Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrinin tələbələri təhsil almışlar. Nizamiyyə mədrəsəsinin fəaliyyətində Azərbaycan ziyalıları bilavasitə iştirak etmişlər. Nizamiyyə mədrəsəsinin elmi kitabxanasını təşkil edən filoloq Xətib Təbrizi (1030—1109) mədrəsənin görkəmli azərbaycanlı müdərriələrindən biri idi. Həmin dövrdə fars dilini öyrənənlər üçün Qətran Təbrizi (1012—1088) tərəfindən ilk dəfə fars dili lüğəti tərtib edilmişdir. Xətib Təbrizinin də bədi əsərləri müdərriələr tərəfindən uzun müddət tədris edilmişdir.

XII əsr Azərbaycanda ali təhsil almaq üçün fərdi təhsil sistemindən də geniş istifadə olunurdu.

XII əsrdə mədrəsə təhsili almış bütöv bir ziyahlar dəstəsi meydana gəlmişdi: Əbül Üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Məhsət Gəncəvi, Nizami Gəncəvi kimi məşhur müəllimlər, ədiblər və müdərriələr mədrəsə təhsili almışlar. Azərbaycan ərazisində mədrəsələr əsasən Marağa, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində mərkəzləşmişdi. Naxçıvan mədrəsələri, xüsusilə Atabəy Şəmsəddin mədrəsəsi daha çox tanınmışdı. Bütün bunlar Azərbaycanda məktəb təhsilinin məzmunca inkişaf səviyyəsini göstərən əlamət kimi qiymətlidir.

§ 2. "Qur'ani-Kərim"də təlim və tərbiyə motivləri

Bu gün dini inanca qayıdış yoluna qədəm qoymuş, bu yolda kövrək addımlarla addımlayan respublikamızda müqəddəs İslamın dirçəlişi, xalqımızın milli oyanış, özünüdərk, tarixi keçmişə qayıdış meylləri getdikcə daha geniş vüsət tapır.

Danılmaz bir həqiqətdir ki, son yetmiş ildə Sovetlər İttifaqında, o cümlədən respublikamızda Azərbaycan xalqının tarixinin, milli mədəniyyətinin, ictimai və fəlsəfi fikrinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlarda İslam dininə qarşı birtərəfli, qərəzli mövqə tutulmuşdur. Xalqı mə'nəviyyətsizləşdirməyə, tarixi köklərdən, adət-ənənələrdən məhrum etməyə səy göstərilmişdir.

Dünya dirlərinin varisi olan İslam dininin hal-hazırda daha artıq bir sürətlə yayılması onun həyatiliyində, yüksək humanizmində, ülviyyəti, daxili paklığı ön plana çəkməsində, ictimai ədalət prinsiplərini rəhbər tutmasında, demokratikliyində, sülhsevərliyindədir.

İslam dininin müqəddəs kitabı ilahi gözəlliyə malik, milyonlarla insanın qəlbinə hakim kəsilmiş, onların canına, qanına hopmuş, beyninə nüfuz etmiş "Qur'ani-Kərimdir.

Burada verilmiş moizələr, zərb məsəllər, vəsiyyətlər və göstərişlərdə məqsəd insanı müdrikləşdirmək, onun ruhunu paklaşdırmaq, əxlaqını kamilləşdirmək, davranış və əməllərini salhələşdirməkdir. "Qur'ani-Kərimin əksər surələri və ayələrində tərbiyə məsələlərinə, o cümlədən ailə tərbiyəsinə geniş yer verilmişdir.

"Qur'ani-Kərimdə insanların aşağıdakı əxlaqi sifətlərə yiyələnməsinə çağırılır: ədalətlik, təvazökarlıq, ALLAHA inanmaq, dözümlülük, xeyirxahlıq, əmanətdarlıq, ALLAH rızasına razı olmaq, ALLAHA həmd, xoş əxlaqlılıq, qənaətcilik, səxavətlik, igidlik, vətənin, millətin namusunu, qeyrətini çəkmək, dində qeyrətlik, insafılıq, salahi rəhmilik, ata-anaya hörmət, qonşularla mehriban davranmaq, nəfsin əhvalını gözləmək və ALLAHA məhəbbət. Bütün insanlara vacibdir ki, pis və çirkin əxlaqi tanınmaqla öz nəfsini onlardan təmizləsinlər. Bunlar aşağıdakılardır: təkəbbür, yalnız özünü görə bilmək, zülmkarlıq, ALLAHA etimadsızlıq, səbirsizlik, bədbinlik, bədxahlıq, paxıllıq, nankorluq, cəsusluq, düşmənçilik, qəzəb, pis əxlaqa malik olmaq, hərislik, tamahkarlıq, ikiüzlülük, qeyrətsizlik, insafsızlıq, qohum-əqrəbadan məhəbbəti əsirgənmək, ata-anaya əziyyət vermək, qonşuları incitmək, xalqa pis davranmaq, məqəmpərəst olmaq, hər bir ayıbı üzə çıxartmaq, sözbazlıq etmək və s. və i.a. İslam əxlaqla əlaqədar olan mövzulara son dərəcə diqqət yetirmişdir. İslam nəfslə cihad etməyi böyük cihad adlandırmışdır. Peyğəmbər (s) buyurmuşdur: "Mən yaxşı və üstün sifətləri xalqda mükəmməlləşdirmək üçün məbus olmuşam.

İslamın nəzərində ailə səadəti dünyəvi xoşbəxtlik və səadətlərin ən böyüyüdür.

Ailə yuvası mö'minin kiçik bir cənnətidir.

İslama görə, bu dərəcə yüksək olan ailə səadətini əldə etməyin yolu isə fərdlərin bir-birinə səmimi sevgi, ciddi hörmət,

tam bağlılıq, qarşılıqlı güvənmə və əmniyyət duyğuları içində olmalarına bağlıdır.

Ailə səadətinə ərlə arvadın bir-birilə münasibətlərini qarşılıqlı anlaşma yolu ilə qurduqları və bütün problemlərini birgə müzakirələrlə həll etdikləri zaman nail olmaq mümkündür. Bu zaman xudpəsənd düşüncələrdən əl çəkmək və xırdaçılığı bir tərəfə qoyaraq, həyat yoldaşının fikrini səbrlə öyrənməyə çalışmaq lazımdır. Ailə xoşbəxtliyini təmin etmək və ailəni qorumaq üçün yaşamış həyat təcrübələri də diqqətə alınmalıdır.

Ər və ya arvad həyat yoldaşının özünə ALLAHIN əmanəti olduğunu düşünərək hərəkət etməli və ona qarşı pis rəftardan çəkinməlidir.

Rəsul-Əkrəm (s) "İnsanın ən pisi ailəsinə (xanımına, uşaqlarına) sızıntı verəndir deyər buyurdu.

Qeyd etməliyik ki, uşaqların hərtərəfli inkişafına ən güclü təsir cəmiyyətin ilkin özəyi sayılan ailə ilə üzvi şəkildə bağlıdır. İctimai həyat təcrübəsi təsdiq edir ki, ailə uşağı cəmiyyət həyatına hazırlayan əsl əxlaq məktəbidir. Bu isə öz gücünü insani gözəllikdən, ailədəki psixoloji mühitin necəliyindən, ailədaxili münasibətlərin olvanlığından alır. Burada valideynlərin intellektual mədəniyyəti, pedaqoji mərifəti və biliyi başlıca rol oynayır.

Namuslu, tərbiyəli və ailəsinə bağlı bir qadının olduğu ev cənnət guşələrindən olan bir guşədir. Və orada eşidilən səslərin, nəfəsin huri-qılman nəğməsindən və Kövsər çağırısından fərqi yoxdur.

İslam tarixində belə bir nümunəvi ailə Peyğəmbər (s) ailəsi olmuşdur. Rəsul-Əkrəm (s)in qızı Fatimənin anadan olması ilə ALLAH elçisinin evi get-gedə mehribanlıq, məhəbbət ocağı oldu. Rəsul-Əkrəm və onun nəslə bu qızla təskinlik tapırdı.

Fatimə (ə)nin əziz atasının tərifə ehtiyacı yoxdur. O, elə bir atadır ki, ALLAH onu böyük xilqət kimi təqdim etmiş və ilahi kitabda aydın, təmiz dildə bildirmişdir.

“O, hər nə deyirsə ilahi vəhydir. Fatimə (ə) özünün nurlu həyatını başdan-başa vəhy altında və belə insanpərvər atanın kölgəsi altında keçirmişdi. Onun həyatı Peyğəmbər (s) həyatından ayrılmazdır. Hər səhər Peyğəmbər (s) vidalaşdığı axırıncı adam və qayıdanda birinci görüşdüyü Fatimə (ə) olurdu.

Peyğəmbər (s)in kəlamlarının biri belədir: “Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz. Peyğəmbər (s) başqa kəlamlarında da ata məhəbbətinə böyük yer vermişdir. Bir kişi Rəsulallahdan soruşdu: “Validəynin övlad üzərində haqqı nədən ibarətdir?”

Peyğəmbər buyurdu: “Onlar sənin cənnətin və cəhənnəmindir. Yə’ni düzgün tərbiyə almış övlad valideyn üçün cənnətdirsə, düzgün tərbiyə almamış övlad isə valideyn üçün cəhənnəmdən də bəterdir. Başqa bir kəlamda deyir, “Üç duanın qəbul olunacağına şübhə yoxdur. “Məzlumun duası, qonağın duası və ata-ananın övladına etdiyi dua.

İslam dinində ata, anaya övlad borcu ödənilməz norma sayılır. “Qur’ani-Kərimin əksər surələrində bu məsələyə təkrarən qayıdılır.

(Yə’qub və ailəsi) Yusufin hüzuruna daxil olduqda o, atasını (analığı olan xalasını) bağına basıb: “buyurun, ALLAHIN izni ilə (hər şeydən arxayın olun) əmin-amanlıqla Misirə daxil olun — dedi.

Rəbbim yalnız ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi (onlara yaxşı baxıb gözəl davranmağı) buyumuşdur. Əgər onlardan biri və ya hər ikisi sənin yanında (yaşayıb) qocalığın ən düşgün çağına yetərsə, onlara: “uf— belə demə, üstlərinə qışqırıb acı söz söyləmə. Onlarla xoş danış.

Onların hər ikisinə acıyaraq mərhəmət qanadının altına alıb: “Pərvərdigarə! Onlar mənə körpəliyimdən (nəvazişlə) tərbiyə edib bəslədikləri kimi, Sən də onlara rəhm et — dedi.

Ata-ananıza ehtiram edin ki, övladlarınız da sizə hörmət qoysunlar. Həyalı və namuslu olun ki, qadınlarınız da həyalı və namuslu olsunlar.

Bir nəfər Rəsulallahın yanına gəlib soruşdu: “Ya Peyğəmbər, mən kimə daha çox yaxşılıq etməliyəm? Cavab verdi: “Anana. O adam soruşdu: “Sonra kimə? Peyğəmbər buyurdu; “Anana. Həmin adam yenə soruşdu; “Sonra kimə? Peyğəmbər yenə: “Anana — dedi. O adam bir də: “Bəs sonra kimə? — soruşduqda, Rəsul-Əkrəm buyurdu: “Sonra atana.

Bir nəfər rəsulallahın yanına gəlib dedi; “Mən cihad etmək istəyirəm, amma buna gücüm çatmır. Peyğəmbər soruşdu; “Validəynlərinizdən sağ olanı varmı? O adam “var—dedi. Peyğəmbər həzrətləri buyurdu: “Onun qulluğunda durmaqla ALLAHIN hüzuruna yetiş. Bunu etsən həm Həcc və ümrə ziyarəti, həm də cihad etmiş olarsan.

Ömrünün uzanmasını və rızisinin artmasını istəyən kəs valideyninə ehtiram etməli, qohumlarını yoxlamalıdır.

Son vaxtlar mövcud ədəbiyyatda bir qayda olaraq İslam dinində qadına münasibət məsələsi həmişə təhrif olunmuşdur. Guya ki, qız övladının razılığı olmadan valideynləri onları zorla istədikləri bir adama əvə verə bilərlər. Həqiqətdə isə İslam dini belə özbaşınalığa heç vaxt bəraət qazandırmamışdır. Peyğəmbər (s)in bu məqama münasibətinə diqqət edək: Əli (ə) Fatimə (ə)yə elçiliyə gələndə, Peyğəmbər (s) buyurdu:

— Səndən əvvəl başqa adamlar da Fatimə (ə)yə elçi gəldilər və hər dəfə Fatimə (ə)ni danışırdım. Onun sifətində meylsizlik müşahidə etdim. İndi mən qayıdana qədər burada qal.

Peyğəmbər (s) Fatimə (ə)nin yanına gətdi və Əli (ə)nin elçi gəldiyini ona xəbər verdi. Fatimə (ə) susdu, amma üzünü çevirmədi. Peyğəmbər (s) ayağa qalxdı və dedi: “ALLAH böyükdür, onun susmağı razılıq əlamətidir. Fatimə (ə)nin tərbiyəsinin kamilliyi onun əxlaq və rəftarında aydın görünür.

İslam dini yalan danışmağı günah sayır və qadağan edir, çünki yalan hər bir adam üçün və bütövlükdə cəmiyyətə təhlükə yaradır. Elə buna görə də hədislərin birində deyilir: “Əzalar içində (qiyamət günü) daha çox əzab çəkəni dil olacaqdır.

“Qur’ani-Kərim mərhəmət və rəhmliyi belə izah edir: “ALLAH buyurmuşdur ki, mərhəmət və rəhm kainatda nə varsa, hər şeyi öz əhatəsinə almışdır.

- *Mərhəmət edənlərə ALLAH da mərhəmət edir. Yerdəkilərə mərhəmət edin ki, göydəkilər də sizə rəhm etsin.*
- *Ey insanlar! ALLAHDAN qorxun! And olsun xaliqə ki, bir mö'min digərinə zülm etsə, qiyamət günü ALLAH-taala ondan mütləq intiqam alacaqdır.*

Ululannız əzəl gündən torpağı, vətəni əvəzləmiş, övladlarına bu əmanətləri göz bəbəyi, ana namusu kimi qorumağı vəsiyyət etmişlər. Torpaq, Vətən müqəddəsdir. Müqəddəs olan hər nə varsa, hər bir ağıl kəsən, əli silah tutan adam onları qorunmalıdır. “Qur’ani-Kərim torpağı, vətəni azad etmək üçün savaştan çəkinməməyi tövsiyə edir. “Əl-Adiyyat— “Savaş meydanı surəsinin əsas məzmunu bundan ibarətdir ki, qələbənin əsas yolu savaş meydanından başlanır. Dini hədislərimizdə, peyğəmbərlərimizin kəlamlarında deyilir:

- *Kim torpağın bir qarışına zülm etsə, yerin yeddi qatı onun boğazına dolanar;*
- *Millətimizin içində xəyanət olmasa, düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz;*
- *Kim başqasının torpağının bir hissəsini zor ilə əlindən alarsa, Tanrıya, Tanrının özünə qarşı çıxmış sayılır və s.*

Şərqi böyük ədəbi-fəlsəfi abidəsi “Avestada, etnik yaddaşımızın canlı salnaməsi olan “Dədə Qorqud kitabında, müqəddəs “Qur’ani-Kərimdə əməyə, zəhmətə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Peyğəmbərimiz buyururdu ki, hər bir insan halal zəhməti ilə dolanmalı, əməklə məşğul olmalıdır. Əməklə,

zəhmətlə məşğul olub, ruzi qazanan insan qənaətcil olur. Əmək sağlamlıq, gümrəhliq mənbəyidir.

- *İnsanın öz əlinin əməyi ilə qazanıb yeməsindən daha xeyirli heç bir yemək olmaz, həqiqətən də Tanrı, Davud Peyğəmbəri öz əlinin zəhməti ilə dolandırır.*
- *ALLAHIN sizə verdiyi, ruzidən halal və təmiz olanını yeyin. İnanmışımız ALLAHDAN qorxun.*
- *İbadət yetmiş qatdır (qismdir), bunlardan ən vacibi halal yolla ruzi qazanmaq üçün çalışmaqdır.*

“Qur’ani-Kərimdə elmə, biliyə böyük əhəmiyyət verilir. Müsəlmanın bu müqəddəs kitabında, hətta belə bir fikir söylənilir ki, bilikli qullarla biliksiz qullar heç də bir deyildir. Tanrıdan ancaq biliklər qorxar. Şərqi böyük ədəbi abidəsi olan “Kəliblə və Dimnədə ağıl, kamal zənginliyi hər cür var-dövlətdən üstün tutulur, bilik daha zəngin xəzinə “can quşunun qanadları hesab edilir.

Məhəmməd (s) peyğəmbərin hədislərində deyilir ki, elm çöldə dostumuz, tənhalıqda munisimiz, köməksizlikdə yoldaşımız, xoşbəxtliyə yol göstərənimiz, dostlar arasında zinetimiz, düşmənlər arasında silahımızdır.

Elm sahiblərinin həyatı saflıq, məhəbbət, xeyirxahlıqdan ibarətdir. Onun fikirləri məsumdur, o, qeybətdən, yalandan, bədxahlıqdan uzaqdır. O, almanın təri ilə yaşayır və həmişə ac qalmağı, işgəncə və ədalətsiz yolla qazanılmış çörəkdən üstün tutur. Bu cür həqiqəti öz həyatı bahasına belə müdafiə edən insan alicənablıq və şərəf mücəssəməsidir.

Peyğəmbərin Sahəbələri arasında mükəmməl elmə malik bir çox şəxslər vardır. Ən maraqlısı budur ki, bu elm adamları içərisində qadınlar da olmuşdur.

“Qur’ani-Kərimdə deyilir: “ALLAH istədiyi şəxsə hikmət (elm, mərifət, müdriklik) bəxş edir. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq

ağıllı adamlar dərk edərler. Peyğəmbərimizin elm haqqında qiymətli kəlamlarından bir neçəsinə diqqət yetirək;

- *Alimləri eşidin, çünki onlar dünyanın cırağı, axirətin nurudurlar.*
- *Qiyamət günü şəhidlərin qanı alimlərin mürəkkəbi ilə bərabər tərzəyə qoyular və alimlərin mürəkkəbi şəhidlərin qanından ağır gələr.*
- *Elmi öyrənən zaman birisini ölüm haqlayırsa, o şəhid sayılır.*

“Qur’ani-Kərim qadınım cəmiyyətdəki yerini və hörmətini yüksəkliklərə qaldırır, onun kişi ilə birlikdə xüsusi mövqə sahibi olduğunu, uşaqların tərbiyəsində ata ilə yanaşı məs’ulyyət daşdığına bildirir. O, kişilərə qadınla zərif bir məxluq kimi nəzakətlə rəftar etməyi, onun ehtiramını saxlamağı, mehr, maldövlət məsələlərində onlara güzəşt etməyi tövsiyə edir. “Qur’ani-Kərim həm də ailə yükünün əsasən kişinin çiyinə düşdüyünü nəzərə alıb, qadınlardan kişiyə itaət etməyi tələb edir.

ALLAH kəlamı qadınlardan ismət və iffət, kişilərdən namus və qeyrət, ər-arvaddan isə nümunəvi əxlaq tələb edir.

Məhəmməd (s) peyğəmbərin kəlamlarından bə’zilərinə diqqət yetirək;

- *Cənnət anaların ayaqları altındadır.*
- *Qadınlarla pis dolanmayın, ALLAHDAN qorxun.*
- *ALLAHIN ən xoşlamadığı şey halal qadını boşamaqdır.*

Beləliklə, “Qur’ani-Kərim yuxarıda bəhs etdiyimiz məsələlərlə kifayətlənmişdir. O bütün insanlara öyüd, dərdli könüllərə şəfa, ALLAHDAN qorxanlar üçün hidayət mənbəyidir, müsəlmanlara mərhəmət bəxş edən, onları rəhmliyə sövq edən, doğrunu yalandan, düzü əyrindən, haqqı nəhaqdan ayıran, çox incə mətləbləri aşkar edən yüksək, şərəfli, hikmətlə dolu təmiz və pak bir mənbədir (kitabdır).

Elm və təfəkkür böyük qiymət verən bu müqəddəs *Kitab* bütün insanlığa işıq saçan bir məşəl olmuş, dünyanın müxtəlif

yerlərində mədəniyyətləri vücuda yetirmiş, insanlığı maddi və mə'nəvi cəhətlər baxımından yüksəltmişdir.

Qur'an insanlarla ALLAH arasında ilahi və səmavi bir yoldur.

Peyğəmbərimiz “Sizin içərinizdə ən xeyirliniz Qur'anı öyrənən, ondan da xeyirliniz Qur'anı öyrədəndir — deyə buyurmuşdur.

§ 3. Orta əsrlərdə məktəb təhsilinin inkişafı

Orta əsrlərdə Bağdad şəhəri islam aləminin ən böyük elmi mərkəzinə çevrilərək uzun müddət bütün yunan elmi-mədəni irsinin ərəb dilinə tərcümə edilməsində və yayılmasında böyük rol oynamışdır. Yunan kitablarını ərəb dilinə tərcümə etmək məqsədi ilə xəlifə Harun ər-Rəşid dövründə təşkil edilmiş, “Beyt ül-hikmə adlı kitabxana böyük elmi-tədqiqat və mütaliə mərkəzi kimi Yaxın və Orta Şərqi alimləri tərəfindən istifadə olunurdu.

Bu zaman müsəlman ziyalıları üçün əsasən Qahirə və Bağdad ən mühüm ali təhsil mərkəzləri hesab olunurdu.

Bunu da deməli ki, ərəb xilafəti iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı müxtəlif olan Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının yaxınlaşması üçün geniş imkanlar yaratdı. Bunun nəticəsi olaraq əsasən Bağdad şəhərində toplanmış Yaxın və Orta Şərqi ziyalıların gərgin elmi fəaliyyətləri hesabına “İslam elmi və maarifi adı ilə müsəlman mədəniyyəti çiçəklənməyə başladı.

Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olan ölkələrdən biri kimi, Azərbaycanda elm və maarif “İslam mədəniyyəti ilə əlaqədə inkişaf etməkdə idi.

Bu dövrdə Azərbaycanla xilafət mərkəzi arasında sıx elmi-mədəni əlaqə mövcud olmuşdur. Xilafətin saray şairləri sırasında azərbaycanlılara təsadüf edilməsini, yaxud “Exvan üs-Səfa cəmiyyətinin rəhbərlərindən birinin (Əbülhəsən ibn Harun öz-

Zəncani) azərbaycanlı olmasını, eləcə də Bağdadın "Nizamiyyə mədrəsəsində Xətib Təbrizinin müdərrişliyini və həmin mədrəsədə onun tərəfindən kitabxana təşkilini misal göstərmək olar.

XII əsrdən Azərbaycanda, o cümlədən Şamaxı və Gəncə şəhərlərində Bağdad "Beit ül-hikməsi tipli elmi kitabxanaların təşkili daha çox diqqəti cəlb edir. Böyük alim və ədib Əbül-ülə Gəncənin Şamaxı kitabxanasında pədaqoji fəaliyyəti və naxçıvanlı alim Həddad İbni Bekran Əbl-fəzl ən Neşəvinin Gəncə kitabxanasında müdir vəzifəsində işləməsi həmin kitabxanaların Bağdad "Beit ül-hikməsi kimi elmi müəssisələrin funksiyası daşımalarını bildirir. Bu dövrdə Azərbaycanda kitabxanalar əslində elmi-tədqiqat və tədris işlərini birləşdirən mərkəzlər kimi inkişaf etmişdir.

Bir çox Orta Əsr Azərbaycan alimlərinin tibb və riyaziyyata aid əsərlərindən aydın görünür ki, onlar təbəbət və riyaziyyatı öyrənmək üçün yunan alimlərinin əsərlərini ərəb dilinə tərcümə olunmuş nüsxələrindən dərs vəsaiti kimi istifadə etmişlər. Təhsil məsələsinə gəldikdə, ibtidai təhsil məhəllə məscidlərinin nəzdindəki məktəblərdə, ali təhsil isə "Məscid-i-camələr nəzdindəki mədrəsələrdə təşkil edilmişdir. Bundan əlavə ali təhsil xilafət mərkəzindəki orta əsr fərdi təhsil sistemi təcrübəsinə uyğun olaraq ayrı-ayrı alim və müdərrişlərin evlərində təşkil edilən fərdi məşğələlər, yaxud şəxsi mütaliə yolu ilə kəşb edilmişdi. Bu dövrdə bir çox alimlərin elmi dünyagörüşlərində Ərəstunun fəlsəfəsilə islam ehkamlarının uyğunlaşdırılması səyi gözə çarpır. Maraqlıdır ki, Azərbaycanda "Exvan-üs-Səfa cəmiyyətinin tətbiq etdiyi üsullardan istifadə olunur, ilahiyyat elmləri adı altında fəlsəfə və dəqiq elmlər də yayılır. Bu hakim ortodoks islam idoloqlarının kəskin e'tirazlarına səbəb olmuşdur. Həmin dairələrin mövqeyini təmsil edən Əfzələddin Xaqani Şirvani Azərbaycanda fəlsəfə və dəqiq elmlərin yayılması üçün din örtüyündən təbliğ metodu kimi istifadə

edənləri damğalayıb deyir: "Mübahisələrdə gizlətdikləri fəlsəfəni (Yunan fəlsəfəsini — H.Ə.) fiqh adlandırlar.

Sonrakı əsrlərdə riyaziyyat daha çox tibb və nücum elmləri ilə maraqlanan alimlərin, eləcə də mədrəsələrin sayı Azərbaycanda artmışdır. Bağdad elm və təhsil mərkəzlərinin təcrübələri burada inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, rəsədxanalar, dar üş-şəfalar, mədrəsələr, beyt ül-kotoblar, yə'ni kitab evləri ayrı-ayrılıqda xeyriyyə komplekslərinin nəzdində təsis edilməsi ənənə və sistem halına düşmüşdü. Rəsədxanalarda riyaziyyat və nücum elmləri öyrənilir, dar üş-şəfalarda, yə'ni müalicəxanalarda tibb və təbiyyat dərsləri keçirilir, beyt ül-kotoblarda (kitab evlərində — kitabxanalarda) isə mütaliə edilirdi. Bu müəssisələrdə təbiət elmləri elm-i-əbdan ("Tibb), riyaziyyat və fəlsəfə isə nücum elmi adı altında tədris və tədqiq edilirdi. Tibb və nücum elmlərinin tədrisi və tədqiqi adı ilə təbiət və riyaziyyat elmlərinə sə'y olunurdu.

Orta Şərqi ölkələrinin təhsil müəssisələrində olduğu kimi, XII əsr Azərbaycan mədrəsələrində də ərəb və fars dilləri təlim dili kimi istifadə edilirdi. Elmi əsərlər həmin dillərdə yazılırdı. Lakin bədii əsərlər və şe'r üçün əsasən fars dili tətbiq edilirdi. Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi kimi Azərbaycan ədibləri fars dilində yaza bilən ən görkəmli ustad şairlər səviyyəsinə yüksəlmişlər. Hətta onların əsərləri bir çox farsdilli şairlər üçün yaradıcılıq məktəbinə çevrilmişdir.

XII əsrin axırlarından başlayaraq Azərbaycanda məktəb və mədrəsə təhsili nisbətən sürətlə inkişaf edirdi. İlk mənbələrdə XIII əsrin birinci 20 illiyində Təbriz, Marağa, Xoy, Səlmas, Urmiyə, Mərənd, Ərdəbil, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Bakı və Şəki şəhərlərində mədrəsələrin olması haqqında mə'lumat verilir. Azərbaycanın digər şəhərlərinə nisbətən Marağa mədrəsələrinin sayı və mövqeyi üstünlük təşkil edirdi. Şamaxı və Gəncədə tədris, mütaliə və elmi-tədqiqat mərkəzinə çevrilmiş kitabxanalar mövcud idi.

Monqol basqınları nəticəsində dövrün bu mədəniyyət və elm ocaqları məhv edildi. Maarifin və təhsilin irəliləməsi bir müddət ləngidi. Lakin Azərbaycan xalqının qabaqcıl maarif nümayəndələrinin gərgin mübarizəsi nəticəsində tədris ocaqları bərpə edilərək milli mədəniyyət və maarifin tərəqqisi uğrunda irəliləyərək böyük addımlar atıldı.

XIII əsrin ikinci yarısı və XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarif sahəsində yüksəliş daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Bu dövrdə Azərbaycanda fəlsəfə, təbabət, riyaziyyat, nücum elmləri ilə maraqlanan alimlərin və mədrəsələrin sayı xeyli artdı. Bəzi mədrəsələrin nəzdində rəsədxanalar, müalicə evləri və elmi kitabxanalar da təşkil edilirdi. Bu təhsil ocaqlarında vaxtaşırı elmi müzakirələr keçirilirdi. Belə mədrəsələr dövrün tanınmış mütəxəssis alimlərinin elmi-pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən mərkəzlər idi.

Nəsirəddin Tusinin başçılıq etdiyi Marağa elm ocağına Azərbaycanın, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin onlarla məşhur riyaziyyatçıları, astronomları və filosofları işləməyə cəlb olunmuşdu.

Marağa rəsədxanası əslində riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə və bir çox bilik sahələri üzrə dövrün mütəxəssis alimlərinin tədqiq və pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən orta əsrlərin nümunəvi akademiyalarından biri idi.

Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (—1186) arvadı Mö'minə Xatunun məqbərəsi, məscidlər kompleksinə daxil edilmiş Naxçıvan mədrəsəsi və Təbrizin yaxınlığında Şam adlanan yerdə tikilmiş bir rəsədxana, iki mədrəsə, bir ibtidai məktəb və bir uşaq evi, eləcə də kitabxana geniş şöhrət qazanmışdı. Mədrəsələrdə əsasən fəlsəfə, ilahiyat, fiqh və ədəbiyyat tədris olunurdu. Rəsədxanada təcrübə müşğülələri tətbiq edilirdi. Burada nücum və fəlsəfə də öyrədilirdi.

Yeri gəlmişkən bir cəhəti ayrıca qeyd etməyi lazım bilirik. Əsrlər boyu davam edən feodal ara müharibələri və yadelli işğalçıların talanı nəticəsində mədəniyyət abidələrimizin yalnız

özləri deyil, onlara aid sənədlər (vəsiqələr, fərmanlar) də məhv edilmişdir.

Bununla bərabər bir sıra mənbələrdə Azərbaycanın iri şəhərlərində fəaliyyət göstərmiş məşhur mədrəsələrə aid bəzi rəsmi sənədlər barəsində az-çox məlumat vardır. Məktəb nizamnaməsi xarakteri daşıyan belə sənədlərdən biri Naxçıvan mədrəsəsinə aiddir.

Bu işdə tarixçi Əli Hüseynzadənin "Naxçıvan mədrəsələrinə dair bir elxani fərmanı adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir.

Elmi-pedaqoji cəhətdən maraqlı doğuran bu sənəd "Naxçıvan mədrəsəsi tədrisinin təsdiqinə dair fərmanın şərhinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Atabəyləri dövründə (1136—1225) Naxçıvanda tikilmiş iki mədrəsəyə aid olan bu fərman və digər mənbələr istər şəhərin özü, onun tikililəri haqda, istərsə də onun mədəni həyatı, mövcud mədrəsələr barəsində maraqlı məlumat verir. Mənbələrdən birində Atabəy Eldəgiz Şəmsəddin zamanı Naxçıvanın böyük bir əzəmət qazanan dövlətin mərkəzi şəhərinə çevrildiyini qeyd edən "Əcayibüddünya müəllifi şəhər haqqında aşağıdakı məlumatı verir. Naxçıvan yüksək bir mövqedə salınmış böyük istehkama malik abad bir şəhərdir. Burada çoxlu saraylar, köşklər, eyvanlar vardır. Şəhərin yanında daşdan qala tikilmişdir. Qalanın içində mədrəsələr, məscidlər və məqbərələr bina olunmuşdur. Bu binalar gəcdən və bişmiş kərpicdənir. Köşklərin çoxu qala kimi üç və dörd mərtəbədir. Şəhərin ətrafında yaxşı kəndlər, axar sular, bağlar və çoxlu yaşılıq vardır. Araz çayı şəhərin yaxınlığından axır. Gözəl meyvələrə və üzümə malikdir.

Yuxarıda adı çəkilən və bilavasitə Naxçıvan mədrəsələri ilə bağlı olan "Fərmandan aydın olur ki, Naxçıvan mədrəsələri Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın birinci arvadı Mö'minə Xatun (1186) və Atabəy (1161) məqbərəsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Məlum olduğu kimi müsəlman Şərqiində hökmdar məqbərələri yanında məscid, mədrəsə, kitabxana, xəstəxana (şəfa

evi) və tə'sisi ən'ənəsi Azərbaycan Atabəyləri tərəfindən də davam etdirilmişdir.

Bu ən'ənənin bariz nümunəsini biz Atabəy Şəmsəddin Eldəgəzin (1136—1172) həyatında görürük. Onun Həmədanda tikdirdiyi mədrəsə yanında dəfn edilməsi buna əyani sübutdur.

Mədrəsələrin isə məqbərələr və məscidlər kompleksinə daxil olmasının ayrıca mənası var idi. Bu, bir tərəfdən, tədris və tərbiyə sahəsində dini məfkurənin tə'sirini artırmaq, digər tərəfdən isə mədrəsənin maliyyəsinə, xərclərinə mənsub olduğu məqbərənin, məscidin vəqfləri hesabına tə'min etmək zərurətindən irəli gəlirdi. Naxçıvan mədrəsələrinin də Mö'minə Xatun məqbərəsi vəqflərinin gəliri hesabına idarə olunduğu qətidir.

Vəqflərin əmlakı sırasında torpağa təhkim edilmiş kəndli zəhməti ilə becərilən əkin yerlərinin, bağların, icarəyə verilən karvansaraların, dəyirmanların, hamamların və sair bu kimi gəlir gətirən mülklərin olduğunu müəyyən vəsiqələr təsdiq edir.

Çox təəssüf ki, Naxçıvan mədrəsə və məqbərələrinin vəqfnamələri hələlik əlimizdə yoxdur və onların mülkləri haqqında konkret fikir söyləmək mümkün deyil.

Bununla bərabər yuxarıda adı çəkilən və digər tədqiqatçıların fikrinə görə 1263—1284-cü illər arasında təsadüf edən bu "Fərmanda Naxçıvan mədrəsələrində təhsilin məzmununa, həm müdərrişin, həm də tələbələrin hüquq və vəzifələrinə aid qiymətli fikirlər diqqətəlayiqdir.

Fərmana görə, müdərriş aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir: çalışqan tələbələrə öz ruhani oğlu hesab etməlidir. Tədris və tə'lim zamanı şagirdlərə əziyyət verməməli, onları yormamalıdır. Şagirdlərin təbiəti, istedadı və bilik dərəcəsi müxtəlif olduğundan müdərriş hər şagirdin fərdi xüsusiyyətini nəzərə alaraq ona fənn tə'yin etməli və onun şəxsi xüsusiyyətinə müvafiq dərs verməlidir. Müdərriş dərsləri asan anlaşılacaq bir tərzdə aparmalıdır. Təhsilə yeni başlayan şagirdlərdə mübahisəyə

çox meyl olduğundan onlar elmin əsaslarını öyrənmək əvəzinə, bir neçə məsələni öyrənməklə kifayətlənir. Hiylə və mübahisələr ilə özünü bilici göstərməyə çalışır. Müdərriş buna yol verməməlidir. Əgər hafizənin qüvvətlənməsi və fənnin yaxşı mənimsənilməsi üçün mübahisəyə ehtiyac hiss edilirsə, müdərriş ona doğru istiqamət və elmi şəkil verməlidir. Həftədə bir gün şagirdlər arasında keçilən dərslərin müzakirəsi təşkil edilməlidir.

Keçilən dərslərin keyfiyyətini və mənimsəmə dərəcəsini yoxlamaq üçün müdərriş ayda bir dəfə imtahan təşkil etməli, dərslərini yaxşı oxuyan istedadlı tələbələrə başqalarına tanıtmalıdır.

Mədrəsədə oxuyan şagirdlər də aşağıda qeyd olunan şərtlərə riayət etməlidir;

1. Fərmanda göstərilən şərtləri həyata keçirən müdərriş digərlərindən üstün tutmalıdır.
2. Elm təhsil etmək istəyən şagird tənbellik və səhlənkarlıqdan uzaq olmalıdır. Dərsləri təkrar etməkdən yorulmamalıdır.
3. Dərs zamanı diqqətli olmalıdır. Anlaşılmayan məsələyə dair sual verməkdən çəkinməməlidir.
4. Şagirdlər keçən dərsi mənimsəmədən yeni dərsə başlamamalıdır.
5. Şagirdlər yalnız elm-təhsil ilə kifayətlənməyib, eyni zamanda, əxlaq təmizliyinə və doğruluğa da diqqət verməlidir.

Yuxarıda göstərilən prinsip və tələblər Naxçıvan mədrəsələrində təhsilin məzmunu, tə'lim üsulları bəhsində bu günkü oxucuda xeyli təsəvvür yaradır.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də bu idi ki, bu mədrəsələrdə dini elmlər ilə yanaşı dünyəvi elmlər də tədris edilirdi.

Bütövlükdə həmin "Fərman orta əsrlərdə Azərbaycanda tə'lim-tərbiyə və bütövlükdə pedaqoji proses haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərlərdə fəaliyyət göstərən təhsil ocaqları, ilk növbədə Bakı Cümə məscidi yanında

tikilmiş (1301-ci il) mədrəsə, Molla Əhməd məscidi, Molla Nəsrullah məscidi, xüsusilə də XIV əsrin görkəmli tarixçisi və böyük dövlət xadimi olan Fəzlullah Rəşidəddinin (1247—1318) təşəbbüsü ilə Təbrizin yaxınlığında darülfünun şəhəri tipində tikilmiş "Rəb'-e Rəşidi əslində elm və təhsil mərkəzi idi.

"Rəb' — fars dilində "yaşayış yeri, "saray, "məhəllə mənasında işlədilir.

Bir sıra alimlər, o cümlədən İran, Fransa, Rusiya və Azərbaycan alimləri "Rəb-e Rəşidi haqqında maraqlı əsərlər yazmış, Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafında onun rolunu xüsusilə qeyd etmişlər.

XIV əsrdə Yaxın Şərqi ən mühüm elm və tədris mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmış "Rəb-e Rəşididə akademiya tipli darülfünun olmuşdur. Orada 450-dən çox müəllim çalışır və yeddi min tələbə təhsil alırdı. Tələbələrə min nəfəri azərbaycanlı (yerli) idi və qalanı isə müxtəlif Şərqi ölkələrindən gəlmişdi. Azərbaycanlı tələbələr, əsasən "Rəb-e Rəşididə, başqa ölkələrdən gələnlər isə Təbrizdə yerləşdirilmişdilər.

Darülfünunda təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, təbabət, nücum, məntiq, ilahiyyat şöbələri fəaliyyət göstərmiş və həmin şöbələrə daxil olmaq istəyənlərin biliyi fərqi qaydada yoxlandıqdan sonra onlar şöbələrə bu və ya başqasına qəbul olunurdular.

Elmi kadrlar hazırlamaq işində yerli müəllimlərlə yanaşı, Çin, Hindistan, Misir və Suriyadan cəlb edilmiş alim və mütəxəssislər də iştirak edirdilər. Təkcə müalicə və əczaçılıq şöbəsində dərs demək üçün Çin, Hindistan və Suriyadan əlli nəfər görkəmli həkim çağırılmışdı. Onlar Dar-üş-şəfada dərs deyir, təcrübələr aparır və xəstələri müalicə edirdilər. Burada hər bir müəllimə 10 nəfər tələbə təhkim edilmişdi.

Xəstəxanadakı həkimlərin və tibb şöbəsində təhsil alan tələbələrin rahatlığını təmin etmək üçün Rəşidabad bağının yanında yaşayış evləri tikdirilmişdi. Bu binaların yerləşdiyi küçə

"müalicə edənlər küçəsi adlandırılmışdı. Tibb şöbəsində təhsil müddəti beş il idi. Təhsilini bitirən tələbələr hərtərəfli yoxlandıqdan sonra təsdiqnamə (diplom) alırdılar. Təhsil müddətini qurtarmış azərbaycanlı tələbələr ilk növbədə "Rəb'-e Rəşidi və onun ətrafında yaşayan xəstələri müalicə etməli idilər.

Dar-üş-şəfa vaxtlı-vaxtında müxtəlif dərmanlarla təmin olunur. Azərbaycanda tapılmayan dərmanlar isə xaricdən gətirilirdi.

"Rəb'-e Rəşididə İran, Hindistan, Çin, Misir, Bizans və başqa ölkələrdən gətirilmiş 60 min qiymətli əlyazmasını özündə cəmləşdirən böyük və zəngin kitabxana var idi. Burada kitab sənəti ilə əlaqədar olaraq onlarla xəttat və cildçi çalışırdı. Rəşidəddin öz əsərlərinin bir nüsxəsini də həmin kitabxanaya hədiyyə etmişdi ki, həmin əsərlərin üzü mahir xəttatlar tərəfindən köçürülür, əslilə tutuşdurulduqdan sonra müxtəlif şəhərlərin mədrəsə və kitabxanalarına göndərilirdi. Bundan başqa, Rəşidəddinin fars dilində yazdığı əsərlər isə fars dilinə tərcümə edilərək bir yerə toplanılır və "Rəşidəddinin əsərləri külliyyatı adı altında "Rəb'-e Rəşidi kitabxanasında saxlanılırdı. E.Bloşenin verdiyi mə'lumata görə hal-hazırda "Rəşidəddinin əsərləri külliyyatının bir nüsxəsi Paris milli kitabxanasında saxlanılır. Bu əsərin üzü hicri 710-cu ildə (1310—1311) Zudnəvis təxəllüslü mahir xəttat Məhəmməd Əmin əl-Bəğdadi tərəfindən göçürülmüşdür.

İngilis alimi C. Kristen Vilsounun qeyd etdiyi kimi XIV əsrin əvvəllərində "Rəb'-e Rəşidi dünyanın mühüm təlim-tərbiyə mərkəzi və elm ocağı olmuşdur.

Rəb'-e Rəşidi tarixdə elm və mədəniyyətlə yanaşı, sənətkarlığın inkişaf etdiyi bir mərkəz kimi şöhrət tapmış müxtəlif ölkələrlə olan ticarətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Burada otuz min ev, iyirmi dörd karvansara, min beş yüz dükən, həmçinin yun, parça karxanası, zərbcəxana, rəngsazlıq e'malxanaları və s. olmuşdur.

"Rəb'-e Rəşididə üç mərtəbəli mehmanxana, xanəgah, məscid, hamam, su anbarı və bir sıra digər binalar var idi. Həmin binalar orta əsr şərqinə məxsus mə'marlıq üslubunda tikilmişdi. Həmdullah Qəzvinin verdiyi mə'lumata görə, "Rəb'-e Rəşididəki bu gözəl möhtəşəm binaların misli hətta Turanda belə yox idi.

Təbrizdə ardıcıl baş verən zəlzələləri nəzərə alaraq "Rəb'-e Rəşididə olan binaların seysmik möhkəmliyinə xüsusi diqqət verilmişdi. Təsadüfi deyil ki, oradakı binaların birinin üzərindəki kitabədə bu sözlər yazılmışdı: "Bu binanın dağıdılması başqa binanın tikilməsindən çətinidir.

Mədrəsələrin daha geniş fəaliyyət göstərdiyi şəhərlərdən biri Təbriz olmuşdur. XIV — XV əsrlərdə burada "Qazaniyyə, "Qiyasiyyə, "Fələkiyyə, "Dəməşqiyyə, "Məqsudiyyə, "Nəsiyyə və "Müzəffəriyyə mədrəsələri fəaliyyət göstərmişdir. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin təsis etdiyi "Nəsiyyə mədrəsəsi, həmçinin Cahanşahın arvadı Bəyim xanımın tikdiyi "Müzəffəriyyə (buna "Bəyim mədrəsəsi də deyirdilər) mədrəsələri böyük şöhrət qazanmışdı.

Orta əsərlərdə Övliya Çələbinin verdiyi mə'lumata görə 1647-ci ildə Təbrizdə 47 böyük məşhur mədrəsə olmuşdur.

Mədrəsələrin nəzdində zəngin kitabxanalar mövcud idi.

İstər mədrəsələrdə, istərsə də ali təhsil müəssisələrində dini təlimlə yanaşı dünyəvi dərslər, o cümlədən, ictimai və texniki fənlər də tədris olunurdu. Rəşidəddinin özü elmin müxtəlif sahələrinə aid xeyli əsər yazmışdı ki, onlardan mədrəsələrdə dərslər kimi istifadə edilirdi. Onun 24 cildəndən ibarət "Əl-əhya və əsar əsərində astronomiya, əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, zərərverici həşəratla mübarizə, mə'marlıq, mədən işləri, metalların təmizlənmə qaydası və əridilməsi, gəmiqayırma və s. haqqında mə'lumat verilmişdir. On yeddi məqaləni əhatə edən "Bəyanülhəqayiq adlı əsərində isə Rəşidəddin çiçək xəstəliyi, onun mahiyyəti və müalicə qaydasından danışır. Onun "Cami-ət-təvarix'i isə həm tarixi, həm də coğrafi bir əsər idi. Təəssüflə

qeyd etməliyik ki, bu əsərin coğrafi hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Həmin dövrdə adları çəkilən bu əsərlərin üzü köçürülüb müxtəlif mədrəsələrə göndərilirdi ki, tələbələr onlardan dərslər kimi istifadə etsinlər.

Mədrəsələrdə ilahiyat, hesab, cəbr, həndəsə, astronomiya, coğrafiya, tibb, fəlsəfə, ədəbiyyat fənləri keçirilirdi. Orada Aristotelin fəlsəfi əsərləri, Sədinin "Gülüstanı, Mirxodun "Rövzət-üs-səfası, Nəsirəddin Tusinin əsərləri, Nizami, Xaqani, Şəms Təbrizi, Əssar Təbrizi, Əvhədi Marağayi və Hafizin əsərləri, Füzulinin "Leyli və Məcnunu, qəsidələri tədris edilirdi. Tavəmiyyə mədrəsələrində istifadə olunan dərslərdən bəhs edərək yazır ki, dərslər kitablarının əksəriyyəti Xacə Nəsirəddin Tusinin əsərləridir. Lakin bununla yanaşı Aristotel, Evklid, Arximed və Qalileyin əsərlərindən də istifadə edilirdi. Tələbələr şə'rə çox həvə göstərirdilər. "Rövzət-üs-səfa əsəri mö'təbər tarix dərsləri idi. Kitabların qiyməti bəhə olsa da, hətta peşəkarlar və sənətkarlar da onları alıb oxuyurdular.

Təxminən eyni vaxtda Azərbaycanda və İranda olmuş A. Oleari mədrəsələrlə, o cümlədən Şamaxı mədrəsələri ilə yaxından tanış olmuş, astronomiya, fəlsəfə və cəbr dərslərinin Avropa tədrisinə uyğun olduğunu qeyd etmişdir.

Tədris əsasən fars dilində aparılırdı. Bu onunla əlaqədar idi ki, orta əsrlərdə fars dili Azərbaycanda feodal dövlətlərinin rəsmi dili idi.

Digər mənbələrdə də şərq təhsili sistemində aid maraqlı mə'lumatlar verilir. Bu cəhətdən XVII əsrin 80-ci illərində İranda olmuş alman səyyahı E. Enqelbert Kempfer İran mədrəsələri haqqında aşağıdakı mə'lumatı verir. Müəllif yazır: "Mədrəsəni bizim universitet ilə müqayisə etmək olar. Müdərriş yeganə şəxsiyyətdir ki, mədrəsənin işlərinə nəzarət edir və tədris ilə məşğul olur. Nadir hallarda tədris işində digər alim də onunla birlikdə iştirak edə bilərdi.

Adətən bir müəllim təkləkdə əərb dili, qrammatika, şe'r, Aristotelin fəlsəfəsindən, hədis, hətta riyaziyyat və astronomiyadan dərs deyir. Dərsin növünə, saat bölgüsünə və tələbələrin sayına heç vaxt diqqət yetirmirlər. Eyni vaxtda müəyyən miqdarda şagird üçün müxtəlif növ fənləri tədris edirlər. Məsələn, həftənin bir günündə yeddi və ya daha çox elmi-fənn tədris olunur. Müəllim müxtəlif elmi-fənni tədris etdikdən sonra əruz və qafiyələr bəhsinə keçir. Tələbələr məntiq elminə dərinlən yiyələnmiş fizika elmi keçirlər və ya hesabı dərinlən öyrənmiş Evklidin həndəsəsini, Bətlimusun əlməcsətisini, Menlaus və Teodouziusun triqonometriya və həndəsəsindən dərs keçirlər. Bunlardan əlavə 400 il bundan əncə yazılmış Xacə Nəsirəddin, Tusinin riyaziyyat və astronomiya barədə əsərlərindən dərs keçirlər.

Dərsin gedişi. Tələbələrədən biri uca səslə müəllimlərdən birinin kitabından bir fəslə oxuyur. Müdərmiş onun bərəsində ətraflı izahat verir. Adətən hər dərs yarım saat və ya 15 dəqiqədən artıq çəkmir. Müəyyən sahədə dərs bitdikdə tələbələr müəllimə chtiram əlaməti olaraq ayağa qalxır, sonra müəllimin icazəsi ilə yerlərində oturlur. Bundan sonra yeni mövzu bərədə söhbət gədir. İki saatdan sonra tələbələr dərsədən buraxılır. Tədris iranlılar arasında çox hörmətli bir işdir. Öz ətrafına xeyli tələbə toplamış müəllimlər tez bir zamanda böyük şöhrət qazanırlar.

Şah tərəfindən vəqf edilmiş mədrəsələrdə müdərmiş ildə 100 tümən maaş alır. Sair mədrəsələrdə bu maaş az, yə'ni 50 tüməndir. Lakin bilmək lazımdır ki, bu maaş artırılıb, əksilmədən müdərmişə vaxtında ödənilir. Kaş Almaniyada da ustadlara, bu elm çirağını yandıranlara da belə bir xoşbəxtlik qismət olaydı.

Tələbələr mədrəsələrdə yaşayırlar. Onların hər birinə yemək üçün çox az bir məbləğ verilir ki, güzəran keçirsinlər. Şaha məxsus mədrəsələrdə gündə şagirdlərə bir abbasi, ya da gümüş dirhəm verilir. Digər mədrəsələrdə tələbələrə gündə bir mahmudi və ya bir şahı verirlər ki, bu da abbasinin yarısı və ya

dördü biridir. Tələbələrədən kimsə həmin pul ilə dolana bilməyə, təhsilini davam etdirmək üçün digər gəlir mənbəyi axtarıb tapmalıdır. Həmin həftəlik kömək xərcini müdərmiş tələbəyə irəlilədən ödəyir.

Tələbəni mədrəsəyə qəbul etmək üçün mədrəsə müdiri özü şəxsən qərar qəbul edir.

Məktəb proqramına əsasən şagirdlər gündə 2 saat dərsə qulaq asmalıdırlar. Qalan saatlarda onların mədrəsədə olması zəruri deyildir. Onlar həmin vaxtda digər iş arxasınca gedə bilirlər. Şagirdlərdən bə'zisi boş vaxtlarını kitab üzü köçürmək və ya ayrı-ayrı evlərdə uşaqlara dərs verməklə özləri üçün bir gəlir əldə edirlər.

Mədrəsə müdirləri sədr (dini, ruhani başçı— H.Ə.) tərəfindən həmin vəzifəyə tə'yin olunurlar ki, tələbələrin həyatı, davranışı və əməllərini tam nəzarət altına alsınlar. Mədrəsə müdirləri tənbel və başıboş tələbələrə xəbərdarlıq edir, ləyaqətsiz və bacarıqsız tələbələrə mədrəsədən qovur, yaxşı çalışan, bacarıqlı, ləyaqətli tələbələrə isə mükafatlandırdırlar. Tələbələrə kömək üçün təkə İsfahanda ildə 1400 tümən pul toplanırdı.

Mədrəsələrdə daha çalışqan tələbələr yüksək dini vəzifələrə tə'yin edilir, yə'ni sonralar qazi, şeyxülislam, pişnamaz olur, hətta sədr vəzifəsinə qədər yüksələ bilirdilər. Bu şərtlə ki, onları bu vəzifələrə çatdırıa biləcək şəxslərin hörmət və məhəbbətini qazanmış olsunlar.

Mədrəsə binası. Mədrəsə tam təmizdir. Bina dördguşəli geniş bir ərazidə üstüörtülü tikilib və iri kərpiclərlə döşəmələri əhatə olunmuşdur.

Xarici divarında heç bir dəlik-dəşik qoyulmamışdır, yalnız xiyabana tərəf bir darvazası vardır, otaqlar divarlarla bir-birindən ayrılır ki, bunlar tələbələrin yataq otaqlarıdır. Bu otaqların sayı 20—30-a qədərdir. Bina iki mərtəbəli olduqda otaqların sayı 40—60-a qədər olur.

Müdərrislər mədrəsə binasında sakin olurdular. Bina bir ümumi kitabxana və astronomiya elminə aid vəsaitlə təchiz edilmişdir.

Mədrəsənin həyətində su arxı var ki, dördkünc hovuzla axıb tökülür. Bu hovuzu əhəng, qum və qoyun qığı ilə qarışdırıb tikmişlər.

Mədrəsə yanında adətən bir məscid tikib istifadəyə verirlər. Bu məsciddə tələbələr namaz qılır və ümumi dərslərə qulaq asırlar.

Adətən mədrəsə binası arxasında bir meyvə bağı, hətta çayxana, ümumi hamam və sair vardır ki, tələbələr onlardan istifadə edirlər.¹

İran mədrəsələrinə aid bu mə'lumatlar bu və ya digər mə'nada Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən mədrəsələrə də aiddir.

Məktəb tarixi baxımından bu dövrün mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda ədəbi irs ana dilində təşəkkül tapmağa başlamış, maarif və məktəb təhsilinin inkişaf etdirilməsi ideyasının ilk rüşeymləri təzahür etmişdir. Ali təhsil ocaqlarında tədris Azərbaycanın, eləcə də buraya də'vət edilmiş Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin ən görkəmli alim-müdərrislərinə tapşırılmışdır. Bu dövrdə elm, təhsil və maarif işlərinə Nəsirəddin Tusi və F. Rəşidəddin kimi dövrün görkəmli pedaqoqları rəhbərlik etmişlər. Bununla da Azərbaycan Yaxın və Orta Şərq ölkələri üçün mühüm təhsil mərkəzlərindən birinə çevrilirdi.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin meydana çıxması Azərbaycan maarifi və mədəniyyətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycan ədəbi dili xeyli zənginləşdi. I İsmayılın sarayında şair Həbibinin başçılıq etdiyi ədəbi məclis fəaliyyət göstərir, Azərbaycan dilində dəyərli əsərlər yazılırdı. Xətai və Füzulinin əsərlərində gənc nəslin tərbiyəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan tərbivəvi fikirlər irəli

sürülmüşdü. Füzulinin "Leyli və Məcnun əsərinin mətnlər məcmuəsi ana dilində yazılmış ilk dərs kitabı kimi Azərbaycan məktəblərində tətbiq olunmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda maarif işləri sahəsində gözə çarpan mühüm hadisələrdən biri də ərəb-fars dillərindən Azərbaycan dilinə tərcüməçilik ən'ənələrinin formalaşması və tərcümə sənətinin inkişaf etməsidir. Bunu da deyək ki, mövcud mədrəsə ədəbiyyatının ərəb-fars dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunması işi, şübhəsiz ki, ana dilinin tə'lim dili kimi tətbiq edilməsi ideyasının güclənməsi ilə bağlı idi və bu, tə'limin ana dilində aparılması ideyasının tətbiqi üçün həyata keçirilmiş əməli tədbirlərdən biri idi.

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində Səfəvilər hakimiyyəti dövrü milli mədəniyyətin və maarifin çiçəklənməsi ilə fərqlənir.

XVI—XVII əsrlərdə Azərbaycanda gedən müharibələrin əmələ gətirdiyi ağır fəlakətlərə baxmayaraq, ölkədə geniş məktəb və mədrəsə şəbəkəsi fəaliyyət göstərmişdir. XVII əsrin 30-cu illərində İranın, eləcə də Azərbaycanın şəhərlərini gəzmiş Avropa səyyahı Tavemiye (1605—1689) bu ölkələrdə gördüyü məktəblərdən danışaraq yazır:

".... hər məhəllədə bir neçə məktəbxana mövcuddur. XVII əsrin digər səyyahı A. Olcani İran və Azərbaycan məktəbləri haqqında gördüklərini belə təsvir edir: "Elə şəhər yoxdur ki, küçələri qədər məscid olmasın. Hər küçənin bir məscidə, beləliklə də bir məktəbə malik olması məcburidir.

Bu barədə XVII əsr türk səyyahı Övliya Çələbinin səyahətnaməsində daha konkret fakt və rəqəmlərə rast gəlirik. O yazır: "Şamaxının qız məktəbi—səbiyani vardır. Təbrizin isə altı yüzə qədər dar ül-tə'limi vardır. Beləliklə, Övliya Çələbinin dediyinə görə 1640-cı ildə təkcə Şamaxı və Təbrizdə 640 məhəllə məktəbi olmuşdur. Ö.Çələbi bu zaman Şamaxıda 7 və Təbrizdə 47-yə qədər məşhur mədrəsə olduğunu qeyd etmişdir.

¹ İran şahənşahının sarayında, Tehran, 1971, s. 139-144 (farsca).

Bu dövrün ibtidai məktəblərində əsasən Qur'an, fars dili və ərəb dilinin qrammatikası tədris edilirdi. İstə'dadlı şagirdlər 12 yaşdan məscidlərdə müdərrişlərin dərslərində iştirak edirdilər. Mədrəsələrdə dünyəvi biliklər də tədris edilirdi. Buradan təhsil nəhvlə başlayır, ilahiyyat—fəlsəfə istiqamətində davam edir, sonra riyaziyyat sahələri öyrənilir, nəhayət, tibb, yaxud nücum elminə yiyələnməklə başa çatırdı.

Mədrəsələrdə İbn Sina, Nəsirəddin Tusi, Aristotel, Evklid, Arximed və başqa alimlərin əsərləri tədris olunurdu.

Səfəvilər dövrünün üstün cəhətlərindən biri Azərbaycan dilinin ibtidai məktəblərdə tədris prosesinə daxil edilməsi və tə'lim dili kimi tətbiq olunmasıdır.

Azərbaycan məktəblərində tə'limin ana dilində aparılması mədəniyyət və maarifimizi milli zəmində inkişaf etdirmək üçün hələ keçmiş əsrlərdən başlamış mübarizənin dönüş nöqtəsi idi. Bütün bunlar səfəvilər dövründə Azərbaycanda milli qürur və şüurun yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasını əks etdirir.

Bu dövrdə tə'lim və tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan bir çox əsərlər ana dilində yazılmışdır. Ana dilində yazılmış dərs kitablarına da təsadüf edilir. Buna "Came-ot təmsil kitabını misal göstərmək olar. XVIII əsrdə yadelli işğalçıların fasiləsiz basqınları və arasıkəsilməz feodal çəkişmələrinin nəticəsində milli zülm kəskinləşmiş, kənd və şəhərlərdə təsərrüfat tənəzzülə uğramış, məktəb və maarif işlərində ciddi durğunluq əmələ gəlmişdir. Müharibələrin nəticəsi olaraq bə'zi yerlərdə təhsil ocaqları tamamilə dağıdılmışdır. Məsələn, XVIII əsrin əvvəllərində onlarla məktəb və mədrəsəsi olan Şabran şəhəri bütünlüklə dağıdılmış, təhsil ocaqları məhv edilmişdir. Azərbaycan tarixində bu kimi nümunələr az deyildir.

Buna baxmayaraq, XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda məktəb və maarif işləri nisbətən canlanmışdır. Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Maku, Marağa, Xoy, Qazax, Şəki, Gəncə, Bakı, Quba, Naxçıvan və Dərbənd xanlıqlarında məktəb və mədrəsələr

fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda məktəb və mədrəsə təhsili almış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərə tez-tez rast gəlmək olur. Onlardan bir çoxu şairliklə yanaşı müəllimliklə də məşğul olmuşlar. Məhəmməd Həsən xan Müştəq, Məhəmməd Zari, Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Baba Şirvani, Xəstə Qasım, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif həm də dövrün tanınmış alim—müəllimləri və məktəbdarları idilər. Molla Vəli Vidadının Cəbrayılada (Çələbilər kəndində) açdığı məktəb, eləcə də Molla Pənah Vaqifin Şuşada Saatlı məhəlləsində açdığı məktəblər əhalinin təhsilə cəlb olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

§4. Məktəb və mədrəsə təhsilinin forma və məzmunu

Orta əsrlərdə Azərbaycanda xalqın təhsili yeganə tədris ocaqları sayılan məktəb və mədrəsələrlə bağlı olmuşdur. Əsrlər boyu mövcud olan və geniş yayılan bu təhsil ocaqlarının tarixi qədim Şərqi mədəniyyəti, ilk növbədə isə ərəb və fars təhsil sistemi ilə əlaqədardır.

Mə'lum olduğu kimi, VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəblərin hücumuna mə'ruz qalır, böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini möhkəmlətmək üçün ərəblər islam dinindən geniş istifadə edirdilər.

VII əsrdən təşkil edilən və sonrakı əsrlərdə də fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələr uzun müddət Azərbaycanda yeganə təhsil ocağı olmuşdur. Bu təhsil ocaqları XIX əsrdə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Rusiya imperiyasına daxil olan müsəlmanlar arasında geniş yayılmışdır.

İstər məktəb, istərsə də mədrəsə əvvəllər olduğu kimi, orta əsrlərdə də əsasən məscid nəzdində və ondan asılı şəkildə idi.

Müəllimlər bir qayda olaraq əsasən mollalardan ibarət idi. Sonralar bəzi savadlı şəxslər də xüsusi məktəblər açmışlar.

Mədrəsə nəzdində olan məktəb isə mədrəsə binasında yerləşirdi. Əksər halda da məktəblər bir otaqdan ibarət olub, ya mollanın evində, ya da izdihamlı, gur küçələrdə kirayə edilmiş binada yerləşirdi. Məktəb üçün bina seçərkən, molla pedaqoji məqsəddən əlavə, həm də ticarət məqsədini güdürdü. Belə ki, digər qazanc mənbəyi olmayan molla öz güzəranını keçirmək üçün dərs deməklə bərabər, ticarətlə də məşğul olurdu.

Bir qayda olaraq məktəb binalarında adı şərait yox idi, otaq işıqlı, təmiz havalı olmurdu. Hifz-səhiyyə tələbləri gözənilmirdi. Sınıf otaqlarını qızdırmaq üçün manqaldan istifadə edilirdi ki, onun da istisindən çox tüstüsü olurdu. Şagirdlər döşəmənin üstündə bəzən quru yerdə, bəzən isə özləri ilə bərabər gətirdikləri palaz və ya həsir parçası üzərində dizi üstə divarların yanında və ya ortalıqda 4—8 nəfərdən ibarət qrup şəklində otururdular. Otağın bir tərəfində nazik stolun üstündə kitab və digər tədris ləvazimatı qoyulurdu.

Mədrəsə binalarına gəlincə, bunlar adətən xeyli böyük olub, iki bəzən isə üçmərtəbəli daş binadan ibarət idi. Belə binalar xüsusilə Rusiyanın şərqində yaşayan müsəlman vilayətlərində (Orenburq, Ufa, Qazan və s.) daha çox idi.

Məktəbdə dərs ilinin başlanması və qurtarmasının müəyyən vaxtı yox idi. Məktəbə qəbul il ərzində davam edirdi. Məktəblərdə dərs cədvəli tətbiq edilirdi. Məktəblərin hamısında şagirdlər bir qayda olaraq səhər saat 7—8-də məktəbə toplanır və gündüz saat ikiyə, üç qədər oxuyurdular. Günüorta təxminən saat 12-də bir saatlıq tənəffüs verilirdi. Bir çox hallarda ən kiçik şagirdlər saat 12-də evə buraxılırdı.

Məktəblərdə cümə istirahət günü idi. Cümə axşamı təkrara həsr edilirdi. Ayn-ayn məktəblərdə şagirdlərin sayı 10 nəfərdən 100 nəfərə çatırdı. Şagirdlərin yaş xüsusiyyəti nəzərə alınmırdı. Ona görə də məktəblərdə bir çox hallarda 7 yaşlı uşaqla birlikdə

15—16 yaşlı gənclər, mədrəsələrdə isə 15—16 yaşlı yeniyetmə ilə birlikdə 25—30 yaşlı gənclər də oxuyurdu.

Məktəblərdə dərs deyən müəllimlərə “molla, “mirzə, yaxud “axund deyirdilər. Bu adların böyük ictimai mənası var idi. Molla və ya mirzə adətən savadlı adamlara deyirdilər. Əhali savadlı mollalara böyük ehtiram bəsləyirdi.

Cəmiyyət gənc nəslin təlim və tərbiyəsi işini mollaya tapşırırdı. Molla sözün tam mənasında uşaqların tərbiyəçisi, məhəvi atası idi. Ata oğlunu məktəbə qoyarkən “əti sənin, sümüyü mənim deyir, uşağın təlim və tərbiyəsini bütünlüklə onun öhdəsinə buraxırdı. Məktəblərdə təhsil pullu idi.

Məktəblərdə, bütün Şərq məktəblərinə xas olan fiziki cəza hökm sürürdü. Ən etibarlı pedaqoji təsirin vasitəsi falaqqa sayılırdı. Bu, uclarına qayıq bağlanmış davamlı uzun ağacdən ibarət idi. Dərsinə cavab verə bilməyən şagirdin ayaqları falaqqanın qayışına bağlanır, ayaqlarının altı çubuqla döyülürdü.

Məktəbdə müəyyən edilmiş təhsil müddəti yox idi. Təhsil müddəti hər bir şagirdin şəxsi müvəffəqiyyətindən, bacarıq və istedadından asılı idi. Şagird çalışdırsa, məktəb təlimini 6—8 ilə başa vura bilərdi.

Məktəb və mədrəsələrin müəyyən edilmiş nizamnaməsi yox idi. Ona görə də məktəb və mədrəsələrin nə quruluşu, nə fəaliyyəti və nə də onu təsis edənlərə heç bir faktik nəzarət olmadığı kimi, müəyyən təlim kursu da yox idi. Məktəb və mədrəsələrin tədris planı və proqramı məktəbi təsis edənlərin və ya ona rəhbərlik edən şəxslərin mülahizəsindən asılı idi.

Məktəb və mədrəsələrdə tədris bir qayda olaraq ərəb və fars dillərində aparılırdı.

Məktəblərdə təlim hərf—heca üsulu prinsipi ilə tərtib edilmiş “Çərəkə adlanan dərsliyin orta əsr ərəb əlifbasının oxunması ilə başlanırdı. Əvvəlcə ərəb əlifbasının hərfləri öyrədilir, sonra isə hərflərin düzülüş sistemi üzrə hərflərdən

hecalar düzəldilirdi. Məsələn, a-əlif, b-bey, əlifbey. Bundan sonra Qur'anın mexaniki surətdə öyrənilməsi başlanırdı.

Şagirdlər ərəb əlifbasının hərflərini kifayət qədər mənimsədikdən və vərdiş qazandıqdan sonra, Qur'anı oxumaq üçün müəyyən xüsusi qaydaları (təcvid) gözləməklə oxumaq bacarığı əldə edərdilər.

İlk növbədə öyrədilən kitablardan biri kiçik həcmli farsca-azərbaycanca lügət idi ki, şagird gün ərzində bu lügətdən ona qədər fars sözünü öyrənməli və onu ana dilinə tərcümə etməli idi.

İstifadə olunan kitablar sırasında Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin — Nizami, Füzuli, Hafiz, Sədi və başqalarının əsərləri vardır. Məktəb təhsilində Sədinin əsərləri xüsusi yer tuturdu. "İranın və bütün Şərqin moralist şairi, nəzm aləminin soltanlarından olan (F. Köçəri) Sədinin məşhur "Gülüstan və "Bustan əsərləri məktəblərdə əsas tədris vəsaitlərindən idi. Bu əsərlər böyük hikmətinə, dərin məzmununa baxmayaraq, kiçik yaşlı məktəblilərin yaş və bilik dərəcəsinə uyğun gəlmirdi.

Orta qabiliyyətli şagirdlər məktəbdə 3—6 il təhsil aldıqdan sonra ərəb dilində (mexaniki) və ana dilində oxumaq, bu dillərdə yazı yazmaq, namaz və dəstəmaz zamanı tələb edilən duaları əzbərdən demək bacarığı ilə məktəbi bitirirdilər.

Beləliklə, köhnə üsullu məktəbin əsas vəzifəsi şagirdlərə hər şeydən əvvəl hər bir mö'min müsəlmana lazım olan dini mə'lumatları, ilk növbədə isə evdə dua oxumaq, məscidə getmək vəzifəsini öyrətməkdən, müsəlmanların digər xalqlardan və millətlərdən ayrılığını müdafiə etməkdən ibarət idi.

Məktəbi bitirənlərin bir hissəsi təhsilini davam etdirmək üçün mədrəsələrə daxil olurdular.

Mədrəsə adı altında müsəlman məktəbi nəzərdə tutulurdu. Məktəblər xüsusi təhsil müəssisələri sayılmaqla məscidlərlə bilavasitə əlaqədar olmadığı halda, mədrəsə ancaq məscidlərin nəzdində təşkil olunurdu. Mədrəsələrdə təhsil pulsuz idi.

Tələbələr mədrəsə binasında, onlar üçün ayrılmış hücrələrdə yaşayırdılar. Hücrələrdən ən böyüyü dərşxana — sinif otağı adlanırdı.

Dini mədrəsələrdə adətən yaşı 16-dan çox olan, ana dili və fars dilində savada malik və ruhani rütbə almağa hazırlaşan gənclər daxil olurdular. Mədrəsələrdə şagirdlərin sayı 40—50 nəfər olurdu. Daha böyük mədrəsədə 100—200 nəfər təhsil alırdı. Şərqdə ən böyük mədrəsə Nəcəf mədrəsəsi idi ki, burada 7000 tələbə var idi. Mədrəsə müəllimi müderris adlanırdı.

Azərbaycandakı mədrəsə müdirləri, əsasən, Şərq ölkələrində (İran, Türkiyə) dini təhsil almış şəxslər idi. Mədrəsə müdirinin müavini var idi ki, ona xəlifə deyilirdi.

Mədrəsə təhsilinin mahiyyəti, əsasən, ərəb dilindən, müsəlman ilahiyatı və hüquqşünaslığından ibarət idi.

Mədrəsələrdə həmçinin tarix, coğrafiya, hesab və həndəsədən nümunələr keçilirdi. Tarix fənni müsəlman dövlətlərinin tarixini və din tarixini, coğrafiya isə çox qədim, Əhdi-ətiqi (bibliyanın xristianlıqdan əvvəlki qədim hissəsini — yerin günəş ətrafında deyil, günəşin yer ətrafında dolanmasını) öyrədirdi. Qur'anda yerin günəş ətrafında dolanması qeyd edilmişdir. Rusiyanın digər müsəlman vilayətlərində olduğu kimi Azərbaycanda mövcud olan mədrəsələrdə də rus dili tədris edilmirdi.

Mədrəsədə təlimin tam kursunun dəqiq müddəti yox idi. Təlimin müddəti hər bir şagirdin fərdi müvəffəqiyyətindən asılı idi. Şagirdlər mədrəsədə o vaxta qədər yaşayırdı və oxuyurdular ki, ya müderris onların biliyini kifayət hesab edirdi, yaxud da tələbə öz biliyinin kifayət olduğunu yəqin edirdi. Başqa sözlə desək, 6—8 il, bəzən 10—15 il mədrəsədə yaşayıb təhsil alan tələbə müsəlman elmlərinin tam kursunun mənimsəməsini müderrisin və ya özünün fikrincə kifayət etməsinə qədər təhsili davam etdirirdi.

Mədrəsələr iki növə — ibtidai və ali dərəcələrə bölünürdü. Ali müsəlman mədrəsələri Azərbaycandan xaricdə yerləşirdi. Zaqafqaziyanın ali mədrəsələrində təhsil almaq istəyən tələbələr (sofilər), adətən, bu mədrəsələrin yerləşdiyi Tehran, Nəcəf, Təbriz, Kərbəla və başqa yerlərə gedirdilər.

Mədrəsədə ərəb, fars, türk dilləri, fizika, astronomiya, məntiq, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat, cəbr, təbabət, poetika və ilahiyat tədris olunurdu.

Şamaxı mədrəsəsində müxtəlif dövrlərdə Kəmaləddin Şirvani, Nıtqi Nizaməddin Amiri, Abdullah Əfəndi Qüdsi, Sultan Mahmud, Bəlxı, Hacı Məhəmməd Təbrizi, Malik ibn Süleyman və başqa bu kimi zəmanəsinin görkəmli alim və şairləri dərs demişlər.

Azərbaycanda elmi biliklərin inkişafında ənənəvi məktəblərin, xüsusilə də mədrəsələrin tarixi rolu böyük olmuşdur.

İ F Ə S İ L

AZƏRBAYCANDA PEDAQOJİ FİKRİN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

§1. Xalq pedaqogikası

Hələ təlim və tərbiyə haqqında elm olan pedaqogika yaranmazdan əvvəl gənc nəslin tərbiyəsində xalq pedaqogikasından istifadə edilirdi.

Xalq pedaqogikası təlim-tərbiyənin məzmunu, məqsədi, vasitələri, üsulları, təşkili və s. məsələləri haqqında zəhmətkeş kütlələrin tarix boyu gündəlik müşahidələrin nəticəsi kimi əldə etdikləri, yaşayış şəraitinin təsiri altında topladıqları pedaqoji bilik, təcrübə, baxış, qayda-qanun və adət-ənənələrin məcmusudur. Bu pedaqogika xalq fəlsəfəsinə əsaslanır.

Xalq pedaqogikasının əhatə dairəsi çox genişdir. İnsanın kamil bir şəxsiyyət kimi yetişməsində sağlamlığın, ağılı, mərifət elminin, gözəlliklərin və zəhmətin təsirinə, yeni müasir pedaqoji anlayışlarla desək, fiziki, əqli və estetik tərbiyənin, əxlaq və əmək tərbiyəsində rolunu barəsində də xalq pedaqogikasında qiymətli fikirlər çoxdur.

Xalq pedaqogikası illər boyu xalqın məhəvi sağlığı, gözəlliyinə xidmət göstərərək ona estetik zövq verməkdədir.

Xalq deyir: "Gözəl kamallı gərək; "İnsanın zahiri zərif, batini lətif olmalıdır. Deməli, əsil gözəllik üçün təbii-fiziki göycəklik intellektual-məhəvi kamilliyin vəhdəti zəruri sayılır. Ancaq "Korəğlu dastanında deyildiyi kimi; "Belə şey çox az düşər ki, bir adam həm zahirən gözəl olsun, həm də ağıllı, kamallı. Çoxları zahirən o qədər də yaraşlıq olmadığı halda, davranış və rəftarda nəzakətli, ağılca zəngin, xaraktercə mürd və alicənab olurlar. Görkəmcə qəşəng görünən adamlar arasında da batini çirkin olanlar yox deyildir.

Xalq pedaqogikası materiallarında ağıllılıq mə'nə gözliliyinin ilkin şərti sayılır və onun aşağıdakı əlamətləri tez-tez qeyd edilir. Ağılı yüksək qiymətləndirən xalq deyir: "Qüvvə hər şeyi, ağıl qüvvəni sindirir; "Baş bədənin tacıdır; "Adam başdan tanınar; "Bu dünyada maldan, puldan bir ağıllı baş yaxşıdır, anlamayan bir kəllədən birçə qara daş yaxşıdır; "Ağıllı baş hər şeydən mənfəət ala bilər və s. Ona görədir ki, atalar sözü öyrədir: "Boyunu böyüdüncə, ağıllı böyüt; "Dəvəcə boyun olunca, dımaqca ağıllı olsun və s. "Ağıllı böyütməkdən ötrü nə lazımdır? Bilik, elm. Əbəs yerə deyilmir ki, "Elm əqlin çırağıdır. "Elm isə yatmaqla, yaxud pulla yox, çalışmaqla əldə edilir.

Elmə, biliklərə yiyələnməyin yolları və vəsaitləri haqqında da xalq pedaqogikasında qiymətli fikirlər çoxdur. Onlarla tanışlıq göstərir ki, zəhmət adamları əqli tərbiyə işində daha çox məhz nağıl və izah etmək, müsahibə aparmaq, əyani göstərmək üsullarından, eləcə də tapmacalardan, dastan, atalar sözü, məsələ, mahnı və s. vasitələrdən bol-bol istifadə etmişlər. Burada həm də ailə tərbiyəsi məsələləri, uşağın yaş dövrləri, təlim-tərbiyəni hansı yaşdan başlamağın məqsədəuyğunluğu və s. haqqında da çox qiymətli fikirlərə rast gəlirik.

Bunları yalnız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində deyil, orta əsrlərdə təlim-tərbiyə müəssisələri sayılan dastanlardan da seçmək mümkündür ki, bu sırada "Kitabi-Dədə Qorqud müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının çox qədim nümunələrindən, Azərbaycan xalq pedaqogikasının qədim incilərindən biridir.

Təxminən 1300 il əvvəl qələmə alınmış bu dastan xalqımızın çoxəsrlik mədəni abidəsidir. Bir müqəddimə və 12 boydan ibarət olan bu dastan orta əsrlər Azərbaycanında cərəyan edən hadisələrlə səsləşməkdədir. Xalqımızın qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik nümunələri ilə zəngin olan bu dastan 1300 ildir ki,

ağızdan-ağıza gəzir, eldən-elə, obadan-obaya yayılır, uşaq və gəncləri Vətən uğrunda mübarizəyə səsləyir.

Sorağı çox uzaqlardan gələn bu dastanın nüsxələri zamanın keçməkeşli hadisələrinə, feodal müharibələrinə, dövrün hadisələrinə davam gətirmədiyindən xarici ölkələrdə səpələnmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqudun bir əlyazma nüsxəsi Drezden kitabxanasında saxlanılır. Azərbaycan xalqının tarixi və mə'nəvi xəzinəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqudun ikinci bir nüsxəsi Vatikanada tapılmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud ədəbiyyatımızın, dastan yaradıcılığımızın, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malik olub, əvəzsiz bir mənbədir.

1999-cu ildə "Kitabi-Dədə Qorqud dastanının 1300 illik yubileyi həm respublikamızda, həm də bir sıra xarici ölkələrdə geniş qeyd edilmişdir.

Xarici ölkələrdə keçirilən tədbirlər, o cümlədən Almanyanın Drezden şəhərində, YUNESKO-nun Parisdəki iqamətgahında yubiley tədbirlərinin keçirilməsi, türk dövlətlərində, habelə İran, Gürcüstan, Rusiya və digər ölkələrdə "Kitabi-Dədə Qorqudun yubileyinin qeyd edilməsi, Dədə Qorqudun cəhanşümul əhəmiyyətini göstərir.

Bakıda türk dövlətlərinin zirvə toplantısının keçirilməsi, "Kitabi-Dədə Qorqud un təbliği və tədqiqi sahəsində uzun müddətli proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsi, xüsusi Dədə Qorqud elmi-tədqiqat laboratoriyasının yaradılması, serial filmlərin çəkilməsi və s. bu kimi tədbirlərin miqyasının genişliyini göstərir.

Respublikanın bütün ümumtəhsil məktəblərində dastana dair proqramdan kənar dərslərin və müsabiqələrin, ali məktəblərdə elmi konfrans və seminarların keçirilməsi, uşaqlar üçün "Kitabi-Dədə Qorqud mövzusunda müxtəlif dillərdə nəşrlərin

hazırlanmasının ayrıca qeyd edilməsi "Kitabi-Dədə Qorqudun elmi-pedaqoji, mə'nəvi və tərbiyəvi əhəmiyyətini vurğulayır.

Dədə Qorqudun 1300 illiyinin qeyd olunması xalqımızın, o cümlədən pedaqoji fikir tariximizin, böyük bayramına çevrildi. Xalqımız yazılı və şifahi ədəbiyyatımızda dünyanın ən möhtəşəm dastanları ilə yarışa biləcək bir söz abidəsinin olması ilə fəxr edir. "Kitabi-Dədə Qorqud xalq pedaqogikasının qədimliyindən xəbər verir. "Manas, "Sasunlu Davud, "İqor polku haqqında dastan və yaxud "Koroğlu ilə müqayisədə daha qədim olan "Kitabi-Dədə Qorqud türk dilli xalqların qədim və zəngin pedaqoji abidəsidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud Azərbaycan xalqının müqəddəs kitabıdır. Bu kitab müqəddəs bir şəxsiyyətin — Oğuz elinin mə'nəvi atası Dədə Qorqudun dilindən söylənilir. Dədə Qorqud oğuzun tamam bilicisi idi. Nə desə olardı, qaibdən cürbəcür xəbərlər verərdi. Həqq-təala onun könlünə ilham verərdi. Həqq-təalanın könlüllərə verdiyi ilham vəhydir. Vəhy isə peyğəmbərlərə verilir. Dastandan belə görünür ki, Məhəmməd peyğəmbər zamanına kimi Dədə Qorqud oğuz elinin peyğəmbəri olmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud öz məzmununa görə real həyat hadisələrini təcəssüm etdirən əbədi idrak kitabıdır. Bu kitaba daxil olan əhvalatlarda insanların mə'nəviyyatı, dünyagörüşü, bu günü və sabahı barədə həmişə gərəklili olan hökmlər verilir.

Dədə Qorqud öz müdrikliyi, aqilliyi, elin yol göstərəni olmaqla təsəvvürdə əzəmətli, nurani, ağıl və idrak mücəssəməsi olan bir şəxsiyyət kimi canlanır.

"Kitabi-Dədə Qorqudu bizdən 1300 illik bir zaman məsafəsi ayırsa da müdrik Qorqud Atanın kəlamları bütün zamanlarda öz tərvətini saxlamış və saxlayacaqdır. Odur ki, bu kitabı mənimsəmək və gənc nəsle mənimsətmək ziyalıların, alimlərin, pedaqoqların mə'nəvi borcudur. Bizim mə'nəvi borcumuz bir də ondan ibarətdir ki. Ulu Dədə Qorqudun müqəddəs kəlamlarını körpələrimizin beşik nəğmələrinə çevirə bilək.

Dastan yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbi-bədii, ictimai-siyasi düşüncəsini əks etdirən şifahi yaradıcılıq sahələrindən biridir. Xalqımızın həyatını, məişətini, adət və ənənələrini özündə əks etdirən, türk dünyasının qədim mədəniyyət abidələrindən, bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün ən nadir incilərindən sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud xüsusi maraq doğurur.

"Dədə Qorqud dastanı nəsillərə mə'nəvi töhfədir, onu oxuyub mə'nəsini dərk edən Vətən övladlarına obanın obaya, tayfanın tayfaya, qohumun qohuma, nəslin nəsle sığınaraq oğuz elinin, oğuz cəmiyyətinin, oğuz dövlətinin birliyini necə qorunmalarının ülvi duyğularını, müqəddəs hissələrini təlqin etməkdə son dərəcə gərəklidir, zəruridir. «Dədə Qorqud» dastanı indiki şəraitdə Vətən torpaqlarının işğalçı ermənilərdən azad edilməsində bir yumruq kimi birləşməyə, düşmən qarşısında əyilməyə, ulu əcdadlarımızın, ata-babalarımızın yenilməz igidlikləri timsalında şücaət göstərməyə ruhlandırmağın rəhni olmalıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud milli mədəniyyətimizin iftixarı olmaqla bərabər, qədim türk bədii təfəkkürünün ən qiymətli incilərindəndir. "Kitabi-Dədə Qorqud elmi-tarixi, ədəbi-estetik düşüncələr üçün tükənməz qida mənbəyidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud dədələrimizdən qalan əmmağandır — yer üzündə nadir tapılan dastanlardan biridir.

Bu kitabda babalarımızın sınaqdan çıxmış ömrü-günü var. Bu kitab kişi diriliyinin düzgün yollarını göstərir, ata-oğul münasibətlərinə, qarşılıqlı anlaşmaya arxalanır.

Bütün dövrlərdə, o cümlədən Dədəm Qorqud zamanında "oğul atanın bir sözünü iki eləməzdi, əgər "oğul atanın bir sözünü iki eylərdisə, onda oğulu oğul hesab etməzdilər.

Oğuz anlayışına görə; "Oğul atanın yetiridi, iki gözünün biridi.

Dastanda göstəriləyi kimi, oğuz tayfaları yığcam yaşayırdılar. Bu onların üstün cəhətlərindən idi. Birlik oğuz elinin dirlik özüli idi.

Professor Pənah Xəlilovun yazdığı kimi, Dədə Qorqud kitabında "Haradansan? sualının bir-cə cavabı var idi: "Oğuzdan. Oğuz elindən. Oğuz başçıların igidlikləri oğuzların hünər himni olub, qılıncdan kəsərlə idi.

Oğuzların diqqəti cəlb edən mə'nəvi keyfiyyətlərindən biri, istər böyük, istər kiçik, istər kişi, istərsə qadın olub, ağır sınaqlarda mərdlik nümunəsi göstərməyi idi. Oğul atasının namusu uğrunda diri-diri çarınxa çəkilməkdən, qovurmalıq ət üçün tikə-tikə doğranmaqdan çəkinir. Qadın ərinin namusu yolunda, hətta doğma oğlunun ətindən qovurma yeməyə belə dözü. Sərkərdələr düşmən zirzəmisində əzablara qatlaşır, lakin əyilmir, alçalmır. Bu igidlik, bu yenilməzlik, bu dözümlü oğuz övladlarının nəsil-dən-nəslə keçən mühüm mə'nəvi-əxlaqi keyfiyyəti olub onların müzəffər rəmzi, dalğalanan bayrağı kimi insanları şərəfli yaşayış uğrunda mübarizəyə aparırdı.

Kitabda təənnüm edilən başqa bir keyfiyyət isə oğuz qəbilələrinin birliyidir. Bu və ya digər qəbilənin, tayfanın mə'nəvi, xoşbəxtliyi o birinin də sevinci olduğu kimi, qəmi-kədəri də hamınıkındır. Birinin toyu olanda başqaları ona danılır. Toy da, yas da ellikdi, hamılıqdı.

Kitabın bu ruhu oğuz nəsiləri üçün ömək olduğu kimi, bu gün bizim üçün də bir hikmətdi, gözüümüzü açan misilsiz bir dayaqdı. Kitabda belə ibrətəməz sözlər çoxdur. Məsələn, göstərilir ki, bir təcrübəli sərkərdə yeniyyətə oğlunu başkəsən yağı qarşısına çıxmağa qıymır. Oğul isə əksinə, bundan qorxmur və belə cavab verərək deyir;

Ətrafdakı ərək quzular qurbanlıq üçün deyilmi?

Və yaxud: Oğlunun öldürüləcəyini eşidən ana ağlayır, sizlayır. Oğlu isə əksinə anasına təsəlli verərək deyir,

Ana sən sağ ol, babam sağ olsun, Sizə məndən daha yaxşı oğul verər. Sən isə, ana, ağ südünü halal eylə!

Qorqud Dədə Vətəni hər şeydən üstün tutur. Vətəni həmişə şad görmək istəyir və Vətəni belə alqışlayır;

Uca dağların yıxılmasın! Kölgə salan iri ağacların kəsilməsin! Şır-şır axan bulaqların suyu quruma-sın! Qanadların ucları qırılmasın! Vuruşlarda polad qılıncın ağzı kütləməsin! Qadir tanrı səni na-mərdə möhtac eyləməsin!

Qorqud Dədənin bu alqışları əsrlər boyu ata-babaların, ağbirçək və ağsaqqallarımızın dilinin əzbəri olmuş və gənclərin Vətən sevgisinin himnə çevrilmişdir.

Qorqud Dədənin öyüd-nəsihətləri də ibrətəməzdir. Məsələn, "Qız anadan görməyincə öyüd almaz, "Oğul atadan görməyincə süfrə yaymaz və s.

Dastanın adı ilə bağlı fikirlər belə şərh olunur. Qorqud şəxs adıdır. Dədə ağsaqqal, qəbilə başçısı, atalar atası, müdrik, nüfuzlu, hökmü olan şəxs mə'nasındadır.

Kiçik Asiya oğuzlarının Dədəsi həmişə el içində olmuş, ölkəni dolaşmış, düşdüyü ev ocaq kimi müqəddəs tutulmuş, günahkar cəzalandırmış, faydalı işlərə xeyir-dua verər, alqışlayarmış. Dastandakı Qorqud həmin tipli dədələrdəndir.

Dədə məflumu zəmanəmizdə də işlədilmişdir. Məsələn, Aşıq Ələsgərə Dədə Ələsgər, Aşıq Şəmşirə Dədə Şəmşir deyilməsi, onların dünyagörmüş, ustad, böyük olmalarına işarədir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının və pedaqoji fikrinin ölməz abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud eyni zamanda kollektiv pedaqoji yaradıcılıq dihasının məsuludur. Daha çox məhz VII—VIII əsrlərin hadisələri ilə səsleşən bu dastan xalqımızın təkcə tarixi keçmişini, etnik xüsusiyyətlərini, milli adət-ənənələrini, dil və ədəbiyyat tarixini deyil, həm də tərbiyə məsələləri üzrə fikir və ideyalarını öyrənmək baxımından çox qiymətli bir mənbədir.

Dədə Qorqud boylarına dərinindən nəzər saldıqda mə'lum olur ki, uzaq keçmişdə azərbaycanlılar uşağı ailə həyatının bəzəyi,

nəslin davamçısı, ata-ananın sevinci və ümidi hesab etmiş, sonsuzluğa böyük dərd və faciə yaşamışlar.

"Dədə Qorquda oğlanla qız, qadınla kişi arasında və onların tərbiyəsi məsələsində ciddi fərq qoyulmur, qadın-ana müqəddəs sayılır. "Ana haqqı tanı haqqına bərabər tutulur. Patriarxal düşüncənin əleyhinə olaraq buradakı qadınların əksəriyyəti (məsələn, Burla xatun, Banu Çiçək, Selcan xatun və b.) uşaqılıqdan aldıqları tərbiyənin, alışıqları ailə ənənələrinin, qəbilə mühitinin təsiri nəticəsində elə formalaşır ki, lazım gələndə ailə namusu, nəslin şərəfi və ədalət uğrunda kişi kimi silaha sanılır, son dərəcə dözümlü, qoçaq, qüvvətli, mərd, eyni zamanda ağıllı, tədbirli, müdrik, alıcınab qəhrəman kimi çıxış edirlər. Dastandakı hadisələrin gedişi, Dədə Qorqudun özünün qəbilə həyatındakı rolu, işi, fəaliyyəti insanı xalq müdrikiyində ifadə olunmuş belə yenilməz bir qənaətə gətirir ki, "Başbilənsiz iş alınmaz, "Ağıllı baş hər şeydən mənfəət ala bilər.

Dədə Qorquda olan ümumxalq məhəbbəti və ehtiram əslində ağıla, zəkaya, müdrikiyə olan ehtiram və məhəbbətdir. Məsələn, Dədə Qorqud öyrədir ki, "Qafil başın ağrın beyin bilir, "Baba malından nə fayda, başda dövlət (yə'ni, ağıl—H.Ə.) olmasa?", "Oğul ataya müxalifət etməz, "Oğul ata sözünü iki etməz, "Qadın evin dirəyidir, "Qarı düşmən dost olmaz, "Qonağı gəlməyənlə qara evlər yıxılsa yey, "Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa yey və i.ə. Göründüyü kimi, haqqında böyük həcmli pedaqoji əsərlər və traktatlar yazılan (yaxud yazılmalı) bir sıra tərbiyə məsələləri bu afonistik kəlamalarda çox qısa, lakin səmərəli şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

Tərbiyə işində valideyn nümunəsinin əhəmiyyəti barəsində də dastanda yaxşı fikirlər çoxdur. Məsələn, Dədə Qorqud deyir; "Oğul atadan görməyincə süfrə yarmaz, "Qız anadan görməyincə öyüd almaz. Bu atalar sözləri həm də oğlanın tərbiyəsində atanın, qızın tərbiyəsində ananın daha böyük rol oynaması fikrini özündə cəmləşdirir.

Dastanın ayn-ayn boylarının pedaqoji təhlilindən belə bir doğru qənaət hasil olur ki, insanın zahiri qəşəngliyi daxili gözəlliyi ilə vəhdət təşkil etməlidir. "Camal sahibi kamal sahibi də olmalıdır. Dastandakı müsbət surətlərin çoxu məhz bu cür adamlardır.

Dədə Qorqud boylarında sistemsiz, dağınıq və səpələnmiş şəkildə, həm də çox vaxt dolaylı yollarla, eyham və işarələrlə verilmiş fikir və ideyaları toplayıb sistemləşdirəndə məlum olur ki, xalq "Sayı xoş, sambalı boş, "Üzü bəzək, içi təzək gözəlliyin əleyhinədir. Yə'ni o məna gözəlliyini ilkin yerdə qoyur. Belə gözəlliyi təmin edən keyfiyyətlər sırasında isə insanpərvərlik, vətənpərvərlik, əməksevərlik, sədaqətliklik, doğruluq, təvazökarlıq, ədəbli və kamallı olmaq, birliyi, dinc həyatı və ədalətli quruluşu qorumaq, xalqla qaynayıb-qarışmaq, təkəbbürlüyə, satqınlığa və digər eybəcərlik hallarına, rəzilliyə qarşı barışmaz mübarizə aparmaq kimi sifətlər dastanda tez-tez vəsf olunur. Azərbaycan xalqının pedaqoji fikir tarixində "Kitabi-Dədə Qorqudun parlaq bir səhifə təşkil etdiyini və dastandakı tərbiyə ideyalarının böyük əhəmiyyətə malik olduğunu açıq-aydın sübut edir. Bu ideyalar və mötəvələr "Dədə Qorqudun özündən sonra yaranmış dastanlarımıza ("Koroğlu, "Şah İsmayıl, "Aşıq Qərib, "Əsli və Kərəm, "Tahir və Zöhrə, "Qurbanı, "Aşıq Valeh və s.), eləcə də Nizami Gəncəvidən tutmuş Səməd Vurğuna kimi bir sıra görkəmli sənət adamlarına bu və ya digər dərəcədə bədii və pedaqoji qida vermişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bədii və pedaqoji irsimizin zəngin sahəsini təşkil edir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı özünün mahiyyət etibarı ilə tərbiyəvi səciyyə daşıyır. Məsələn, Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəlləri əxlaq, mədəni davranış və məişət qaydaları haqqında xalqın təcrübəsinin müdrik nəticəsi olaraq, onların ictimai əmək fəaliyyəti və qarşılıqlı münasibətləri prosesində tarixən meydana gəlmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əhatə etdiyi

pedaqoji məzmunu görə ensiklopedik pedaqoji mənbə kimi qiymətləndirilə bilər. Bu ədəbiyyatın yaradıcıları sırasında aşqlar görkəmli yer tuturlar.

XVII əsrdə Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, XVIII əsrdə Xəstə Qasım və başqaları məhz belələrindən olmuşlar.

Bəhs olunan dövrlərdə yaranmış folklor nümunələrində deyilir ki, feodal əsarətinin hökm sürdüyü dünya zülmətxanadır, "həmin dünya yaman dünyadır, ağlayan çox, gülən az, orada "hakim divan etməz, fəryad yetməz, "düşməni qoymur ki, insanın üzü gülsün, "dost-dostu yad edə bilmir, çünki əli boşdur, üzü qara, "insanın ləyaqəti ağilla deyil, var-dövlətlə ölçülür, "dəryaca ağlın olsa, yoxsul olsan, gülərlər. Həmin dünyaya qarşı çıxmaq, haqsızlığı aradan qaldırmaq üçün adamlar, el-oba birləşməlidir. Çünki "birlik-dirlikdir, birlik olan yerdə dağ da yerindən tərpətmək mümkündür.

Şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlardan, o cümlədən "Korğlu, "Abbas və Gülgöz, "Xəstə Qasım və s. dastanlardan da nümunələr gətirmək mümkündür.

Pedaqogika tarixində müəyyən səhifə təşkil edən həmin fikirlər indiyə kimi yüz minlərlə insanın ümumi inkişafında özünəməxsus rol oynadığı kimi, bu gün də tərbiyəvi təsir gücünü saxlamaqla, gənc nəsli milli-etnik yaddaşa, xalq təfəkküründən süzülüb gələn mədəni sərəvətə ehtiram ruhunda tərbiyə etməkdədir.

§ 2. Nizami Gəncəvi təlim və tərbiyə haqqında

Nizami Gəncəvi (1141—1203) ayrıca pedaqoji əsər yazmasa da, əsərlərində şərh etdiyi təlim-tərbiyə məsələləri onun dövrünün pedaqoqu səviyyəsinə qalxmasına möhkəm zəmin yaratmışdır.

XI—XII əsrlərdə Azərbaycanın şəhərlərində ticarət inkişaf etmiş, sənətkarlıq geniş yayılmışdı. Bunu o dövrdən qalmış bir çox tikililər, Abşerondakı qalalar, Naxçıvandakı Atabəy məqbərəsi, Qarabağlar türbəsi və s. sənət əsərləri aydın göstərir.

Həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış olan bir sıra şairlər Əbül Əla, Xaqani, Fələki, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi və başqalarının əsərləri o vaxtlar mədəniyyətin geniş yayılmasına şahadət edir. Məscidlər yanında və müstəqil surətdə təşkil edilmiş məktəblər, mədrəsələr, xanəqahlarda ruhani uşaqları ilə yanaşı şəhər əhalisinin də övladları təhsil alırdılar. Nizamının doğulub yaşadığı Gəncə şəhəri o vaxt Azərbaycanda böyük mədəni mərkəzlərdən biri idi.

Mə'lumdur ki, Nizami beş böyük poema yazmışdır: "Sirlər xəzinəsi, "Xosrov və Şirin, "Leyli və Məcnun, "Yeddi gözəl, "İskəndəməmə ("Şərəfnamə və "İqbalnamə). Beşi birlikdə "Xəmsə (beşlik) adı ilə məşhurdur.

Dünya mədəniyyətində və ədəbiyyatında Nizamının mövqeyi və xidmətləri dünyanın bir çox şərqşünas alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Təkcə bir faktı qeyd edək. Amerika şərqşünası, Nyu-York universitetinin Yaxın Şərq xalqlarının dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru Piter Çelkovski R. Tizenqauzenin 1975-ci ildə Nyu-Yorkda çap olunmuş "Gözə görünməz dünyanın güzgüsü adlı əsərinə yazdığı müqəddimədə deyilir:

"Şərq ədəbiyyatında Nizamının "Xəmsəsinə bərabər ikinci bir əsər yoxdur. Dərin təfəkkürə malik dilşünas alim, psixoloq

Nizami öz estetikmi, dramatikmi və təsvirləri ilə dahiliyini sübut edir. Bütün bunlar Nizami dühasını əks etdirən səciyyəvi cəhətlərdir. Nizami əsərləri öz ətrafında yüzlərlə pərəstişkar toplamış olsa da, onu təqlid edənlərin heç biri onun səviyyəsinə qalxa bilməmişlər... "Nizami təkcə metaforlar və bədii surətlər yaratmaqla kifayətlənmişdir. O, təzə sözlər ixtira edir, yaradır. Bu sözlərin yeni məna və çalarlarını işlətməklə, danışığın, nitqin təzə ifadələrini yaradır. Nizami təkcə söz rəssamı olaraq qalmır, o, həm də bir heykəltəraş, bir me'mar kimi sözlərdən binalar qurur. O, adicə kəpiklərdən istifadə edərək elə hündür saraylar tikir ki, onlar adamı valeh edir. Bir dahi şe'r ustası kimi Nizami mahir və əvəzsizdir.

Bunlardan əlavə, hamısı əldə edilməyən, bir sıra lirik şe'rləri də vardır. Zəhmətkeş adamlarla sıx əlaqədə olan Nizami onların zülm və istismar altında necə yaşadıklarının şahidi olmuş, dərdlərinə şərik olaraq şahlara, bəylərə ədalətli olmaq, xalqın həyatını yüngülləşdirmək haqqındakı müraciətləri ilə onlara kömək etməyə çalışmışdır. Buna görədir ki, onun bütün poemaları kəskin siyasi istiqamət daşıyır. Bu Nizaminin təlim və tərbiyə haqqındakı görüşlərində də öz əksini tapmış, onun qabaqcıl ideyalar irəli sürməsinə səbəb olmuşdur.

Nizaminin fikrincə, ağıl insanı heyvanlardan fərqləndirən əsas keyfiyyətdir. O ağıla qiymət verməyən, ağılı biliklərlə təkmilləşdirməyən və ancaq maddi həzz arxasınca qaçan adamları heyvanlara bərabər tutur. "Yeddi gözəl poemasında oxuyuruq:

Kim ki yetişmədi ağıldan bara
Oxşar insan sifət əjdahalara.

Nizami cəhalətin, nadanlığın qatı düşməni kimi çıxış edərkən hamını bilik almağa, elm öyrənməyə səsləyir və göstərir ki, elm insanı əsirlikdən xilas edir, ona müstəqillik verir, gözünü açır.

"Yeddi gözəl əsərində o oğlunu bilik əldə etməyə, təhsil almağa çağıraraq yazır:

Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı,
Bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı.
Qalacaq əbədi hər şey dünyada,
Öyrən günlərini vermədən bada.
Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa
Ona ölüm yoxdur, o ölməz haşa.

Şübhəsiz, bu çağırışları ilə Nizami ancaq oğluna deyil, bütün gənc nəsle, oxuculara müraciət edirdi.

Nizami uşaqlıq dövrünü üç hissəyə bölür, 7 yaşa qədər uşağın əsas fəaliyyəti oynamaqdır, oynayıb, əylənir. 7 yaşdan təlim başlanır və 14 yaşına kimi uşaq təlimlə məşğul olur, müxtəlif biliklərlə silahlanır. 14 yaşından sonra ilk gənclik dövrü, elmlərlə ciddi məşğul olmaq dövrüdür. Bu dövrdə gənc özünə ixtisas seçmək üzərində ciddi düşünür və eyni zamanda özünün əxlaqi təkmilləşməsi ilə məşğul olur. Bu fikirlərini Nizami oğluna yazdığı nəsihətlərində ifadə etmişdir. Bu nəsihətlərdə elmə yiyələnmək haqqındakı çağırışları diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Bu cəhət "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl əsərlərində aydınlığı ilə ifadə olunmuşdur. Doğrudan da istər ayrı-ayrı nəsihətlərində və istərsə də İsgəndər səltənətinin ideal təsvirində Nizami özünü ümumi təlimin tərəfdarı kimi göstərir. İsgəndər elmin qarılmasını geniş açaraq hamının təhsil alması üçün çalışır. Təlim insanı əxlaqca da yüksəldir, təlim nəticəsində korazehinlər ədalətliyinin ən ali rütbəsinə qədər yüksələ bilərlər. Buradan Nizaminin tərbiyələndirici təlim ideyasını irəli sürdüyünü görürük. Təlimin ümumiliyini təbliğ edən Nizami təlim işində heç bir cinsi fərq qoymur.

XII əsrdə qadın təhsilinə qarşı cəmiyyətdə özünü göstərən mənfi münasibətin hökm sürdüyü dövrdə oğlan və qızların

məktəbdə birgə təhsil aldıqlarına inanmaq çətindir. Olsun ki, Nizami birgə təhsil keçən məktəbi təsvir etməklə öz istək və idealını verməyə çalışmışdır.

Nizaminin görüşlərində təhsilin məzmunu məsələsi dünyəvilik baxımından çox qiymətlidir. Nizaminin yaşadığı dövrdə məktəb və mədrəsələr adətən məscidlər yanında təşkil edilib ruhanilərin rəhbərliyi altında olduğu halda, Nizami öz əsərlərində təsvir etdiyi hər iki məktəbi (Leyli ilə Məcnunun oxuduqları məktəbi və "İskəndəməmədə Aristotel məktəbini") dini təşkilatlarla heç bir əlaqəsi olmayan məktəblər kimi təsvir etmişdir.

Qəhrəmanların fərdi təlimini təsvir edərkən Nizami onların elmlə məşğul olduqlarını, elm öyrəndiklərini xüsusi qeyd edir. İstər İskəndər, istər Bəhram Gur və istərsə də Xosrov birinci növbədə elmə yiyələnmək, təbiət elmlərini, dilləri və ictimai elmləri mənimsəməklə məşğuldurlar. Bütün bunlar bizə təlimin məzmununa Nizaminin hər şeydən əvvəl dünyəvi elmləri öyrənməyi daxil etdiyini iddia etmək üçün əsas verir. Lakin, biz bununla heç də Nizamini dini dərslərin öyrənilməsinə tamamilə inkar edən bir mütəfəkkir kimi qələmə vermək istəmirik. Nizaminin əsərlərində din müəyyən yer tutmuşdur. O, hətta oğlu Məhəmmədə nəsihətlərindən birində ona ya təbiət elmlərini öyrənib həkim olmağı, ya da dini öyrənib abid olmağı məsləhət görür. Lakin o, oradaca oğluna "Təmiz dindar olmağı, yəni zəmanədəki bə'zi abidlər kimi fitnəkar olmamağı nəsihət edir.

Bütün bu deyilənlərdən görüldüyü kimi, Nizami təhsilin məzmununu çox geniş təsvir edirdi: həm canlı və cansız təbiətin, həm də ictimai elmlərin (dil, əxlaq) tədrisini nəzərdə tuturdu. Öz xalqını sevmək, onun adını ucaltmağa çalışmaqla bərabər Nizami başqa xalqlara da hörmətlə yanaşmağı tələb edirdi. Onun qəhrəmanlar qalercyasında demək olar ki, bütün xalqların nümayəndələrini görmək olar. Nizami bunların heç birini irqi mənsubiyyətinə və başqa xalqa mənsub olduqlarına görə

pisləmir. Əksinə, biz Nizaminin əsərlərində başqa irq və xalqların adının hörmətlə çəkildiyini görürük. O, qara dərilili zəncinin açıq qəlbə və möhkəm xasiyyətlə malik olduğunu qeyd edərkən irqi mənsubiyyəti əsasında adama qiymət verməkdən çəkindirir.

"Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
Üzü qarasa da, ürəyi ağdır

Başqa xalqlara belə hörmətli münasibət onun humanizmi ilə sıx əlaqədardır. Hansı irqə və xalqa mənsub olmasından asılı olmayaraq Nizami bütün insanlığı sevmiş və belə sevgini təbliğ etmişdir. Leyli və Məcnun əsərində oxuyuruq: "Əgər insansansa, insanlığı sev.

Nizaminin əxlaqi görüşlərində maddi həzz arxasında qaçmaq əleyhinə olan çıxışlar xüsusi yer tutur. O, bütün əsərlərində ehtiras düşgünlərini tənqid edir, tamahkarlığı, acgözlüyü, xəsisliyi, mənəbpərəstliyi kəskin məzəmmət edir.

Nizaminin əxlaqi görüşlərində əməksevərlik, çalışqanlıq böyük yer tutur. O, insan əməyinə böyük qiymət verir, onun təbiiyəcici qüvvəsinə möhkəm inam bəsləyir. Əməyə olan münasibətində onun zəhmətkeş xalq ilə ayrılmaz əlaqəsi daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Nizami öz əsərlərində insan əməyini tərənnüm etmiş, əməkçi adamların avara, tənbel adamlardan üstünlüklərini göstərmişdir.

Nizami əməklə məşğul olmağı asılılıqdan yaxa qurtarmaq, müstəqillik kəsb etmək üçün əsas vasitə hesab edir.

"Sirlər xəzinəsində özünün qoca yaşına bax mayaraq, kəpik kəsməklə məşğul olan bir bənnanın avara bir gənc oğlanla söhbəti bu cəhətdən çox maraqlıdır. Qoca vaxtında ağır zəhmətdən əl çəkməyi ona məsləhət gören cavana belə cavab verir:

"Onunçun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb, düşməyim xəcalətə.
Mən bir kəsə deyiləm xəznədən ötrü möhtac
Əlimin zəhmətiylə toxdur gözüm, deyil ac".

Bu sözlərdə öz zəhmətilə dolanan əməkçi xalqın məğrurluğu əks edilmişdir. Nizami hər cür avaralığa, tənbelliyə, ətalətə qarşı çıxır, çətinlikdən qorxmamağa çağırır.

Nizamının əxlaqi görüşlərində dostluq və yoldaşlıq məsələsi apancı yer tutur. Hər cür fərdiyyətçiliyin əleyhinə çıxan Nizami dostluğa böyük qiymət verir, öz oğlunu pis əxlaqlı, ikiüzlü adamlarla dost olmaqdan çəkindirirdi:

"Yaxşı ad qazanmış gözəl dostlara,
Onda yetişərsən ağ günə, vara...
Xoş ətirli bir dost yaxşıdır, inan,
Hərzə-hərzə durub danışanlardan.

Nizamının əsərlərində işlədilən bir çox aforizmlər bu gün də öz tərbiyəvi gücünü, təravətini saxlayır.

Nizami müəllim haqqında da qiymətli fikirlər söyləmiş və öz əsərlərində təlim və tərbiyəni həyata keçirən müəllim və tərbiyəçilərin fəaliyyətinə böyük yer vermişdir. O, öz qəhrəmanlarının uşaqlıq və gənclik illərini təsvir edərkən onların inkişafında mühüm rol oynayan müəllimləri heç vaxt unutmur, onlar haqqında böyük ehtiramla bəhs edir.

Nizami müəllimləri tərbiyə etdiyi uşaqlara atalıq qayğısı göstərən, mehriban və cyni zamanda nüfuzlu şəxslər kimi təsvir etmişdir.

Nizami təlim-tərbiyəyə dair orijinal fikirləri ilə orta əsr pedaqogikasına böyük töhfə vermişdir.

§ 3. N. Tusinin pedaqoji fikirləri

Nəsirəddin Tusinin adı Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə məşhur ensiklopedik alim və dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur. Nəsirəddin Tusi 1201-ci il fevralın 18-də anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrdə onun Həmədan şəhərində, digər mənbələrdə isə Xorasanın ən böyük mədəni mərkəzlərindən biri sayılan Tus şəhərində anadan olduğu göstərilir. O, ilk təhsilini də Tus şəhərində almışdır. Buradan da Tusi ləqəbini götürmüşdür.

O, hələ uşaqlıq çağlarında elmlə maraqlanmış, öz çalışqanlığı və səyi sayəsində müəllim və müdərrişlərin rəhbətini qazanmış, özünün istedadı, hər şeyi tez qavramaq qabiliyyətilə onların heyətində səbəb olmuşdur.

N. Tusinin ilk müəllimi atası olmuş, sonrakı müəllimləri isə dövrünün görkəmli alim və pedaqoqları İbn Sina imkətbəsinə mənsub olan alimlər, o cümlədən Azərbaycanın məşhur filosofu, mütəfəkkiri Bəhmənyar, dövrünün ən şöhrətli müəllim və müdərrişi hesab edilən Fəridəddin Damad olmuşdur. F. Damad öz dünyagörüşü ilə müasirlərindən xeyli fərqlənirdi, təkcə şəriət ehkamları deyil, yunan fəlsəfəsi, hind hikməti, türk, fars mədəniyyəti, Azərbaycan incəsənəti ilə də yaxından maraqlanırdı.

N. Tusi çox mükəmməl təhsil almışdı və gənclik illərində böyük şöhrət tapmışdı. Hələ 30 yaşında ikən Qəhistan Hakimi Nəsirəddin Əbülfəth Əbu Mənsur (?—1257) tərəfindən fəxri qonaq kimi qəbul edilmişdir.

Lakin elə bu vaxtlar o göz dustağı kimi həbs edilir və Həşşaşilərin "Ələmut qalasına (İranda) göndərilir. Onun həbs olunma səbəbini belə izah edirlər: guya N. Tusi Qəhistanda qonaq olduğu zaman Bağdad xəlifəsinə bir qəsidə ithaf edərək ona göndərir. Həmin qəsidə ilə tanış olan Əlqəmi N. Tusini təhlükəli rəqib hesab edərək onun həbs edilməsinə aid fərman verir.

N. Tusi təxminən 20 ildən çox, 1256-cı ilə qədər Ələmüt qalasında bir növ sürgündə yaşamaqlı olur. Həyatının olduqca ağır keçməsinə baxmayaraq, o, bu illərdə bir sıra əsərlər, o cümlədən: “Şərh-ül İşarət”, “Təhrir əlməcəsti”, “Təhrir əqlidis adlı əsərlərini yazmışdır.

1256-cı ildə Bağdad üzərinə hücum edən Hülaku xan Ələmut qalasını zəbt edir, başqa məhbuslarla birlikdə N. Tusini də azad edir və onu özünə şəxsi məsləhətçi təyin edir. O, yaxşı bildirdi ki, N. Tusinin Şərq ölkələrində şəxsi nüfuzu və ehtiramı böyükdür.

N. Tusi minlərlə günahsız alimi və bacanaqlı şəxsi monqol qılıncından xilas edə bilmişdi. Hülaku xanın vəfatından sonra (1265) isə N. Tusi onun oğlu Abaqa xanın vəziri olmuşdur (1265—1274).

Monqol hücumları işğal olunmuş ərazilərin təsərrüfat həyatına elm və mədəniyyətinə ağır zərbə vurmuş olsa da, bir qədərdən sonra ölkədə müəyyən canlanma baş verdi. 1259-cu ildə N. Tusinin başçılığı ilə Marağa rəsədxanası tikilməyə başlandı.

Bağdadın işğalı zamanı N. Tusi Marağa rəsədxanasının təsisinə üçün lazımı hazırlıq görür, alimlər cəlb edir, kitablar toplanmasını təşkil edir. Rəsədxana üçün Marağa şəhəri seçilir.

Rəsədxananın tikintisinə Nəsirəddin Tusi özü rəhbərlik edirdi. Şərq ölkələrindən (Hələb, Bağdad, Dəməşq və Misirdən) kitablar gətizdirir və rəsədxana nəzdində böyük bir kitabxana yaradır. Bəzi mənbələrə görə burada 400.000 cildlik əlyazması (o vaxt çap olunmuş kitablar yox idi), müvafiq cihazlar toplanmışdı. Dövrünün tanınmış alimlərindən məşhur riyaziyyatçı, astronomlar və görkəmli elm adamlarından ibarət mükəmməl bir kollektiv yaradılmışdı. Burada azərbaycanlılarla yanaşı farslar, ərəblər, türklər, gürcülər, çinlilər, tatarlar, monqollar, yəhudilər və başqaları var idi. N. Tusi öz kollektivinə ayrıca qayğı və nəvaziş göstərirdi. Marağa rəsədxanasının banisi

olan N. Tusi 15 il ona rəhbərlik etmişdir. Cahansümul səciyyəli daşıyan bu rəsədxana bütün dünya miqyasında fizika-riyaziyyat elmlərinin inkişaf tarixində çox mühüm və tarixi rol oynamışdır.

Marağa rəsədxanası XIII əsrdə dünyanın ən böyük mədəniyyət müəssisəsi olmuşdur. Marağa rəsədxanasında elmin bir çox sahələrinə dair aparılan tədqiqat işləri, onların yüksək elmi səviyyədə aparılması, elmi dəyəri və ən ümumi Marağa rəsədxanasının qoyduğu irsin sonrakı əsrlərdə elmin inkişafına göstərdiyi böyük təsir sübut edir ki, o adı rəsədxana çərçivəsindən kənara çıxaraq elmin inkişafında tam bir dövr təşkil etmişdir.

Tusinin elmi əsərləri çərçivəsində elələri vardır ki, onlar dünya miqyasında qiymətini itirməmiş və elmin gələcək inkişafında böyük iş görmüşdür. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

“*Zic Elxani* — astronomiyadan bəhs edən əsərdir. “Zic Elxani əsərində XIII əsrdə məşhur olan 256 şəhərin coğrafi koordinatları verilmişdir. Cədvəl 1652-ci ildə Londonda, 1711-ci ildə isə Oksfordda ərəb və latın dillərində çap edilmişdir. Bu cədvəllər hələ XIII əsrdə Azərbaycan alimlərinin coğrafi biliklərinin yüksək səviyyədə olduğuna sübutdur. Amerikanın kəşfində də onun az əhəmiyyəti olmamışdır.

“*Təhrir əqlidis* (Evklid şərh) — həndəsədən bəhs edən əsərdir. Bu əsər özündən əvvəl yazılmış bütün həndəsə kitablarından üstün olmuş, XII əsrdən XVIII əsrə qədər həndəsə sahəsində ən qüvvətli əsər hesab edilmişdir.

Bu əsərdə Tusinin verdiyi ədəd anlayışı müasir təsəvvürə uyğun gəlir və o, Avropa riyaziyyatçıların 400 il qabaqlamışdır.

“*Şəkl-ül qita*” (Kəşimələr şəkli) — tam dördtərəfli haqqında traktat hesab edilən bu əsər müstəvi və sferik triqono metriyadan bəhs edir.

“Hesablama məcmusu — hesab elminin inkişafından bəhs edən əsərdir.

N. Tusinin əsərlərindən biri "Təhrir əl-məcəsta adlanır ki, bu "Almakestin işlənmiş variantıdır. Digər əsəri isə "Tezgireyi-Nəsiriyyə adlanır. Hər iki əsər Ptolemeyin geosentrik sistemi daxilində planetlərin hərəkət nəzəriyyəsinə və onun təshihinə aiddir.

N.Tusi Bağdada səfəri zamanı 1274-cü ildə vəfat etmiş və Bağdadda məşhur "Came Məsciddə dəfn olunmuşdur. Onun qəbir daşının üstündə aşağıdakı sözlər həkk edilmişdir:

Elmin köməkçisi,
Elm ölkəsinin şahı,
Dövr anası belə
Oğul hələ doğmamışdır.

N. Tusinin əsərlərinə Rusiya, İran, Türkiyə, Hindistan, Ərəbistan, Misir və b. ölkələrin kitabxanalarında rast gəlinir.

N.Tusi yaradıcılığında "Əxlaqi—Nasiri əsəri ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərin qərribə yazılma tarixi var. Müəllif bu haqda belə yazır: "Qəhistan vilayətinin hakimi Nəsirəddinin xidmətində olarkən məclislərin birində görkəmli alim, kamil filosof Əbu Əli Miskəveyhin "Əl-təharə adlı kitabını ərəb dilindən fars dilinə tərcümə etmək mənə təklif olundu. Mən bir az fikirləşdim və özüm-özümə məsləhətləşərək, xəyalən belə dedim: "Bu qədər gözəl mə'naları çevirmək, onların qəşəng libaslarını soyundurub bircə paltar geydirmək adamı meymun şəklinə salıb eybəcərləşdirməyə oxşar...

Beləliklə, Tusi bu təklifi rədd edir və özü həmin mövzuda orijinal bir əsər yazmağa qadir olduğunu bildirir. O, öz və'dini yerinə yetirir və 1235-ci ildə özünün məşhur "Əxlaqi—Nasiri əsərini yazır. Kitab yuxarıda adı çəkilən hökmdar Nəsirəddinin əmri və təşviqi ilə yazıldığından əsərin adını "Əxlaqi—Nasiri ("Nasirin əxlaqa aid kitabı) qoyur.

Müəllif bu əsəri yazarkən Əbu Əli Miskəveyhin, İbn Sinanın, Əl-Fərabinin, Aristotel, Platon və başqa alimlərin fikirlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Bu əsər tez bir zamanda Şərqdə böyük şöhrət qazanmış, onun nüsxələri Qafqaz, İran, Orta Asiya, Hindistan və başqa ölkələrdə yayılmışdı. Təbiiyə, əxlaq və pedaqogikaya aid olan bu əsər Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərsliyi rolunu oynamış, indi də bə'zi orta məktəb və pedaqoji universitet proqramlarında ona müəyyən yer verilir.

"Əxlaqi—Nasiri son vaxtlara qədər dərindən təhlil olunmamışdır. Yalnız 50-ci illərdə professor Ə.K. Zəkizadə bu əsərin tədqiqi ilə məşğul olmuş, N.Tusinin psixoloji görüşlərini təhlil etmişdir. Filologiya elmləri namizədi M.S.Sultanov bu əsəri tədqiqata cəlb etmiş, onun ayrı-ayrı hissələrini tərcümə və nəşr etdirmişdir.

"Əxlaqi—Nasiri əsərini tam şəkildə Rəhim Sultanov farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, ona geniş müqəddimə və şərh yazaraq, 1989-cu ildə "Elm nəşriyyatında çap etdirməklə çox faydalı bir iş görmüşdür.

R.Sultanovun çox haqlı olaraq yazdığı kimi, əgər N.Tusiyyə dünya şöhrəti qazandıran onun riyaziyyat və nücum elmlərinə aid yazdığı "Zic Elxani kimi əsərləri və Marağa rəsədxanasıdırsa, onu Şərq xalqlarına sevdiren "Əxlaqi—Nasiri əsəri olmuşdur. Məzmunun ictimai, iqtisadi, siyasi, əxlaqi, fəlsəfi və təbiiyəvi səciyyəsi baxımından bu əsər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun 700 ildən artıq bir müddət ərzində Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərsliyi kimi böyük şöhrət tapması da bununla izah olunur. Bu kitabın çoxlu miqdarda üzü çıxarılaq xalq içərisində yayılmışdır. "Əxlaqi—Nasiri özündən əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi-fəlsəfi və pedaqoji fikirlərin bir növ yekunudur. Tədqiqatçılar çox haqlı olaraq belə fikirdədirlər ki, son 700 il müddətində fars dilində "Əxlaqi—Nasiri kimi ikinci bir orijinal əsərin yaranmasına təsadüf edilməmişdir.

N.Tusinın fikrincə, hər işi görənlər insandır. Bu mə'nada onun tərbiyəsi hər şeydən vacibdir. Bu işlə məşğul olan elm də ən şərfli sayılmalıdır. "Bu elm insani-nəfsin elə xüsusiyyətlər qazana biləcəyindən danışır ki, onun iradəsi ilə edilən bütün davranış və rəftar gözəl, tərifləyici olsun.

"Əxlaq—Nasiridə mərkəzi yerlərdən birini əmək, zəhmət, peşə və sənət tutur. O, yazır ki, insan yaşamaq üçün hər şeydən əvvəl yeməyə möhtacdır, insanın yeməyi isə başqa heyvanların kimi ot və sudan ibarət deyil və təbiət tərəfindən hazır verilmir ki, aclıq-susuzluqlarını rəf etdikdən sonra axayınlaşıb dincəlməyə başlasınlar. İnsanın qidası sənət və peşə olmadan, məsələn: əkmək, biçmək, təmizləmək, üyütmək, yoğurmaq və bişirmək olmadan mümkün deyildir, bunun üçün isə köməkçi işlər, kənd təsərrüfatı ləvazimatını düzəltməyi və işlətməyi bacarmaq, uzun müddət böyük əmək sərf etmək lazımdır.

N.Tusi ailəni bir bədənə, ailə üzvlərini isə bədən üzvlərinə oxşadır. Ailə dolandırmaq sənətini isə bədəni sağlam saxlamaq istəyən həkimlik sənəti ilə müqayisə edir. Təbib insan bədəninə, onun üzvləri arasında münasibətin sağlamlığına fikir verirsə, ailə başçısı da bütün ailəyə, eləcə də onun üzvləri arasında olan münasibətlərə diqqət yetirməlidir.

Sonra tərbiyə üsullarına keçərək, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla oturmaq, əxlaqa zərər gətirə biləcək oyunlarla əyləndirmək kimi şeylərdən qorunmağı məsləhət görür. Uşağa pul vermək, əsil-nəsəbi tərifləmək, maddi şeylərlə şimikləndirmək kimi tərbiyə üsullarının əleyhinə çıxaraq uşaqların ağılına, şüuruna, idrakına, təsir edən dəlillər, mehribanlıq, məhəbbət doğuran kərəmətlər təbliğ edir.

Uşaqlara qarşı son dərəcə həssas olmaq, onların kiçik bir hərəkətini belə gözdən qaçırmamaq, vaxtında pis adət və hərəkətin qarşısını almaq, ən kiçik yaxşı adət və hərəkətini tərifləyib adətə çevirmək, onlarda əməksevərlik, düzlük, bilik və peşəyə həvəs yaratmaq, xeyirxahlıq, başqalarına kömək

vərdişləri aşılamaq, tənbelliyə, yalan, böhtan, iftiraya, başqalarına bədxahlıq etməməyə, kədər və qəmlərinə nifrət hissi oymatmaq uşaq tərbiyəsinin əsası hesab edilir.

Beləliklə, orta əsr milli tərbiyəşünaslığımızın beynəlxalq aləmdə nailiyyəti hesab edilən N.Tusi yaradıcılığı bu gün də milli-mə'nəvi, elmi-pedaqoji irsimizin qızıl fondunu təşkil edir.

§ 4. Orta əsrlərdə pedaqoji fikrin sonrakı inkişafı

MARAĞALI ƏVHƏDİ (1274—1338) — XIII—XIV əsrlərdə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində Əvhədinin adı ixtifarla çəkilir.

20 yaşında yaradıcılığa başlayan Əvhədi "Dəhnamə və "Cami-cəm əsərləri ilə şöhrət tapmışdır.

Şair 1307-ci ildə Marağada Bahadır xanın vəziri, məarifpərvər Xacə Ziyəəddin Yusif ibn Xacə Əsiləddin, ibn Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusinin xahişi ilə «Dəhnamə» əsərini yazmış və Xacə Ziyəəddin Yusifə ithaf etmişdir.

Əvhədi 60 yaşında ikən "Cami-cəm əsərini yazmaqda məqsədini belə izah etmişdir:

Bilənsən ki, insanpərvərlik nə deməkdir,
Mərdlik nədir, insanlara necə yanaşmaq lazımdır,
Bir alçağın əlində oyuncaq olmayasan,
Yolunu azanların sırasına düşməyəsən.

Əvhədi həmin əsəri məhz pedaqoji məqsədlə yazmışdır. Müəllif öz məsləhət və nəsihətlərini oxucuya təqdim etməzdən əvvəl kainat, canlı və cansız aləm, insanın yaranması, onun fiziki və psixi xüsusiyyətləri haqqında geniş mə'lumat verir. Bu, hər

şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, Əvhədi insanı təbiətin, maddi aləmin bir hissəsi kimi oxucuya təqdim etmişdir.

“Cami-Cəmə əsərində arzu edilən İnsan müəllifə görə ideal insandır. O, hər şeydən əvvəl sağlam, elmi, doğruçu, həqiqətpərəst, yoxsulların mənafeyini qoruyan, zəhmətkeş, ədalətli, sadə və təvazökar, övladcanlı, təsərrüfatdan baş çıxaran, sərxoşluq və əyyaşlıq etməyən, dostluqda dəyanətli, öz peşəsini dərinləndirən bilən bir adam olmalıdır. O, ideal insanın yetişməsi üçün tərbiyəni əsas vasitə hesab edir və elə güman edirdi ki, cəmiyyətdə baş verən hər cür qeyri-normal tərbiyənin nəticəsidir. Lakin o, ideal insanın formalaşması işində tərbiyə ilə yanaşı irsiyyətin də rolunu qiymətləndirir.

“Cami-Cəmədə tərbiyənin əsas vasitəsi elm və təhsil hesab olunur. Nizami kimi Əvhədi də təhsilin tərbiyəedici qüvvəsinə son dərəcə inanmışdır. Onun fikrincə insanın inkişafı, hətta ərşə qədər yüksələ bilməsi yalnız elm, təhsillə mümkündür. “Cami-Cəmə hər şeydən əvvəl elmə, biliyə, ağıla himn kimi səslənir.

Əvhədi təhsil almağın yollarını da müəyyən edir və yazır ki, elmi yüksək ideallar naminə öyrənmək lazımdır. O, elmi öz rahatlığı, yaxşı güzəran keçirmək məqsədilə öyrənmənin təşəbbüsünü elmə xəyanət hesab edir.

Əvhədiyə görə tərbiyə olunması əxlaqi keyfiyyətlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə götürülməməlidir, əksinə, insanda bu keyfiyyətlərin birinin tərbiyəsi o birinin də yaranmasına və təşəkkülünə səbəb olur. Necə ki, düzlük və doğruluq tərbiyəsi hər şeydən əvvəl humanizm və mərdlik tərbiyəsi ilə əlaqədardır.

Sadəlik və təvazökarlıq, dostluq və yoldaşlıq, mərdlik və əməksevərlik tərbiyəsi haqqında, lovgalıq və sərxoşluq, şəhvət və əyyaşlıq əleyhinə də “Cami-Cəmədə qiymətli fikirlər vardır.

Əvhədi əsil insan tərbiyəsində elm və təhsili əsas vasitə hesab etdiyi kimi, özünü tərbiyəni də yüksək qiymətləndirir.

Bu əsərdə övlad tərbiyəsinə və ailəni idarə etməyin yollarına da geniş yer verilmişdir. Qadını necə saxlamaq, övladı pis təsirləndirən və zərərli adətlərdən necə qorumaq, onu necə tərbiyə etmək kimi məsələlər kitabda geniş yer tutur.

“Cami-Cəmədə atanın övlad tərbiyəsi sahəsindəki vəzifəsi qısaca olaraq belə müəyyənləşdirilir:

Birinci atalıq vəzifən budur.

Oğlunu elə böyüdəsən ki, ağı qaradan seçə bilsin.

İkinci budur ki, bir sənət sahibi olsun.

Üçüncüsü budur ki, malını əsirgəməyəsən.

Ona layiqincə toy edib evləndirəsən,

Onu yaman adamlardan uzaqlaşdırasan və s.

Əvhədi övladı tərbiyə etməyin yollarını da öyrətməyi unutmamışdır. O, atanı ailə üçün nümunə olmağa çağırır, uşaq tərbiyə edərkən kobudluğa, söyüşə yol verməməyi, öz mövqeyindən sui-istifadə etməməyi məsləhət görürdü. Bununla da o, tərbiyə işində valideyn nümunəsinin əhəmiyyətini yüksək qiymət verirdi. Əsərdə deyilir ki, oğlunu söymə ki, o da söyüş söyən olsun, atanın danışığında şərm və həya olarsa, uşaq da atanın əməlinə şərm və həya öyrənər.

Əvhədi qeyd edir ki, övlad tərbiyəsindən müqəddəs bir şey ola bilməz. Lakin bu sahədə gecikmək də olmaz. “Cami-Cəmədə “Təlim və tərbiyənin təsiri, “Özbaşnalığın sonu, “Övlad tərbiyəsi haqqında, “Evlənmək və artım, “Elm öyrənmək və alimlərin şərəfinə adlı hissələrdə ailə tərbiyəsinin müxtəlif məsələləri şərh edilmişdir. Marağalı Əvhədinin bu əsəri əsrlər boyu uşaq və gənclərin tərbiyəsi işində əhəmiyyətli rol oynamış və bu gün də öz tərəvətini saxlamaqdadır.

İ M A D Ə D D İ N N Ə S İ M İ (1369—1417). İnsan tərbiyəsi, onun əqli və əxlaqi cəhətdən təkmilləşməsi və bu təkamülə

mane olan şəxslərin işfəsi Nəsiminin əsərlərində əsas yer tutmuşdur. Mə'lumdur ki, Nəsiminin görüşləri özünün fəlsəfi əsasına görə mistik mahiyyət daşıyır. Ancaq şe'rlərində sufi panteizminin rasionalizmindən qidalanan dünyəvilik ideyaları çox mühüm yer tutur.

İmadəddin Nəsimi əqli-əxlaqi təkamül üçün düşüncənin və şəxsiyyətin sərbəstliyini birinci şərt hesab etmişdir.

Böyük mütəfəkkir ilahi qüvvənin insanda təcəssümünü ifadə etməyə çalışmışdır. Əslində, Nəsiminin baxışlarında insan yaradıcı varlıq kimi təzahür etmişdir. Onun fikrincə, bu, yaradan və müqəddəs varlığın hüquqi və etiqad sərbəstliyi kimsə tərəfindən hədələnməməli və qəsb edilməməlidir. İnsanı varlığın ən qüdrətli və təkmilləşmiş surəti hesab edən Nəsimi məhz insanın özünü, onun kamal və mərifətini sitayiş etməyə çağırmışdır.

Mərhəbə insani kamil canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi.

Nəsimi kamil insanı — "arif, biliyini — "mərifət istilahi ilə ifadə etmişdir. Şair "əlm, "fəzl və "bacarığı (hünəri) isə mərifətin tərkib hissələri hesab edirdi.

Təhsilin ardınca gedən gəncliyə müraciət edərek onu "əski tə'limdən çəkinməyə və nəsimilərdən tə'lim almağa dəvət edirdi. Məktəb və mədrəsələrdəki tə'limin vəziyyətilə bilavasitə maraqlanmış, mövcud tə'lim sistemi, tə'lim üsulları və tədris planlarındakı qüsurlarla razılaşmadığını bildirmişdir.

O, əxlaq tərbiyəsi üçün, hər şeydən əvvəl, mə'nəvi, maddi və fiziki çətinliklərə dözmək qabiliyyətinin aşılması yolu ilə şəxsiyyətdə bütün mənfi hissələrin və sifətlərin ləğv olunmasına nail olmağı tələb etmişdir.

Nəsiminin Azərbaycan dilində yazdığı şe'rləri və fars dilində divanı, xüsusilə "Böhr ül-əsrar əsəri böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə

malikdir. Şairin təbliğ etdiyi bir sıra əxlaqi keyfiyyətlər haqqında fikirləri indi də aktu-allığını itirməmişdir. O, haqlı olaraq orta əsr pedaqo-jı fikrimizin klassiklərindən hesab edilir.

ŞAH İSMAYIL XƏTƏİ (1487—1524) — Orta əsrlərin keşməkeşli dövrlərində öz əsərləri və fəaliyyəti ilə məktəb və pedaqoji fikrin inkişafına böyük tə'sir göstərən mütəfəkkirlərdən biri də Şah İsmayıl Xətəidir.

XVI əsr Azərbaycan mühitində mədəni-ictimai həərəkatın başcısı və rəhbəri olan Xətəi gənclərin xalq üçün yararlı şəxslər kimi yetişdirilməsində tərbiyənin böyük rolunu görmüş, onun məqsədini və vəzifələrini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Xətəinin fikrincə, hər bir adamın təbiətində pis və yaxşı xüsusiyyətlər vardır. Yaxşını pisdən ayıra bilmək, "gizli bir sirt olan həqiqəti görmək, insanı kamillik səviyyəsinə yüksəldəcək hissələrin üstünü açmaq tərbiyənin vəzifəsidir. Xətəi tərbiyənin məqsədini iradəli, sədaqətli, mərifətli, elmin qədrini bilən, xalqın mənafeyini üstün tutan kamil insan yetişdirilməsində görür, lakin bu şəxs hökmən mö'min şüə kimi tərbiyələndirilməlidir" — deyirdi. Xətəinin istər "Divanına daxil olan qoşma, bayatı, qəzəl və rübailərində, istərsə də "Dəhnamə və didaktik mahiyyətdə yazılmış "Nəsihətnamə kimi əsərlərində əxlaq tərbiyəsi haqqında fikirləri maraqlıdır.

Xətəi əxlaqi keyfiyyətləri müəyyənləşdirərək, buraya mərdliyi, qəhrəmanlığı, dostluğu, sədaqəti, doğruluğu və başqa insani sifətləri daxil etmişdir. O xalqın, vətənin mənafeyini müdafiəyə yönəldilmiş hər bir işə tərəddüdsüz, cəsarətlə girişməyi bir iradi keyfiyyət kimi öz müridlərində görmək istəyirdi. O dost tapmaq üçün illərlə götür-qoy etməyi, hər yetənə inanmamağı, dostu sınaqlardan çıxarmağı lazım bilirdi. Xətəi yoldaşlıq və dostluqda qeyri-sabit olanlardan, yalançı və riyakarlardan uzaq olmağı məsləhət bilirdi.

Xətai "Nəsihətnamə məsnəvəsində öz dövrünün həyat təcrübələri ilə bağlı olan hikmətli, dərin mənalı Azərbaycan xalq ifadə və zərbi-məsəllərdən, atalar sözlərindən gənc nəslə təbiiyləndirməkdə bir vasitə kimi istifadə etmişdir.

Xətəinin təlim-təbiiyə haqqındakı fikirləri çərçivəsində sözün qüdrətinə verdiyi qiymət xüsusilə maraqlıdır. O, böyük ustad Nizami Gəncəvi kimi "özündə bir inci saflığı gizləyən sözdən ehtiyatla, yerində istifadə etməyi, lazım olmayan yerdə danışmaqdan, susub ağıllı adamlara qulaq asmağı lazım bilir.

Xətai elmin böyük gücündən, kamil insan üçün əvəzəilməz təsir vasitəsi olduğundan dönə-dönə bəhs etmişdir.

Xətai təlim məsələlərindən bəhs edərkən dini təhsili ön plana çəkməyi və təbiiyə olduğu kimi, təlimdə də əsas vəzifələrdən biri olaraq mö'min şüa yetişdirməyi vacib sayır.

Lakin bununla belə təlimin əsas istiqamətini elmi, bilikli, mərifətli, kamil insan yetişdirməyə çağırırdı. O, belə hesab edirdi ki, yalnız elm və biliklərə sahib olduğdan sonra insan həyatda öz yerini daha yaxşı müəyyən edir, dünyanın işlərini daha yaxşı anlayır, yalnız "elmi-hikmətə yiyələndikdən sonra insanın qəlblərdən ayrılacağı, yaxşını pisdən seçə biləcəyi, qüdrət xəzinəsinə sahib olacağı fikrini təsdiqləyirdi.

Xətai gərgin əmək, ardıcıl təlim əsasında qazanılan biliyi insanın əti-qanı, ikinci ürəyi, canı hesab edir, elm və biliyin daha dəyərli olduğunu göstərir:

Ürfan məclisində ürfan almışam,
Lə'li bədəxşandan mərcan almışam,
Mın canı veribən bir can almışam
Ol canı saxlaram candan içəri.

Xətəinin Azərbaycan dilinə böyük əhəmiyyət verməsi, bu dilin zərif ahəngdar şe'r dili olmaqla fars və ərəb dillərindən heç bir vəchlə geri qalmadığını, özünün böyük sələfi Nəsimi kimi bir

daha sübuta çatdırması, bu dili dövlət dili səviyyəsinə qaldırması faktları göstərir ki, Xətai məktəb və mədrəsələrdə də təlimin ana dilində aparılmasını lazım bilmiş və bu amal uğrunda çalışmışdır. Xətəinin təbiiyəvi fikirləri orta əsr İslam intibahına, milli-əxlaqi tərəqqiyə xidmət edən fikirlər olmaqla bu gün də əhəmiyyətlidir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ (1494—1556). Orta əsr məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafına təsir göstərən mü-təfəkkirlərdən biri də öz əsərləri ilə geniş dünya şöhrəti qazanmış Məhəmməd Füzulidir. Azərbaycanın görkəmli ədib və şairlərindən olan Füzuli mü-təfəkkir pedaqoq kimi orta əsrlərin pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində mühüm yer tutur.

Məhəmməd Füzuli 1494-cü ildə Kərbəla qəsəbəsində azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. O, çox ehtimallara görə ibtidai təhsilini Kərbəlada almış, mədrəsə təhsilini isə Bağdad şəhərində tamamlamışdır.

Füzulinin ana dilinə yüksək qiymət verməsi və həmin dildə dünya şöhrəti qazanmış "Leyli və Məcnun poemasını yazması məktəb və pedaqoji fikir tariximizdə mühüm yer tutmuşdur. Onun "Leyli və Məcnun əsərinin mətnləri Azərbaycan dilinin tədrisi üçün ilk dərs vəsaiti kimi XIX əsrin axırlarına qədər Azərbaycan və Orta Asiya məktəblərində istifadə olunmuşdur. "Söhbətül-əsmar ("Meyvələrin söhbəti) adlı əsəri isə pedaqoji ədəbiyyatda Azərbaycan dilində yazılmış ilk uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qiymətlidir.

Şairin Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazdığı «Divan»lardan başqa, "Söhbətül-əsmar, "Bəngü Badə, "Yeddi cam", "Ənisül-qəlb, "Rindü Zahid, "Leyli və Məcnun və s. əsərlərində də bir sıra mühüm ictimai, təbiiyəvi məsələlərdən bəhs edilmişdir. O, bu əsərlərində orta əsr patriarxal əxlaq normalarını pisləmiş, insan məqamını yüksəldən bir çox əxlaqi keyfiyyətləri tövsiyə və təbliğ etmişdir.

Ədibin şe'rləri eşq və məhəbbət duyğularını tərənnüm edən ifadələrlə bəzədilsə də, mübaligəsiz demək olar ki, məqsəd e'tibarilə əqli və əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsi və təbliği məsələsinə həsr edilmişdir. Buna görə də Füzuliyə təkəcə "eşq, "məhəbbət şairi kimi deyil, həm də mütəfəkkir və pedaqoq şair kimi baxmaq lazımdır. Onun dünyagörüşündə insan və tərbiyə problemi əsas yer tutmuşdur. Məhz bu problemi özünün şəxsi nümunəsində həll etməyə çalışsan şair tərəcəməyi-halında yazır: "Mən bütün ülm və fəununu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım.

Füzulinin pedaqoji konsepsiyasında insan lirik, fəlsəfi, pedaqoji və ruhani varlıq kimi nəzərə alınmışdır. Şairin fikrincə, bu varlıq "hüsn-i surət (görünüş və davranış gözəlliyi) ilə "kəmal-i mə'həvini (əqli və əxlaqi keyfiyyətlər) özündə birləşdirdiyi təqdirdə cəmiyyətə faydalı tə'sir göstərə bilər.

Füzuli dünyəvi elmləri və dini bilikləri "elm-i əqli və "elm-i nəqli adlandırmış, fəlsəfə, riyaziyyat, ilahiyat və ədəbiyyat nəzəriyyəsini bu elmlərin sırasına daxil etmişdir. O, əqli tərbiyə üçün həmin bilik sahələrinə yiyələnməyi lazım bilmişdir.

Füzuli təhsilin əsası kimi savad tə'liminə ciddi fikir verilməsini tələb etmişdir. O, hesab edir ki, ibtidai təhsil dövründə şagirdlər savadlı yazmağa, yaxşı nitq mədəniyyətinə və sözü "mə'rifət geyimi ilə təqdim etməyə alışmalı, müvafiq bacarıq əldə etməlidirlər. Bu keyfiyyət olmadan verilən təhsil "maarifə qarşı baltaya çevrilir.

Füzuli feodal əxlaq normalarını pisləmiş, insanın cəmiyyətdə fəal şəxsiyyətə çevrilməsini tələb etmişdir. Onun fikrincə, insan faydalı əməlləri ilə cəmiyyətə xeyir verməyi bacarmalı, bununla da özünü tanıdırıb, e'tibarlı mövqə kəsb etməlidir. Əks təqdirdə onun varlığı kimsə tərəfindən hesaba alınmaz.

Şəxsiyyətin formalaşması barədə Füzulinin fikirləri orijinal səciyyə daşıyır. O, farsca yazdığı şe'rlərinin birində deyir: "İnsanın zamanə zülmündən şikayət etməsi əbəsdir.

Füzuli əqli tərbiyənin əxlaq tərbiyəsi ilə vəhdət təşkil etməsini insan şəxsiyyətinin kamilləşməsi üçün mühüm şərt hesab etmişdir.

Füzuli "Söhbətül-əsmar, "Bəngü Badə və s. əsərlərində şöhrətpərəstliyi, riyakarlığı ifşa etmiş, insanpərvərlik və vətənpərvərlik sifətlərinin təbliğinə çalışmışdır. Şair "Oğluna nəsihət adlı əsərində oğlunu meyvəyə, özünü ağaca, dünyanı bağa oxşatmışdır. Onun fikrincə, yetişən meyvənin ağacdən dənilməsi faydalı olduğu kimi övladın da həddi-buluğa çatdıqda valideyni tərək edib ailə qurması və müstəqil həyat sürməsi məsləhətdir. Məhz bu təqdirdə övlad gəncliyə xas olan məsbət qüvvələrini səmərələşdirməyə imkan tapar, müstəqil şəxsiyyət kimi formalaşsın ictimai həyatda ləyaqətli mövqə kəsb edə.

XVII əsrin mühüm xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir ki, bu dövrdə elm, maarif, xüsusilə milli mədəniyyət xeyli irəliləmiş, insana hörmət və məhəbbət hisslərinin gənclərə aşılması — humatınar düşüncənin əsas mövzusunı təşkil etmişdir. Bu cəhətdən Qövsü Təbrizi və Saib Təbrizi xüsusilə fərqlənir. Onlar sırf pedaqoji istiqamətli əsərlər yazmasalar da, tə'lim tərbiyyəyə aid maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Q Ö V S İ T Ə B R İ Z İ (1601—1676). Əlican Qövsü Təbrizi XVII əsrin görkəmli ziyalılarından. O, gəncləri orta əsrlər ətalətinə qarşı siyasi-inqilabi əhvali-ruhiyyədə tərbiyələndirməyin tərəfdarı olmuşdur. Şe'rlərindən mə'lum olur ki, yaşadığı dövrdə siyasi mütləqiyyətə qarşı e'tiraz edənlər amansız tə'qibə mə'ruz qalmış, mübariz, əxlaqi keyfiyyətləri lirik şe'rlər vasitəsilə xalqa çatdırılmış, feodal təhkimçi quruluşun insan mə'həviyyətinə vurduğu zərərli ifşa etmişdir. Xalqı zülmə qarşı üsyana çağırmış, gəncləri də özünün vətənpərvər qəhrəmanları nümunəsində tərbiyə etməyi tələb etmişdir.

Qövsinin nəzərincə, vətənpərvərlik bütün əxlaqi sifətlərin əsasını təşkil etməli, vətənpərvər şəxs isə ən mübariz sifətlərə

sahib olmalı özünün mübarizliyi ilə məqsədə çatmaq üçün canını belə qurban verməyə hazır olmalı, əqidəsinin saflığı ilə fərqlənəməlidir.

Qövsü gənclərə vətən qayğısı çəkməyi, vətən azadlığının həsrət ilə "Ürəyi dəryayə ümman kimi təlatümə alışmalı bununla bərabər ahu naləni üsyankar ideyalarla birləşdirməyə öyrətməyə çalışmışdır.

Qövsiyə görə sənət əsərlərinin pedaqoji gücü və dəyəri onun xalqa təsiri, eləcə də həqiqət aşiqlərinə düzgün ictimai ideya istiqaməti ilə ölçülür.

S A İ B T Ə B R İ Z İ (1601—1676). Saib Təbrizi XVII əsr ədəbi mühitin ən məşhur maarifpərvər nümayəndələrindəndir.

Böyük maarifpərvərin humanist ideyaları həyat və insanlığın gələcəyi barədəki nikbinliyi əsərlərində mühüm yer tutur.

Saib Təbrizinin əsərlərində mühüm yer tutan əsas məsələlərdən biri sinifli cəmiyyətdə ağır maddi məhəvi məhrumiyətlərə düşər olmuş sadə adamların taleyi və gənc nəslin tərbiyəsidir. Bu, onun insanpərvərlik ideyalarından irəli gəlirdi.

Saibə görə insanın özünü dərk etməsi hər şeydən əvvəl vacibdir. Əks halda insanın şüuruna zülmət çökər və s.

Saib pedaqoji təsir vasitəsi kimi "sözədən istifadəyə çalışmışdır. Lakin o şolastik tərbiyə üsulu kimi "sözün quru nəsihətçiliyini rədd etmişdir.

Onun fikrincə, söz və nəsihət forma və məzmun e'tibarilə ümumxalqın düşüncə və amalını təənnüm edərsə, şüura daxil olub əqidəyə çevrilə bilər. Buna görə də Saib sözün mənasının və ideyanın əqidəyə çevrilməsi üçün lazımı qanunauyğunluğun psixoloji əsasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Şairə görə pedaqoji təsir vasitəsi kimi "söz real varlığı dürüst əks etdirdikdə məqsəd əldə edilir; "Doğru söz ox kimidir, düz dəyəcəkdir nişana, "Oğul istər kişi tək tab gətirə bilsin ona deyən Saib böyük Nəsimi,

Füzuli, Xətai kimi bədii sözün qüvvəsindən, estetik hissələrin köməyindən istifadə etməyə çalışmışdır. Görkəmli ədib qəzəl janrını və bədii sənətkarlıq üsullarını tərbiyə vasitəsi kimi pedaqoji xidmətə səfərbər etmişdir. Saib Təbrizinin və tərbiyəvi ictimai pedaqoji qayenin tam dərinliklə duyulması və tərbiyəvi ideyaların dərk edilib aşılması üçün sözün emosional təsir qüvvəsini artıran xüsusi üsullardan istifadə olunmuşdur.

Saibin estetik hissələrin tərbiyəsinə aid fikirləri də əhəmiyyətlidir. Onun fikrincə, gənclər tərəfindən gözəlliyin batini, yəni zahiri gözəlliyin arxasında olan məhəvi varlıq duyulmalıdır. O, gənclərə gözəlliyi duymaq, dərk etmək, sevmək və qiymətləndirmək qabiliyyətini aşılamaq üçün poeziyanı əsas vasitə hesab etmişdir.

M. P. V A Q İ F (1717—1797). XVIII əsrdə Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoyan M.P.Vaqif Azərbaycan məktəb tarixində görkəmli maarifpərvər, alim və müəllim kimi tanınmış simalardan biridir.

M.P.Vaqif 1717-ci ildə Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndində andan olmuşdur. O, dövrünün məşhur alimlərindən olan Şəfi Əfəndinin yanında təhsil almışdır. Vaqif hələ kiçik yaşlarından xalqın məişət, adət və ənənələri ilə maraqlanmış, aşiq sənətinə böyük həvəs göstərmişdir. Tez bir zamanda onun özü də aşiq şe'ri tərzində qoşmalar söyləmişdir.

M.P.Vaqif şəxsi mütaliə nəticəsində Şərq dillərini, klassik Şərq ədəbiyyatını dərinləndirən öyrənmiş, nücum elminə yiyələnmişdir. Ancaq istedadlı şair özünün yaradıcılında klassik şe'rin köhnəlmiş ənənələrindən əlaqəsini qırmış, şe'ri xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdırmışdır. Bununla da o, şe'rlərində təbliğ etdiyi tərbiyəvi ideyaları bilavasitə geniş xalq kütlələrinə çatdırıb sevdirə bilmişdir.

M.P.Vaqif XVIII əsrin 50-ci illərində ictimaiyyət arasında böyük hörmət qazanmış, bilikli müəllim və müdrik şəxs kimi "Molla Pənah adı ilə məşhur olmuşdur.

M.P.Vaqif gənc ikən pədaqoji sahədə fəaliyyətə başlamış sonra Şuşa şəhərinə köçmüş, burada da məktəb açaraq müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir.

M.P.Vaqif işlədiyi məktəblərdə qabaqcıl bir müəllim kimi dövrün sxolastik təlim-tərbiyə qaydalarına qarşı çıxmış, pədaqoji işi real həyat üzərində qurmağa çalışmışdır. Onun açdığı məktəblərdə ilk dəfə olaraq şagirdlər zəhmətkeş və sadə adamların zövqünü oxşayan şe'rləri canlı ana dilində dinləmişlər.

Körkəmli ədib və müəllim dünyəvi elmlərlə yaxından maraqlanmış, şagirdlərə öz şe'rlərini öyrətməklə bərabər, təbiət elmləri barədə də elementar məlumat verməyə sə'y etmişdir. Onun fikrincə, dünyəvi təhsil idrakı gücləndirməklə insana ictimai həyat hadisələrinə düzgün münasibət bəsləməyi və əqli kamilləşdirməklə yaxşını pisdən seçməyi öyrətməlidir. M.P.Vaqif bilik əldə etməyə sə'y göstərməyi vətəndaşlıq borcu kimi qiymətləndirmişdir. Vaqifə görə əqli tərbiyənin ictimai qayəsi olmalıdır. O, hesab edir ki, təhsil maarif cəhəlat zülmətinə qalib gəlməli, elm və kamal yoluna işıq saçmalıdır.

Vaqif dövrün feodal-patriarxal əxlaqına qarşı sadəcə e'tiraz etməklə kifayətlənməmişdir. O, mədəni tərəqqi uğrunda mübarizə aparmış, gənc nəslin yüksək əxlaqi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyəsi üçün göstərdiyi sə'yi də bu mübarizənin tərkib hissəsi hesab etmişdir.

Vaqif yaradıcılığında vətənpərvərlik ideyası mühüm yer tutur. Şair ana dilinə və ana dilində tərənnüm edilən xalq poeziyasına məhəbbət duyğuları formalaşdırmağı vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün güclü vasitə hesab etmişdir.

Vaqif Azərbaycan dilinə və poeziyaya bu baxımdan yanaşaraq onları sxolastik ənənələrdən təmizləməyə, orijinallığını bərpa etməyə sə'y etmiş, canlı xalq danışığı dilində

Azərbaycan xalq poeziyasının ilk orijinal nümunələrini yaratmışdır. Onun şe'rlərində sanki xalq dilə gəlib danışır, öyüd verir. Şair sadəlik və sədaqət ideyasını bu cür tərənnüm etmişdir.

Vaqifə görə mərd igidlər riyakarlıq, lovgalıq, yalan danışmaq və paxıllıq kimi pis sifətlərdən çəkinməli, təvazökar, əxlaqca saf və qorxmaz olmalıdırlar.

Vaqif Vətən və xalq düşmənlərinə qarşı gəncləri mübarizə və bənməz əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməyə çox böyük əhəmiyyət vermişdir. Onun fikrincə, məhz mərd igidlər zülmkarlarla bənməzlər, həbsxanəni də mübarizə meydanına çevirərlər.

Vaqifin əsərlərində qadın tərbiyəsi də unudulmamışdır. Susqunluq və itaətkarlıq kimi mənfi sifətləri pisləyərək, qadınlara nikbin, fəal olmağı tövsiyə etmişdir. Daha mühümü isə budur ki, Vaqif hələ o zaman qadın azadlığı ideyasını yaymağa can atmışdır.

Görkəmli maarifpərvər və ictimai xadim xalqlararası əlaqələrin möhkəmləndirilməsində də yaxından iştirak etmişdir.

*İ l B ö l m ə***ÇAR RUSİYASININ İŞGALI DÖVRÜNDƏ
MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR**

I F Ə S İ L

**AZƏRBAYCANIN ÇAR RUSİYASI
TƏRƏFİNDƏN İŞGAL EDİLMƏSİ**

XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq feodal dövlətlərinə bölünən Azərbaycanda siyasi parçalanma və feodal pərakəndəliyi XIX əsrin başlanğıcında daha da dərinləşdi. Bir tərəfdən xeyli əvvəl başlanan iqtisadi tənəzzülün daha da güclənməsi, öz daxili qüvvələri ilə xarici düşmənlərin qəsdlərindən müdafiə olunmaq qüdrətinin azalması, digər tərəfdən də əsilzadə-mülkədarların və tacirlərin mənafeyini müdafiə edən Çar Rusiyasının yeni təpaqlar zəbt etməyə çalışması nəticəsində Şimali Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində (1804—1813, 1826—1828) Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildi.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsinin xalq maarifi və məktəb sahəsində çarizmin siyasətini göstərməzdən əvvəl, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ənənəvi məktəb təhsilinin səciyyəsinə qısa olsa da, nəzər salmaq.

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan xalqının təhsili qədim Şərq mədəniyyəti ilə, ilk növbədə isə ərəb və fars təhsil sistemi ilə əlaqədar idi. Azərbaycanda geniş yayılan məktəb və mədrəsələr xalqın yeganə təhsil ocaqları olaraq qalırdı.

Bu təhsil ocaqları Şuşa, Şamaxı, Bakı, Quba və Naxçıvan şəhərlərində, Qazax mahalında və Qarabağ əyalətində daha çox yerləşirdi. Keçən əsrin 30-cu illərində təkcə Şamaxıda 395

şagirdin oxuduğu 17 məktəb, Şuşada 143 şagirdin oxuduğu 17 məktəb (o cümlədən, bir mədrəsə), Bakıda 320 şagirdin oxuduğu 20 məktəb, Qubada hər birində 16-dan 22-yədək şagird olmaqla 7 məktəb fəaliyyət göstərirdi.

1842-ci ilin mə'lumatına görə təkcə Xəzər vilayətində 605 məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, burada 5742 şagird təhsil alırdı.

Məktəblərdə bir qayda olaraq oğlanlar və qızlar ayrı oxuyurdu. Bə'zi məktəblərdə (Nuxada) oğlanlarla bərabər qızların da oxumasına rast gəlirik. Mədrəsələrdə isə yalnız oğlanlar oxuyurdu.

**§ 1. İlk dövlət məktəblərinin
meydana gəlməsi**

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi hadisəsi yeni məktəb sisteminin meydana gəlməsinə və inkişafına səbəb oldu. Təkbizəedilməz həqiqətdir ki, çarizm və onun Qafqazdakı nümayəndələri Zaqafqaziya, o cümlədən, Azərbaycanda yerli dillərin, ilk növbədə isə Azərbaycan dilinin də tədris edildiyi məktəblər açmağı zəruri hesab etməklə, həm də yerli xalqları itaətə gətirmək, ruslaşdırma siyasəti yeritmək, xalqın çarizmə qarşı həyəcanlarının qarşısını almaq və beləliklə də çarizmin hökumətliyini möhkəmlətmək məqsədini güdürdü.

Göstərilən mülahizələrə görə keçən əsrin 20-ci illərində Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycanda Avropa Rusiyasındakı məhəllə məktəbləri tipində qəza məktəbi adı ilə tədris müəssisələri açmağın ilk layihəsi meydana gəldi. Mərkəzi hökumət 1829-cu il avqustun 2-də Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsini təsdiq etdi.

Demək olar ki, Azərbaycanda xalq maarif sisteminin tarixi bu nizamnamə ilə başlayır. Belə ki, bu vaxta qədər Azərbaycanda

nə məktəb nizamnaməsi, nə xalq maarifinin ümumi sistemi, nə müəyyən büdcəsi, nə də müvafiq orqanı olmuşdur.

Göstərilən nizamnamə ilə Azərbaycanda qəza məktəbi adı ilə ilk dövlət məktəblərinin əsası qoyuldu. Nizamnamə üzrə Zaqafqaziyada açılması təsdiq edilən 20 qəza məktəbindən 9-u Azərbaycanın Gəncə, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Quba, Bakı, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində və Qazax Distansiyasında nəzərdə tutulurdu. Bu məktəblərin məqsədi yerlərdə ilk savadı və rus dilini yaymaq idi. İki sinifdən ibarət olan bu məktəblərin tədris planına şəriət, rus dili, hesab, hüsnxət və yerli dillər daxil idi. Azərbaycanda ərazisində ilk qəza məktəbi 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşada cəmi 19 şagirdlə fəaliyyətə başladı. 1831-ci ildə Nuxada, 1832-ci ildə Bakıda və 1833-cü ildə isə Gəncədə qəza məktəbləri təsis edildi.

Yerli əhali ilk günlərdən başlayaraq bu məktəblərə rəğbət bəsləyir, məktəb üçün müvafiq bina ayırır və maddi vəsaitlə ona kömək edirdi.

Nizamnamədə nəzərdə tutulan digər məktəblərin təsisi çar mə'murlarının bə'zi obyektiv və subyektiv mülahizələri, həmçinin müəllim kadrları və əlvərişli tədris binalarının yoxluğu üzündən tə'xirə salındı. Halbuki bu yerlərin əhalisi dünyəvi təhsilə və rus dilini öyrənməyə ciddi-cəhd edirdi. Məsələn, Naxçıvan əyalətinin təsvirinə həsr edilmiş sənədlərin birində oxuyuruq: "Ümumiyyətlə, bütün əhali öz uşaqlarına həm rus dili, həm də ictimai həyatda zəruri olan ibtidai bilik öyrətmək üçün şəhərdə rus məktəbi təsis etməyi ürəkdən arzu edir, hətta yerli başçılardan xahiş edirdilər. Naxçıvan əyalətini idarə edən Ehsan xanın dediyinə görə belə məktəbə şəhərdən və ətraf kəndlərdən 200-ə qədər şagird toplanar.

Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi yalnız 6 il qüvvədə qaldı. Mövcud qəza məktəblərinin iş təcrübəsi inandırıcı surətdə göstərdi ki, 1829-cu il nizamnaməsi qarşıya qoyulmuş məqsədi ödəmir, onlar təhsilin məzmununa görə mərkəzi

Rusiyadakı məhəllə məktəblərinə bərabər olduğundan çarizmin arxalandığı knyaz, bəy, dvoryan, çinovnik və tacir uşaqlarının təhsili üçün kifayət deyil.

Beləliklə, 1829-cu il nizamnaməsi 1835-ci ildə yenisi ilə əvəz olundu. 1835-ci il nizamnaməsi mahiyyət etibarilə əvvəlkindən o qədər də fərqlənmirdi. Yalnız təhsil müddəti üç ilə qaldırıldı ki, bunlardan birincisi hazırlıq sinfi hesab edilirdi. İki yuxarı siniflərin tədris planına şəriət, rus dili, coğrafiya, tarix, hesab və həndəsədən başlanğıc, hüsnxət, rəsm, şəkil və yerli dillər daxil idi. Yeni nizamnamədə Azərbaycan dilinin tədris dairəsi nisbətən genişləndirildi ki, bu da bu dilin cəmi Qafqazda geniş yayılması ilə əlaqədar idi. Hazırlıq sinfində təlim Lankaster üsulu ilə aparılırdı.

Zaqafqaziya məktəblərinin 1835-ci il nizamnaməsi göstərilən məktəblərin inkişafında o qədər də rol oynamadı. Açılması yenidən təsdiq edilən məktəblərdən yalnız ikisi təsis edildi. Onlardan biri Naxçıvanda, digəri isə Şamaxıda (hər ikisi 1837-ci ildə yaradıldı).

Keçən əsrin 40-cı illərində ölkədəki inzibati islahat ilə əlaqədar olaraq qəza məktəblərinin məzmununda yenidən dəyişikliklər etmək mülahizələri meydana gəldi.

Zaqafqaziyanın yeni canişini knyaz M.S. Vorontsovun Zaqafqaziyada çarizmin siyasətinə, ölkəni idarə etmək üçün yararlı çinovniklər hazırlamağa, Zaqafqaziya ölkəsi üzrə xüsusi tədris dairəsi yaratmaq, Zaqafqaziya ölkəsini Rusiya İmperiyasının digər hissələri ilə birləşdirmək, mövcud tədris planında rus dilinin, həmçinin yerli dillərin öyrədilməsini gücləndirməyə və s. aid irəli sürdüyü başlıca prinsiplər əsasında, 1848-ci il dekabrın 18-də Zaqafqaziya məktəblərinin yeni, sayca 3-cü nizamnaməsi qəbul edildi.

Yeni nizamnaməyə görə yenə də qəza məktəbinə daxil olanlardan nə təhsil haqqı, nə də təxmini bilik tələb edilirdi. Qəza məktəbləri yenə də üç sinifdən ibarət olub, birincisi hazırlıq sinfi

hesab edilirdi. Müəllimlik vəzifəsinə təyin edilənlər məktəbin yerləşdiyi qəzanın dilini də bilməli idi. Əvvəlki nizamnamələrdən fərqli olaraq qəza məktəblərində tədris ediləcək fənlər aşağıdakı kimi təsdiq edildi: şəriət, rus dili və qrammatikası, yerli dil, hesab, coğrafiyanın ibtidai əsasları, dəfərxana qaydalarına aid qısa mə'lumat və hüsnxət. Hazırlıq siniflərində təlimin, xüsusilə də yerli dilin tədrisi Lankaster üsulu ilə aparılmalı idi.

Tiflis və Kutaisi qubemiyalarından başqa bütün Zaqafqaziyanın və Stavropol qubemiyasının qəza məktəblərində yerli dil kimi Azərbaycan dilinin tədrisi təsdiq edildi.

1848-ci il nizamnaməsində deyilirdi ki, əgər ehtiyac olarsa, qəza məktəblərində nəzərdə tutulan fənlərdən əlavə kənd təsərrüfatının və həmçinin ticarət elmlərinin ibtidai əsasları da keçilə bilər. Bunun üçün əlavə bir sinif, 4-cü sinif açılmalı idi.

Yuxarı təbəqələrdən olub məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirənlərin qəza idarələrində qulluğa girməsinə üstünlük verilirdi.

Amma 1848-ci il nizamnaməsi məktəb şəbəkələrinin genişləndirilməsində o qədər də dəyişiklik etmədi. Hökumət yalnız mövcud qəza məktəblərini saxlamaqla kifayətləndi. Nizamnamədə nəzərdə tutulan Lənkəran və Quba qəza məktəblərinin açılması yenə də "maddi vəsait yoxsulluğu bəhanəsi, əslində isə xəzinəyə zərər vurmamaq siyasəti ilə əlaqədar olaraq dayandırıldı.

Lakin bu vaxt lənkəranlılar, xüsusilə də qubalılar rus dilinə və təhsilinə xüsusi ehtiyac hiss edirdi, ərizələr yazaraq məktəb açılmasını xahiş edirdilər.

Leningrad Mərkəzi Dövlət tarix arxivində saxlanılan bir sənəddə deyilir: "Quba sakinləri Qafqaz sərdarına ərizə göndərərək öz şəhərlərində qəza məktəbi açmağı xahiş etmişlər. Lakin bu cür xahişlər belə məktəblərin həqiqətən zəruriyyəti üçün qətiyyətlə əsas ola bilməz. Nə qədər ki, bu məktəblərin xərxi

dövlət xəzinəsinə aid ediləcək, bütün şəhər ictimaiyyəti, məktəb açmağı xahiş edərkən bunun üçün vəsait toplamayacaqlar, bu xahişlər əsla qəbul edilməyəcəkdir.

1853-cü ildə Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz məktəblərinin yeni nizamnaməsi meydana gəldi. Bu nizamnamə mahiyyət etibarilə əvvəlkilərdən o qədər də fərqlənmirdi. Yeni nizamnamənin əsas ruhunu yenə də təhsili İmperiya daxilindəki eyni tipli məktəblərin istiqamətinə bir daha uyğunlaşdırmaq təşkil edirdi.

Hər dəfə Zaqafqaziya məktəb nizamnamələrini dəyişdirərkən mümkün qədər yerlərdəki məktəbləri Rusiyanın daxilindəki məktəb sisteminə tədricən yaxınlaşdırmaq çarizmin dönmədən həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətinin nəticəsi idi.

1853-cü il nizamnaməsindəki əsas yenilik Quba, Lənkəran və Ordubadda əvvəlki nizamnamələrdə nəzərdə tutulan qəza məktəbi əvəzinə ibtidai (bir sinifli) məktəb təsis etməkdən, Şamaxı qəza məktəbini isə dörd sinifli ibtidai məktəbə çevirməkdən ibarət idi.

Bu nizamnamə əsasında 1854-cü ildə Azərbaycanda ibtidai məktəblərin əsası qoyuldu. Həmin il noyabrın 10-da Qubada, 24-də isə Ordubad şəhərində ibtidai məktəblər açıldı. 1856-cı il sentyabrın 21-də isə Lənkəranda ibtidai məktəb təsis edildi.

Nisbətən geniş tədris planına malik olan Şamaxı qəza məktəbi 1854-cü il yanvarın 18-də dörd sinifli ali ibtidai məktəbə çevrildi. Bu, Zaqafqaziya bu tipdən olan yeganə məktəb idi (1859-cu ildə baş verən zəlzələ və qubemiya mərkəzinin Bakıya köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq Bakıya köçürülmüşdür).

Azərbaycan ərazisində növbəti məktəb 1860-cı illərdə Car-Balakən dairəsinin mərkəzi olan Zaqatalada meydana gəldi (yerli müsəlman məktəbi əsasında). Məktəbin özünün xüsusi nizamnaməsi var idi. Bu, nəzdində pansionu olan və sənət öyrədilən yeganə ibtidai məktəb idi.

Azərbaycanda dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi rus dilində xüsusi məktəblərin təşkilinə də şərait yaradı. Belə məktəblər Şuşada və Şamaxıda daha müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycanda məktəb həyatı təhkimçilik hüququnun ləğvinə qədər uzun müddət pedaqoji irticanın tə'siri altında davam etdi. Silkilik, tə'limin səthiliyi, mütləqiyyətə sadıq adamlar yetişdirmək o dövr məktəblərinin başlıca xüsusiyyətlərindən idi.

Azərbaycanda xalq maarifi və məktəb təhsilinin zəif inkişaf etməsi hər şeydən əvvəl çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasəti ilə əlaqədar idi. Çar mə'murlarının "maarifpərvər hökumət kimi qələmə verdikləri mütləqiyyət quruluşu Rusiyanın daxili qubemiyalarında olduğu kimi, milli uçqarlarda da xalq maarifi və məktəbinin inkişafına hər cür mane olurdu. Tək-tək məktəblər açmaq və onlara cüzi maddi vəsait ayırmaq heç də xalqın mədəni tərəqqisi üçün deyil, çarizmin mənafeyindən, milli-müstəmləkəçilik siyasətindən irəli gəlirdi.

Çarizm Rusiyada olduğu kimi Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda həтта hökumətin ayıq nəzarətindən donmuş xalq maarifinin yayılmasından qorxurdu. RXM Naziri Şişkovun açıqcasına etiraf etdiyi "Maarif də duz kimidir. O yalnız dərəcəsinə istifadə edildikdə faydalıdır prinsipi burada da hakim idi. Çarizmin siyasətinə, məktəb təhsilinin bir sıra qüsurlu cəhətlərinə baxmayaraq, Azərbaycanda dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi obyektiv əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsinin xalq maarifi sahəsindəki nəticələrindən biri də məktəbə rəhbərlik edən xüsusi orqanın (QTD) yaradılmasıdır.

Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi və Azərbaycan dilinin bir fənn kimi tədris edilməsi bu dildə müvafiq dərslərlərin yaradılmasına da əlverişli şərait yaradı.

Azərbaycan dilində yeni üsulla dərslik tərtib etmək sahəsində ilk təşəbbüs Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri və pedaqoqu M.F. Axundova aiddir. O, 1836—1840-cı illərdə Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində çalışarkən səs üsulu ilə ana dili dərsliyi yazmağa başlamış, lakin sonralar müəllimlik vəzifəsindən azad olması ilə əlaqədar bu işi davam etdirməmişdir.

Azərbaycan dilində dərslik (oxu kitabı) tərtibi işində Tiflis qəza məktəbi və gimnaziyasının digər müəllimlərinin də xeyli rolu olmuşdur. Mətbəə yoxluğu üzündən bu vəsaitlər çox zaman çap üzü görmürdü. Əlyazması şəklində olan bu dərsliklərə Sant-Peterburq, Tbilisi, Bakı və İrəvan şəhərlərindəki dövlət arxivlərində, elmi müəssisələrin arxivlərində rast gəlirik.

Son tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dilində ilk əlifba və oxu kitabı 1839-cu ildə Tiflisdə çap edilmişdir. Hər iki kitabın müəllifi Zaqafqaziya məktəblər direktoru vəzifəsini ifa edən N.Demyentevdir.

Səs üsulu ilə tərtib edilmiş bu dərslikdən Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycandakı dövlət məktəblərində istifadə edilmişdir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində elmi-pedaqoji cəhətcə daha üstün olan yeni-yeni dərsliklər meydana gəldi. Bu dərsliklər içərisində Qazan universitetinin professoru M. Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" (1839), Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi P.M.Budaqovun "Türk-tatar dilinin əlifbası" (1844), Tiflis gimnaziyasının müəllimləri M.Ş. Vazeh ilə İ. Qriqoryevin "Kitabi-türki" (1855) adlı dərslikləri ayrıca yer tutur. XIX əsrin birinci yarısı və ortalarında Azərbaycanda və cəmi Zaqafqaziya dövlət məktəblərində təhsil alan məktəblilərin bütöv bir nəslə həmin kitablardan dərs almış, Azərbaycan dilini öyrənmişlər.

§ 2. Müsəlman məktəbləri

XIX əsr Azərbaycan məktəb tarixinə "Müsəlman məktəbləri adlı ilə daxil olan təhsil ocaqları özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Müsəlman məktəbi adlanan təhsil ocağı təşkil etmək işində ilk təşəbbüs A.A. Bakıxanova aiddir.

Rəsmi dövlət qulluğundan daha çox elmi, ədəbi və pedaqoji işlə maraqlanan A. Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda azərbaycanlı uşaqları üçün dünyəvi təhsil məktəbi açmağın müfəssəl bir layihəsini tərtib edərək onu Qafqazın o zamankı baş hakimi baron Rozenə təqdim etmişdi. Lakin görkəmli maarifçinin bu təşəbbüsü çarizmin Zaqafqaziyaadakı nümayəndələri tərəfindən e'tinasız qarşılandı.

A. Bakıxanovun layihəsi keçən əsrin 30-cu illərində həyata keçmədisə də, eyni adlı tədris ocaqlarının təşkilinə tə'sirsiz də qalmadı. Keçən əsrin ortalarında əhəlinin tələbi nəticəsində çar mə'murları bu tip məktəblər təşkilinin zəruriyyətini dərk etməyə məcbur oldular.

Doğrudur, onlar bu tip məktəb açmaqla çarizmin mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədini güdürdülər. Lakin çar mə'murlarının məxfi məqsədindən asılı olmayaraq azərbaycanlılara məxsus xüsusi müsəlman məktəblərinin təşkili nəticə e'tibarı ilə irəliyə doğru atılmış bir addım idi. Müsəlman məktəblərinin meydana gəlməsində iki mühüm cəhət; bir tərəfdən yerli əhalidən rus dilini də bilən ruhani şəxslər hazırlamaq, digər tərəfdən isə Şərqi dillərini bilən və mütləqiyyətə sadıq qulluqçular hazırlamaq məqsədi bir-biri ilə uzlaşdırılmışdı.

İlk müsəlman məktəbi 1847-ci ildə Tiflisdə tə'sis edildi. Yerli əhali tərəfindən rəğbətə qarşılanan bu məktəblər sonralar Azərbaycanın Gəncə, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Bakı şəhərlərində, Səlyan, Lənkəran və Zaqatalada da təşkil edildi. Bu məktəblər bir

qayda olaraq könüllü ianələr hesabına saxlanılırdı. Yalnız rus dili müəlliminə dövlət vəsaitindən cüzi məbləğ ayrılmışdı. Bə'zi qüsurlarına baxmayaraq, bu məktəblər istər təhsil müvəffəqiyyətlərinin daha yüksək olması, istərsə də şagird çoxluğu ilə fərqlənirdi.

Müsəlman məktəblərinin QTD-nin deyil, dövlət qulluğunda olan mə'murlardan birinin xüsusi nəzarəti və müsəlman ruhani idarəsinin tabeliyində olması, xəzinədən müvafiq vəsait ayrılmaması, təsadüfi ianələrdən, maddi yardımlardan asılı olması, canişinliyin cüzi xərcinə möhtac olması, müəllimlərə ən aşağı əmək haqqı verilməsi, müvafiq müəllim kadrları ilə tə'min edilməsi, lazımı tədris binası və tədris vəsaitinin olmaması onların get-gədə tənəzzülə uğraması ilə nəticələndi.

Göstərilən cəhətlər müsəlman məktəblərinin müvəffəqiyyətini dayandırdı və canişin Vorontsovun e'tiraf etdiyi kimi "onların laxlamasına səbəb oldu.

60-cı illərdə vəsaitsizlik üzündən həmin məktəblər bir-birinin ardınca bağlandı, yalnız Zaqatala müsəlman məktəbi 1860-cı ildə üç sinifli ibtidai məktəbə çevrildi.

Azərbaycandakı müsəlman məktəblərinin az yaşamasına, təhsilin məzmunundakı bə'zi qüsurlarına baxmayaraq, onların meydana gəlməsi o dövr üçün mütləq qəddar hadisə idi. Bu məktəblər Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafında və yeni məktəblərin meydana gəlməsində müəyyən obyektiv əhəmiyyətə malik idi.

§ 3. Qadın təhsili

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsinə qədərki dövrdə xalq maarifinin ümumi və vahid sistemi olmadığı kimi, qadın təhsilinin də sistemi olmamışdır. Qadın təhsili məhdud dairədə olub evlərdə xüsusi şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi.

Qadın təhsili ilə əsasən ruhani təhsili almış qadınlar məşğul olurdu. Keçən əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrdə Bakıda, Şuşa və Nuxada evlərdə qız məktəbinin mövcud olmasına, orada dini kitablarla bərabər, dünyəvi fənlərin də tədris edilməsinə, ipək saplarla tikmiş öyrədilməsinə və s. aid maraqlı məlumatlar vardır.

Bakı qız məktəbində olmuş N.S. Stepanova adlı bir müəllif yazır: "Bakıda ikən Xırdaxanım adlı bir qadının öz evində təşkil etdiyi məktəbə getdim. Çox gözəl, zərif, gənc bir qadındır. Dediyinə görə ana dili, hesab, fars dili, tarix, nəğmə, rəsm, Qur'an və şəriət dərsləri keçir. Mənim xahişimə görə nəğmə dərslərini keçdilər. Mən Şərqi musiqisini başa düşməsəm də, deyə bilərəm ki, müəllimə xanım qabil xanəndədir. Şagirdlər də gözəl oxuyurlar. Sonra qızların çəkdikləri şəkillərə, tikdikləri tikmələrə baxdım, oxumalarına qulaq asdım. Adam inana bilmir ki, bu qızları öyrədən xanım müəllim deyil, adı ev qadınıdır.

Keçən əsrin ortalarında Güllübəyim xanım adlı bir müəllimənin Şamaxıda açdığı xüsusi qız məktəbi özünün şöhrəti ilə Şamaxı qubemiyasında məşhur idi. Burada şagirdlərə gözəl xətlə yazmaq, rəvan oxumaq öyrədilir, onların çəkdiyi şəkillər, tikdiyi tikmələr, oxuduqları nəğmələr diqqətəlayiq idi. Belə məktəblər tək-tək idi və qadın təhsili əsasən dini kitabların oxudulması ilə məhdudlaşdırılırdı.

Oğlan məktəblərində olduğu kimi, qız məktəblərində də təhsil pullu idi. Təhsil haqqı valideynin varidatından asılı idi.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra qadın təhsilinin yeni forması meydana gəldi. Burada qulluq edən hərbə və mülki qulluqçu ailələrinin sakin olması, rus qız məktəblərinin təsis edilməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan ərazisində rus dilində ilk qız məktəbi 1848-ci il aprelin 30-da Şamaxıda açıldı. "Müqəddəs Nina qız məktəbi adlanan bu təhsil ocağı Qafqazın o zaman ki canişininin M.S. Vorontsovun arvadı knyaginya Y.K. Vorontsovnanın təşəbbüsü və köməyi ilə təşkil edilən eyni adlı xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılır və saxlanılırdı. "Müqəddəs

Nina qadın xeyriyyə cəmiyyətinin tərkibində azərbaycanlı qadınlar da fəal iştirak edirdi.

Elementar bilik verən bu məktəbdə rus dili, hesab tədris edilir, əl işləri öyrədilirdi.

"Müqəddəs Nina qız məktəbi cəmi 11 il fəaliyyət göstərdi. 1859-cu il mayın 30-da Şamaxıda baş verən zəlzələ nəticəsində məktəb öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırılmalı oldu. Qubemiyə mərkəzinin Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq 1861-ci ildə həmin məktəb də Bakıya köçürüldü və "Müqəddəs Nina qız məktəbi adlandırıldı.

XIX əsrin 60-cı illərində tək-cə Bakı qubemiyasında deyil, Zaqafqaziyanın şərq hissəsində rus dilində yeganə qız tədris müəssisəsi olan Bakı "Müqəddəs Nina məktəbinin tədris planı daha geniş idi. Burada rus dili, hesab, coğrafiya, tarix, fransız dili, musiqi, hüsnxət, əl işi və ilahiyat öyrədilirdi. Məktəbin maddi vəsaiti artıqca yeni siniflər açılır, şagirdlərin sayı çoxalırdı.

1874-cü ildə Bakı "Müqəddəs Nina qız məktəbi əsasında müstəqil gimnaziya təsis edildi. 1880-ci illərdə Bakı qız gimnaziyası şagirdlərin sayına görə Zaqafqaziya qız məktəbləri içərisində birinci yerdə gedirdi. 1896—1897-ci tədris ilində burada 576 şagird təhsil alırdı. Qız gimnaziyası əlavə VIII sinf—pedaqoji sinfinə malik idi.

İ F Ə S İ L

AZƏRBAYCANDA YENİ MAARİFÇİLİK HƏRƏKƏTİ

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi imperiya siyasətindən irəli gələn bir çox maneələrə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının qabaqcıl rus mədəniyyətinə qoşulmasına, Azərbaycanda bir sıra mühüm elm sahələrinin və maarif ocaqlarının meydana gəlib yüksəlməsinə, Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin yeni səpkidə daha da inkişaf etməsinə əlverişli zəmin hazırladı.

Rus demokratik mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin müvəffəqiyyətlə inkişaf edib dövrün tələbləri səviyyəsinə yüksəlməsinə kömək etdi, ictimai-pedaqoji fikrin, xalq maarifi və məktəb təhsilinin inkişafına istiqamətverici təsir göstərdi. Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin bir çox sahələrində ümumi bir inkişaf dövrü başlandı: dövlət tərəfindən açılan məktəblər ictimai həyata bir yenilik gətirdi. Teatr və mətbuatın rüşeymləri yarandı, yeni mədəniyyət xadimləri yetişdi. Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı özünü göstərməyə başladı. Rus və Azərbaycan mədəniyyətinin qarşılıqlı təsiri pedaqoji əlaqələrin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratdı.

İmperiya siyasəti zəminində təşəkkül edən qabaqcıl ictimai, o cümlədən pedaqoji ideyalar Azərbaycanda bir çox halda onun rəsmi məqsədinin əleyhinə olaraq, rus məktəbləri vasitəsilə yayılır və güclənirdi.

Mə'lum olduğu kimi, XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti xadimlərinin böyük bir hissəsi ilk təhsilini rus məktəblərində almış və qabaqcıl rus mədəniyyətinin nailiyyətlərindən faydalanaraq Azərbaycanda xalq maarifi və məktəbin inkişafında unudulmaz xidmətlər göstərmişlər.

XIX əsrin ortalarında və xüsusilə ikinci yarısında ölkənin iqtisadi-ictimai həyatında baş verən dirçəliş ilə yanaşı, mədəni həyatda da canlanma hiss edilirdi. A.Bakıxanov, M.F. Axundov,

Zeynalabdin Şirvani, M.C. Topçubaşov, Mirzə Kazımbəy, Mirzə Adıgözəlov, İ. Qutqaşınlı, M.Ş. Vazeh və başqa şair, yazıçı, müəllim və maarifçilər qabaqcıl rus mədəniyyətinin, pedaqoji fikrinin nüfuzedicisi təsiri ilə yetişib inkişaf etmişlər.

Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərləri əsasən xalqın mədəni geriliyinə qarşı mübarizə aparırdılar. Onlar hər vasitə ilə yeni məktəblərdən cəhalətə və mədəniyyətsizliyə qarşı mübarizə üçün istifadə etməyə, bu məktəblərin şəbəkəsini genişləndirməyə, orada oxuyan azərbaycanlıların sayını artırmağa çalışırdılar.

Zaqafqaziya dövlət məktəblərinin açılması və burada Azərbaycan dilinin tədris edilməsi bu ölkə xalqlarının pedaqoji əlaqələrinin yaranmasına və inkişaf edib, daha da möhkəmlənməsinə əlverişli zəmin yaratdı.

Bu işdə Tiflis mühiti mühüm rol oynayırdı. O zamanlar Tiflis Zaqafqaziyanın inzibati mərkəzi olmaqla, həm də elmi-pedaqoji mərkəzi idi. Digər millətlərin qabaqcıl nümayəndələri kimi, Azərbaycanın da A. Bakıxanov, M.F. Axundov, M.Ş. Vazeh kimi maarifpərvər oğulları burada fəaliyyət göstərirdilər.

Zaqafqaziya xalqları arasında pedaqoji əlaqələrin möhkəmlənməsində Tiflis gimnaziyasının xeyli rolu olmuşdur.

Azərbaycan dilinin müstəqil bir fənn kimi tədris edildiyi Tiflis gimnaziyasında dövrün qabaqcıl müəllimləri çalışırdı. Ana dilində sövti üsulu ilə dərslilər yaratmaq ideyası da burada meydana gəldi və bu sahədə ilk addımlar atıldı. Azərbaycanlılardan olan elm-fənn müəllimlərinin ilkin dəstəsi də burada imtahan verərək müəllimlik şəhadətnaməsi aldırdı. Azərbaycanın gələcək görkəmli maarifçisi və pedaqoqu H. Zərəfəli də bu gimnaziyayı bitirmişdir. Tiflisdə nəşr edilən qəzetlərdə azərbaycanlı müəllimlərin məqalələri nəşr edilirdi.

A. Bakıxanov, M.F. Axundov və M.Ş. Vazehlə rus yazıçı və şairlərindən A.S. Qriboyedov, Bestujev — Marlinski, A.S. Puşkin, gürcü mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən G. Orbeliani, A. Çavçavadze, N. Barataşvili və başqaları arasında yaranan

dostluq, həm də pedaqoji əlaqələrin sonrakı inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı.

Rusiyanın ali məktəblərində işləyən və şöhrət qazanan azərbaycanlı alimlərin (M.C.Topçubaşov, prof.Mirzə Kazımbəy) vasitəsilə Rus-Azərbaycan pedaqoji əlaqələri daha da inkişaf etdi.

§ 1. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun maarifçilik ideyaları

Azərbaycanın görkəmli alimi, maarifpərvəri, yazıçı və şairi A. Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmircan kəndində anadan olmuşdur. Abbasqulu Ağa Bakıxanov rus çarizminə rəğbət bəsləyirdi. O, Azərbaycan feodalları ilə İran xalqları arasındakı iğtişalara və çəkişmələrə son qoymaq üçün güclü mərkəzi monarxiya idarə üsulunun olmasını istəyirdi. Lakin A.Bakıxanov mütləq monarxiya tərəfdarı idi. A.Bakıxanov bəzən padşahı olmayan konstitusiyalı quruluş haqqında da fikirləşirdi.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov fəaliyyətinin ilk dövründə yazırdı ki, padşahların və hökmdarların ömrlərinə mütləq tabe olmaq lazımdır, çünki belə olmazsa xalq bir-birinin mülkiyyətinə, namus və həyatına qəsd edərdi və dövlət idarəsinə anarxiya gətirirdi. Buradan aydın olur ki, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun təsəvvür etdiyi dövlət quruluşunun nə isə bir məşvərətçi orqanı olmalıdır. Bu məsələdə Bakıxanov daha irəliləyərək sonralar yazmışdır: — Allah adamları öz hərəkətlərində təşəbbüskar və azad yaratmışdır. Lakin onun ləyaqəti, hərəkətlərinin mə'yan əksəriyyətinin mənafeyindən ibarətdir. Hər kəs törətdiyi əməllər müqabilində əvəz almaldır. İlan zəhərindən bədəni xilas etmək üçün çaldığı barmağı kəsib atmaq olmaz.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov bu fikri ilə o dövrdəki şahları düşüncəli hərəkət etməyə çağırırdı.

Qadın haqqında A.Bakıxanovun xüsusi əsəri və müntəzəm şəkildə şərh olunmuş baxışları yoxdur. Lakin onun "Gülüstani-lrəm, "Kitabi-Əsgəriyyə və başqa əsərlərindəki bir sıra faktlardan görünür ki, Bakıxanov qadınlarda qətilik, mərdlik, xarakter möhkəmliyi, müstəqillik, düşüncəli olmaq, mərhəmətli, mübariz olmaq, azadlığa meyli etmək kimi bir sıra müsbət keyfiyyətlər olduğunu qeyd edir.

A.Bakıxanov qadında olan yaxşı, xoşa gələn davranışı, məhrabanlığı qiymətləndirir. Bakıxanov qadının kişi üçün əyləncə olmaq fikrini rədd etmişdir. Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, Bakıxanov qadının kişilərlə hüquq bərabərliyinin tərəfdarı olmuşdur.

A.Bakıxanovun etikası onun ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışları ilə əlaqədardır. İnsanı qəddarlıqdan, fitnəkarlıqdan, tənəllikdən və bu kimi mənfəi əməllərdən çəkindirən və dinc əməkdaşlığa çağıran insanpərvərlik əlamətləri A.Bakıxanovun etikasında olduqca çoxdur.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda kiçik bir iş üstündə təhkimçi kəndlinin gözünün çıxarıldığı, huşunu itirənədek döyüldüyü bir şəraitdə Bakıxanovun əx-laq normaları müəyyən dərəcədə mütərəqqi rol oynamışdır.

A.Bakıxanov etikaya dair öz baxışlarını "Təhribül-əxlaq əsərində şərh etmişdir. O özünün etikaya dair fikirlərini: mö'tədillik, əməllərin ləyaqətliyi, səadət, ən'ənə, şöhrət, sevginin qüdrəti, əməllərin xeyrinə məişət, vicdan əlamətləri, qənaət və itaət adlandırdığı fəsilələrdə cəmləşdirmişdir. Biz burada döndürmə məsələsinin üzərində dayandıq.

Bunlar ən'ənə, məhəbbət, əmək və dostluqdur. A.Bakıxanov dostluğu üç qrupa böldü:

1. *Formal dostluq: rəsmi, vəzifə münasibətlərindən irəli gələn dostluq.*
2. *Məişət ehtiyaclarını ödəməyə əsaslanan dostluq.*
3. *İdeya, məfkurə yaxınlığı üzərində qurulan dostluq.*

A. Bakıxanov təhsil, tərbiyə və təlim sahəsinə dair bir sıra qiymətli fikirlər söyləmiş və məsələlərlə hərtərəfli maraqlanmışdır. A. Bakıxanov təlim və tərbiyə məsələlərinə bir sıra əsər ("Nəsihətnamə, "Fars dilinin qrammatikası və s.) həsr etmişdir. Tərbiyə məsələlərinə böyük əhəmiyyət verən A. Bakıxanov əvvəlcə tərbiyənin məqsədini müəyyənləşdirir. Onun fikrincə, tərbiyənin məqsədi həqiqi insan yetişdirməkdir. Bu ideyaya həm Rusiyanın, həm də Qərbi Avropanın bütün maarifpərvər pedaqoqlarının yaradıcılığında təsadüf edilir.

A. Bakıxanovun pedaqoji baxışlarında insan tərbiyəsinin əsas iki cəhəti: əxlaq və əqli tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur.

A. Bakıxanovun tərbiyəyə aid ideyalarında davranış və əxlaq məsələləri, uşaq və yeniyetmələrin xarakterinin formalaşması da böyük yer tutur.

A. Bakıxanov insan xarakterində olan mənfi cəhətlərə qarşı mübarizə aparmağı tələb edir və uşaqlarda arzu olunan müsbət keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsini məsləhət görürdü.

A. Bakıxanov əxlaqi tərbiyə ilə yanaşı, əqli tərbiyəyə də böyük əhəmiyyət verirdi. Bir xalqı və ya bir ictimai qrupu əqli inkişafa daha çox qabil, digərini isə az qabil hesab edən və ya onu əqli inkişafdan məhrum olmuş hesab edən hər cür yalançı nəzəriyyələr A. Bakıxanova yad idi.

Qafqazlıları vəhşi və əqli inkişafa qeyri-qabil hesab etmiş çarizm ruslaşdırıcılarının hər cür vəhşi müddəalarına cavab olaraq A. Bakıxanov hər şeyin səbəbini xalqa qarşı yeridilən yanlış siyasətdə, xalqın mənafeyinə uyğun gələcək məktəb və tərbiyənin olmamasında görürdü. Buradan aydın olur ki, A. Bakıxanov xalqın irəliyə doğru tərəqqi etməsində maarifin böyük rolu olduğunu qeyd etmişdir.

A. Bakıxanov dövrünün məktəblərində təlimi asanlaşdıracaq bir sıra praktiki—metodiki tədbirlər görmüş və coğrafiya, tarix, qrammatika kimi bir sıra dərslilər tərtib etmişdir. Həmin

dərslilərdən "Fars dilinin qrammatikası (Qanuni-Qüdsi) və "Gülüstanı-İrəm, daha çox yayılmışdır.

A. Bakıxanov müəllimin şəxsiyyətinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, müəllimdən yüksək dözümlülük və həssaslıq tələb edirdi. O zaman ki şəraitdə irəli sürülmüş bu müsbət tələb indi də öz böyük əhəmiyyətini itirməmişdir.

§ 2. Mirzə Kazım bəyin elmi və pedaqoji fəaliyyəti

Azərbaycan torpağı çoxdan öz alimləri, mütəfəkkirləri ilə dünyada şöhrət qazanmışdır. Mirzə Kazım bəyin (1802—1870) bu alimlər içərisində xüsusi mövqeyi vardır. O, nəinki Azərbaycanda və Rusiyada, habelə dünya miqyasında Şərqi və Avropa elmlərini sintez edən, bəşəriyyətin mədəniyyət tarixini ayrı-ayrı milli regionlarda deyil, vahid şərq-qərb kontekstində öyrənən dərin zəkali elm xadimlərindən idi. Keçən əsrdə tanınmış fransız şərqşünası Oskar Bothing yazırdı: "Mirzə Kazım bəy yalnız öz vətəni üçün deyil, bütün insanlar üçün çalışırdı. O, öz həyatını əvvəldən axıra kimi bu nəciyə işə həsr etmişdi. Bu istedadlı alimin əsərlərində biz həmişə fikir inciləri tapa bilirik.

Həyatının yarım əsrə qədərini rus şərqşünaslığının inkişafına həsr etmiş M. Kazım bəy zəngin və mənalı ömür yolu keçmişdir. 1835-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası 33 yaşlı alimi özünün müxbir üzvü seçmişdir.

O, Rusiyada Şərqi filologiyası sahəsində ilk elmlər doktorlarından biri idi. Hələ sağlığında "rus şərqşünaslığının patriarxı kimi şəərəfli ad qazanmışdı.

Mirzə Məhəmməd Əli Qasım oğlu Kazım bəy 1802-ci il iyunun 22-də Rəşt şəhərində anadan olmuşdur. Quba xalqının tarixinə (dair) aid materialardan göründüyü kimi onun üç əmisi Fətəli xanın sarayında vəzirlilik etmiş, atası öz biliyi və nüfuzu

sayəsində şeyxülislam rütbəsinə yüksəlmişdir. Artıq 12 yaşında ikən M. Kazım bəy doğma ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərinə də mükəmməl yiyələnmişdi. O, 17 yaşında "Ərəb dili qrammatikasına dair təcrübələr adlı ilk elmi kitabını ərəb dilində yazıb başa çatırmışdı. Dərbənddə yaşayarkən klassik Şərq ədəbiyyatının janrlar nəzəriyyəsinə həsr olunmuş "Müəmma və Lüğət traktatını işləmişdir.

Keçən əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının milli ucqarlarında baş verən bir sıra ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq kazımbəylər ailəsi Dərbəndi tərk etməli oldu. Başqa mə'lumata görə isə 1821-ci ildə üstünə böhtan atılaraq Həştərxana sürgün olunmuş atasının yanına getmişdir. Mirzə Kazım bəyin Həştərxana gəlməsi onun həyatında mühüm rol oynadı. Burada Şotlandiya missionerlərindən ingilis dilini öyrənməyə başlamış, onların təsiri ilə xristianlığı və Aleksandr adını qəbul etmişdir. Beləliklə, o Avropa mədəniyyəti ilə maraqlanmağa başladı, müsəlman ilahiyyatçısı olmaq fikrindən əl çəkərək nəzərlərini dünyəvi elmlərə istiqamətləndirdi. 1825—1826-cı illərdə Omsk Asiya məktəbində Şərq dillərində dərs demişdir.

1826-cı ildən başlayaraq 24 yaşlı M.Kazım bəy Kazan universitetində Şərq ədəbiyyatı tarixində mühazirələr oxumağa başladı. "Kazanski vestnik jurnalı yazırdı ki, Mirzə Kazım bəyin ...alimliyi ən yüksək tərifləyiqdir.

O, Kazan universitetində 1828-ci ildə türk-tatar dilləri kafedrasının müdiri, adyunkt-prof. (1831) ekstra-ordinar-prof. (1836), ordinar-prof. (1837), fəlsəfə fakültəsinin birinci şöbəsinin dekanı (1845) və ərəb-fars dilləri kafedrasının müdiri (1846) işləmişdir.

Kazan universitetində çalışdığı illərdə M.Kazım bəy ona dünya şöhrəti qazandıran "Əssəb-üs-Səttar (Kırım xanlarının tarixi), "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası, "Uyğurlar haqqında tədqiqat, "Qur'anın bə'zi surələrinin şəfhi haqqında, "Müxtəsərri-Viqayət ("Hənəfilər məktəbi üzrə müsəlman

hüquqşünaslığının qısa kursu). "Firdovsi yaradıcılığı üzrə fars mifalogiyası və s. əsərlərini yaratmışdır. Bu tədqiqatların, demək olar, hamısı dərhal müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə olunmuş, dünya miqyasında böyük maraq və rəğbət doğurmuşdur. Görkəmli fransız şərqşünası Qustov Düqav M.Kazım bəy haqqında yazırdı ki, "onun ideyaları həyətətamiz dərəcədə geniş və zəngindir, onun əsərlərində maarifə, tərəqqiyə qüvvətli meyl və məhəbbət duyulur. Rusiya şərqşünaslığı elmini irəli aparən bu cür alimləri ilə həqiqətən də fəxr edə bilər.

Elə buna görə də hələ sağlığında M.Kazımbəyin bir çox əsərlərindən Avropanın əksər universitetlərində dərslik kimi istifadə olunur, Parisdə çıxan məşhur "Asiya jurnalı onun hər bir yeni əsərinə öz səhifələrində məmnuniyyətlə yer verirdi.

1849-cu ildə M.Kazım bəy 20 ildən artıq çalışdığı Kazan universiteti ilə vidalaşaraq, Sankt-Peterburq universitetinə keçdi, Peterburq universitetində fars dili kafedrasının müdiri (1855), eyni zamanda Peterburq xüsusi pansion və məktəblərinin inspektoru (1844—1855) vəzifələrində çalışmış, 1855-ci ildən universitetin Şərq fakültəsinin ilk dekanı (ömrünün axırnadək) olmuşdur. O, burada fars ədəbiyyatı kafedrasında öz həmyerlisi, keçən əsrin tanınmış Azərbaycan filoloqlarından biri olan professor Mirzə Cəfər Topçubaşovun əvəz etdi. Peterburq dövrü M.Kazım bəyin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən coşğun dövrüdür. O, Peterburq universitetində yeni fakültənin işinə rəhbərlik etməklə yanaşı "Dərbəndnamə, "Qur'anın tam konkordansı, "Müridizm və Şamil, "Bab və Babilər, "Şərəfislislam-Vərəsəlik haqqında kitab, "İslam və b. fundamental əsərlər yazır, Şərq ədəbiyyatları tarixinə, müqayisəli dilçiliyə (etimologiyaya) dair maraqlı məqalələr çap etdirir.

Müasirləri içərisində M.Kazım bəy öz ensiklopedik biliyi, maraq dairəsinin genişliyi ilə seçilirdi. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, pedaqogika, etika, etnoqrafiya, etimologiya, müsəlman hüququ, nüvizmatika, gətiqrafiya, ədəbi

tənqid, mifologiya — adlarını çəkdiyimiz bütün bu elm sahələrinə dair alimin bir-birindən sanballı tədqiqat əsərləri vardı. M.Kazım bəy həm də Avropa miqyasında, Şərqdə baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələrin ilk elmi şərhçisi və tədqiqatçısı kimi çıxış edirdi.

Təxminən 40 ilə yaxın bir dövr ərzində iki məşhur rus universitetinin professoru olmuş M.Kazım bəy həm də böyük elm təşkilatçısı və pedaqoqu idi. Rus universitetlərində tədris edilən fars, ərəb, türk ədəbiyyatları tarixi kurslarının Şərq mənbələrinin əsasında M.Kazım bəy özü yaratmışdır. Bilavasitə onun təşəbbüsü ilə Peterburq universitetində 14 Şərq dili üzrə mütəxəssis hazırlayan şərqşünaslıq fakültəsi açılmışdır. Elmə onun məhəbbəti və fədakarlığı müasirləri arasında M.Kazım bəyə böyük ehtiram və hörmət qazandırmışdır.

Görkəmli şərqşünas, akademik İ.Y.Kraçkovski yazır ki, "Rus şərqşünasları içərisində öz böyük şöhrətinə və nüfuzuna görə birinci yerdə şərqşünaslıq fakültəsinin ilk dekanı M.Kazım bəy dayanırdı. Mənşəcə azərbaycanlı olan, əsaslı Şərq sxolastik məktəbi keçən Mirzə Kazım bəy üç şərq dilini mükəmməl bilirdi. Eyni asanlıqla Qərbi dillərinə də yiyələnmiş, bu dillərin hamısında özünə Qərbdə böyük şöhrət qazandıran əsərlər yazmışdı.

Görkəmli Azərbaycan alimi rus mədəniyyətinə, böyük rus xalqına dərin rəğbət bəsləyirdi. Rusiyanı Şəqlə yaxınlaşdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Alim bütün ömrü boyu doğma Azərbaycandan uzaqda yaşasa da, vətəni ilə əlaqələrini heç vaxt üznməmişdi. M.Kazım bəyin zəngin kitabxanasında Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra qiymətli nümunələri bu günə qədər qorunub saxlanmışdır. Burada, Nizami "Xəməsinin və Füzuli "Divanının müxtəlif nəşrləri və əlyazma nüsxələri, A. Bakıxanovun, M.F. Axundovun kitabları, Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına dair digər əlyazmaları və çap materialları vardır. M.Kazım bəy "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası əsərində Azərbaycan dili materiallarına xüsusi yer ayırmışdır. Bir çox rus

və Avropa türkoloqlarından fərqli olaraq M.Kazım bəy öz tədqiqatlarında "Azərbaycan dili istilahından istifadə edirdi. Alim Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarının genişliyini və zənginliyini xüsusi nəzərə çarpdıraraq, onun türk dilləri içərisində ən zərif, məlahətli dil olduğunu göstərirdi.

M.Kazım bəy azərbaycanca-rusca ilk lüğətin də yaradıcısıdır. O, Şərq klassiklərinin əsərlərini, o cümlədən Sə'dinin məşhur "Gülüstən poemasını rus dilinə tərcümə etməklə yanaşı (1829), rus ədəbiyyatının bir sıra nümunələrini, o cümlədən dahi rus şairi A.S. Puşkinin məşhur "Bağçasaray fantanı poemasını Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

M.Kazım bəy Sə'dinin "Gülüstən əsəri-nin rus dilinə ilk tərcüməçisidir. L.N. Tolstoya, N.Q. Çemışevskiyə Şərq dillərini öyrətmişdir. L.İ. Lobaçevski ilə dost olmuş, onun pedaqoji görüşlərini təbliğ etmişdir. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsində M.F. Axundovla həmfikir olmuş, onun "Kəmalüddövlə məktubları əsərinə yüksək qiymət vermişdir. Nizami-nin, Xaqaninin, Firdovsinin, A.Bakıxanovun, M.F. Axundovun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. "Sovremennik jurnalı ilə fəal əməkdaşlıq etmişdir. Ərəb, fars və Azərbaycan xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş əsərləri Rusiyada tarix elminin inkişafında mühüm rol oynamışdı. "Dərbəndnaməni ingilis dilinə tərcümə etmiş və nəşr etdirmişdir (1851).

M.Kazım bəyin dünyagörüşü Azərbaycanın mühiti, qabaqcıl rus ictimai-siyasi fikri, antik dövrü və alman klassik fəlsəfəsinin təsiri altında formalaşmışdır. O, bir çox xarici və rus elmi cəmiyyətlərinin, o cümlədən Londondakı Britaniya Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü (1829), Peterburq EA-nın üzvü (1835), Kopenhagen Şimal Nadir Sənədlər Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü (1843), Kazan Vətən Dilləri Cəmiyyətinin üzvü (1848), Peterburq Arxeologiya—Numizmatika Cəmiyyətinin üzvü (1848), Kazan universitetinin fəxri üzvü (1849), Rusiya Coğrafiya Cəmiyyə-

yətinin həqiqi üzvü 1850), Parisdəki Fransa Asiya Cəmiyyətinin ordinar üzvü (1850), Boston Şərqsünaslar Cəmiyyətinin (ABŞ) müxbir üzvü (1851), Amerika Fəlsəfə Cəmiyyətinin üzvü (1862) və Berlindəki Almaniya Şərqsünaslıq Cəmiyyətinin üzvü (1866) seçilmişdir. Ona 1861-ci ildə Peterburq universitetinin əməkdar professoru, 1869-cu ildə Şərq dilləri üzrə fəxri doktor adları verilmişdir. Elm üzrə üç dəfə Demidov mükafatı almışdır.

M.Kazım bəyin zəngin elmi irsi bu gün də öz qiymət və əhəmiyyətini itirməmişdir. Rusiyanın ən qabaqcıl adamları ilə birlikdə Şərq xalqlarının mənafeyinə ardıcıl surətdə müdafiə edən alimin əsərləri müasir dövrdə müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə bayrağı qaldıran bir sıra Şərq ölkələrində geniş kütlələr üçün ən yaxşı milli özünü təsdiq sənədinə çevrilə bilər. Məhz aktuallığına, dərin tarixi və siyasi-fəlsəfi mündəricəsinə görə M.Kazım bəyin bir sıra əsərləri böyük elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Akademik V.A. Bartoldun dediyi kimi "Rus şərqsünaslığının bütöv bir dövrü Mirzə Kazım bəyin və onun yetişdirmələrinin adı ilə bağlıdır.

Öz həyatını rus şərqsünaslığının tərəqqisinə həsr etmiş azərbaycanlı alimin maraqlı və mənalı ömür yolu əsl elm kərifələrinin bütün zamanlar və bütün xalqlar üçün doğma, əziz, gərəkli olduğuna ən yaxşı sübutdur.

§ 3. Mirzə Şəfi Vazehin pedaqoji fəaliyyəti və fikirləri

M.Ş. Vazeh (1792—1852) özünün xəyyamanə nikbin "Nəğmələri ilə keçən əsrdə Qərbi Avropada və Rusiyada böyük şöhrət qazanan görkəmli mütəfəkkir, şair, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında təşəkkül tapan yeni maarifçiliyin əsas nümayəndələrindən biridir.

O, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun müasiri, M.F.Axundovun isə müəllimi və sələfidir. M.F.Axundovun realist yazıçı, böyük

maarifçi və mütəfəkkir kimi yetişməsində onun da mühüm rolu olmuşdur.

M.Ş. Vazeh 1792-ci ildə Gəncədə Kərbəlayı Sadıq adlı bənnanın ailəsində anadan olmuşdur. Atası Cavad xanın sarayında me'mar idi. Hələ Gəncə mədrəsəsində təhsil aldığı zaman atasını itirmiş və o vaxtlar Gəncədə yaşayan Hacı Abdulla adlı bir şəxsin himayəsinə keçmişdi. İslam ayinlərinə və ruhanilərə qarşı laqeyd olan Hacı Abdulla gənc Mirzə Şəfinin dünyagörüşünə müsbət təsir göstərmiş, onda qabaqcıl meyllərin oyanmasına kömək etmişdir. Mirzə Şəfinin müasiri olan şərqsünas A.Berje bu xüsusda yazır: "Hacı Abdulla bu zaman Mirzə Şəfiyə hamilik edir, elm və maarifə doğru meylini inkişaf etdirir, təhsilini davam etdirmək üçün ona maddi yardım göstərirdi.

Gəncə mədrəsəsi orta ruhani təhsili verirdi. Burada sənət dərsləri, fars və ərəb dilləri təlim edilirdi. M.Şəfi bu mədrəsədə ən yarımcıq çıxdığı zaman fars dilini yaxşı, ərəb dilini isə zəif bilirdi. Mədrəsəni tərk etdikdən sonra o, müstəqil çalışmaq yolu ilə təhsilini davam etdirdi. Şərqi tanınmış alim, mütəfəkkir və şairlərinin əsərlərini öyrəndi. Fars dilini yaxşı bilməsi ona Xəyyam, Nizami, Sə'di, Hafiz kimi klassiklərin əsərləri ilə tanış olmağa imkan yaratdı. M.Şəfi yenə Hacı Abdullanın köməyi ilə Cavad xanın qızı Püstə xanımın kənd və mülklərini idarə etmək üçün mirzəlik vəzifəsinə təyinin olundu. Onun Mirzə Şəfi adlanması da bu vəzifə ilə əlaqədardır. 1826-cı ildə Rusiya-İran arasında müharibə gətirdiyi zaman Cavad xanın qızı Püstə xanım qardaşı Uğurlu xanla İrana qaçmağa məcbur olur. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq Mirzə Şəfi işsiz qalır. Şairin hamisi olan Hacı Abdulla da təxminən bu zaman ölür. Bir tərəfdən mirzəlik vəzifəsini itirməsi, o biri tərəfdən Hacı Abdullanın ölümü M. Şəfinin maddi vəziyyətini ağırlaşdırır. Ən nəhayət, M. Şəfi Gəncədə xəttatlıq sənəti ilə və müəllimliklə məşğul olaraq hər iki sahədə müvəffəqiyyət qazanır. O, Gəncədə Şah Abbas məscidi yanında mədrəsədə uşaqlara nəstəliq xətti ilə yazıb

oxumağı öyrədirdi. Onun tələbələrindən biri də M.F. Axundov idi. 30-cu illərdə M. Şəfi Gəncədə müəllim, xəttat və şair kimi tanınmışdı. Həmin illərdə gənc M. Fətəli də M.Şəfidən nəstə'liq xəttinin təlimini alırdı. Bu zaman onların arasında dərin bir ünsiyyət yaranır. O, öz şagirdini ruhani təhsil və məsləkindən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. 1840-cı ildə M. Şəfi Gəncəni tərk edib Tiflisə köçür və həmin ilin noyabrında keçmiş tələbəsi M.F. Axundovun köməyi ilə Tiflis qəza məktəbinə Azərbaycan və fars dilləri müəllimi vəzifəsinə təyİN olunur. Tiflisdə o, 1846-cı ilin axırlarına qədər, təxminən 6 il yaşayır, 6 ildən sonra Tiflisdən ayrıldığı zaman şair "Tiflislə əlvida adlı farsca şe'ri yazır.

Şairin həyatının Tiflis dövrü zəngin hadisələrlə dolu olduğu kimi yaradıcılığının da ən məhsuldar illəridir. M. Şəfi burada azərbaycanlı, rus, gürcü, erməni və xarici ölkə ziyalıları ilə yaxından dost olmuşdu. Tiflisdə yaşadığı zaman o, rus və Qərbi Avropa klassiklərinin əsərləri ilə də az-çox tanış olmuşdu. Rus ədəbiyyatından V.Veltmanın şe'rlərini xoşladığı üçün, bunlardan "Aydın fəcri nə üçün duman bürüdü şe'ri"ni fars dilinə tərcümə etmişdi.

1844-cü ildə M.Şəfi tərəfindən Tiflisdə "Divani-Hikmət adlı ədəbi məclis təşkil olunmuşdu. Burada iştirak edənlərin çoxu M.Şəfinin şagirdləri və yaxın dostları idilər. Məclisin üzvlərindən biri M.Şəfinin tələbəsi, Almanyanın Hannover şəhərindən Rusiyaya və oradan da Qafqazın baş hakimi general Neydtqartın dəvəti ilə Tiflisə gəlmiş burada müəllimlik edən Fridrix Bodenştədt idi. O, M.Şəfidən fars dilini öyrənirdi. M.Şəfi isə onun köməyi ilə Qərbi Avropanın bəzi klassiklərinin əsərləri ilə tanış olurdu.

1846-cı ilin noyabrında Mirzə Şəfi Tiflisi tərk edib Gəncəyə qayıdır və burada dövlət tərəfindən yeni açılan qəza məktəbinə müəllim təyİN olunur. Müəllimliklə bərabər burada o, əsude vaxtlarını şe'r yaradıcılığına həsr edir, müasirlərindən Şeyx

İbrahim Nəşh, Mirzə Mehdi Naği və başqaları ilə tez-tez görüşür və onlarla tez-tez şe'r məclislərində iştirak edirdi.

1850-ci ilin yanvarında M.Şəfi yenə Tiflisə qayıdır və burada zadəganlar gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi təyİN olunur. Mirzə Şəfi bu vəzifədə ömrünün axırına qədər qalmışdır. M.Şəfi 1852-ci il noyabrın 28-də Tiflisdə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

M.Şəfi Vazehin rus və Qərbi Avropa dillərində nəşr olunmuş şe'rlərinin farsca və azərbaycanca orijinalları əlimizdə yoxdur. Bu şe'rlərin əlyazmaları F.Bodenştədt tərəfindən Almaniyaya aparılmışdır.

F.Bodenştədt Tiflisdə olarkən M.Şəfinin şe'rlərini toplayıb 1846-cı ildə onları Almaniyaya aparır və orada alman dilinə çevirərək çap etdirir. Şe'rlərin tərcüməsi üzərində necə işlədiyi haqqında bu sətirləri yazmışdır: "...o yerdə ki, müəllifin fikrini vermək mümkündür, mən onları şəkillərinə əsla məlul yetirmədən alman geyimində verirəm, bu şe'rlərin çoxu mənim öz gözümlərin qabağında vücudə gəldikləri üçün, hafizəmdə qalanların hamısını səbəbləri ilə burada qeyd edirəm.

F.Bodenştədt alman dilinə tərcümə etdiyi bu şe'rlərin bir qismini "Şe'rdə min bir gün əsərinə daxil edərək M.Şəfinin həyatı və yaradıcılığı haqqında mə'lumat vermiş, onun həmin şe'rlərin müəllifi olduğunu da təsdiq etmişdir. "Şe'rdə min bir gün əsərindən sonra Bodenştədt müəllimi M.Şəfi şe'rlərini 1851-ci ildə Berlində alman dilində kiçik bir kitabça şəklində "Mirzə Şəfinin şe'rləri" adı ilə nəşr etdirir. Kitabça Almaniyada sürətlə yayılır, müəllifinə böyük şöhrət qazandırır. Az sonra M.Şəfinin əsərləri Qərbi Avropanın başqa ölkələrinə də sürətlə yayılır. Alman dilindən başqa, ingilis, fransız, italyan, norveç, isveç, holland, Danimarka, polyak, çex, hətta qədim yəhudi dilinə də tərcümə və nəşr edilir.

"Şe'rlərin rus dilində tərcümə və nəşri keçən əsrin 60-cı illərindən başlanmışdır. Bu şe'rlərin rus dilinə ilk tərcüməçisi

Çemişəvsinin silahdaşı olan şair Mixail Lermantoviç Mixaylov (1826—1865) idi.

“Şərqilərin rus dilində tamam nəşi N.Eyfertə aiddir. Onun tərcüməsi 1880-ci ildə Moskvada çapdan çıxmışdır. Rusiyada yayılan “Şərqilər böyük ədib L.N.Tolstoyun diqqətini cəlb edir. O, şair A. Fetə yazdığı bir məktubunda “Şərqiləri oxuduğunu və “orada gözəl şeylər vardır deyər həmin kitabla çox maraqlandığını bildirir.

“Şərqilərin Qərbi Avropa və Rusiyada geniş yayılmasını və böyük şöhrət qazanmasını görə F.Bodenştedt 1873-cü ildən başlayaraq M. Şəfinin müəllifliyini danıb, özünü həmin “Şərqilərin müəllifi e’lan etdi. A.Berje də guya Zaqafqaziya şeyxülislamı Molla Əhməd Səlyaniyə istinadən M.Şəfinin şairliyini tamamilə rədd etdi və bununla da Bodenştedtə köməkçi çıxdı. Qərbi Avropada Bodenştedtin başqa köməkçiləri də tapıldı. Bundan sonra Qərbi Avropada və Rusiyada Bodenştedti “Şərqilərin müəllifi kimi tanıdılar.

Uzun müddət M.Şəfinin adı, demək olar ki, unudulur. Sovet dövründə bu sahədə aparılan tədqiqat “Şərqilərin həqiqi müəllifinin M.Şəfi olduğunu təsdiq etdi. Bodenştedtin bu sahədə rolu ancaq M.Şəfi şe’rlərini almancaya tərcümə etməkdən, bunları Qərbi Avropada yaymaqdan ibarət olduğu aydın oldu.

M.Şəfinin şe’rlərini alman dilinə əsasən doğru tərcümə etməklə bərabər, Bodenştedt təhriflərə də yol vermişdir. Bə’zi şe’rlərin məzmununu əksildib artırmış, bə’zilərini isə tamamilə özündən uydurmuşdur. Buna görə “Şərqilər kitabında M.Şəfiyə aid olmayan şe’rlər də vardır.

Belə bir vəziyyətdə M.Şəfi irsini ancaq iki yolla tədqiq etmək mümkündür. Bunlardan biri tərcümə şəklində bizə gəlib çatan şe’rləri saf-cürük ədib hansıların M.Şəfiyə aid olduğunu dəqiq surətdə müəyyənləşdirmək, ikincisi isə tərcümələrin fars və azərbaycanca əsillərini axtarıb tapmaqdan ibarətdir. Əlbəttə, ikincisi daha doğru və elmi bir yoldur. Çünki M.Şəfi irsinin böyük

bir əksəriyyətini onun lirik şe’rləri təşkil edir. Lakin, şe’ri dildən-dilə tərcümə etdikdə isə onun həm tərəvət və canlılığı, həm də lirizmi itir. Buna görə də M.Şəfi şe’rlərinin orijinaları tapılmayınca, onun yaradıcılığı haqqında düzgün elmi təsəvvür yaratmaq çox çətinidir.

Mirzə Şəfi irsinin cüzi bir hissəsini ilk dəfə məşhur ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz üzə çıxarmış və 1926-cı ildə Bakıda “Mirzə Şəfi Vazeh adı ilə kiçik bir kitabça şəklində nəşr etdirmişdir. Tapılan aşağıdakı cüzi hissə:

«Nə qədər kim, fələkin sabiti-səyyarəsi var,
Ol qədər sinədə qəməzən oxunun yarəsi var.» —

—mətlə’li bir qəzəldən, “Süsəni rədifli azərbaycanca mü-xəmməsdən, bir qitə, üç müxtəlif beyt, farsca üç qəzəl və bir məktubdan ibarətdir.

Son zamanlarda Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçilərindən filologiya elmləri doktoru Həmid Məmmədzadə Gür-cüstan Elmlər Akademiyası yanında K.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda başqa bir mövzu ətrafında axtarışlar apararkən təsadüfən M.Ş. Vazehin farsca iki beytini, iki qəzəl və bir lirik poemasını tapmışdır.

1840-cı ilin yanvar ayından başlayaraq M.Şəfi Tiflisdə əvvəl qəza məktəbində, sonra isə gimnaziyasında Azərbaycan dilinin tə’limi ilə məşğul olur. Rusiyanın daxilindəki vilayət gimnaziyalarından fərqli olaraq Zaqafqaziya açılan gimnaziyalarda yerli dillər, o cümlədən Azərbaycan və fars dilləri tə’lim edilirdi. Buna görə də bu dillərdə yazılmış xüsusi dərsliklərə və ya tədris vəsaitinə böyük ehtiyac var idi.

M.Şəfi azərbaycanca tədris vəsaiti yaratmaq təşəbbüsünü öz öhdəsinə götürür və gimnaziyanın fars dili müəllimi İ. Qriqoryev ilə birlikdə “Azərbaycan dilinə aid müntəxəbat tərtib edir. Müntəxəbatın lüğət hissəsi Azərbaycan-rus lüğəti 1851-ci ilin

yanvarında, müntəxəbat özü isə həmin ilin aprelində nəşrə hazır idi. Lakin bəzi nəşriyyat çətinlikləri üzündən müntəxəbat onun birinci və əsas müəllifi olan M.Şəfinin sağlığında nəşr edilə bilməmişdir.

Müntəxəbat «Tatarskə xristomatjə azerbaydçanskoqo nareçjə» iki hissədən ibarət idi. Birinci, «Polnə ili prostrannə xrestomatjə azerbaydçanskoqo nareçjə. İkincisi isə «İzvleçenie iz prostrannoy xrestomatii adlanırdı. Bunlardan birincisi gimnaziyanın yuxarı, ikincisi isə aşağı sinifləri və qəza məktəbləri üçün tərtib edilmişdir. İkinci hissə lüğətlə bərabər 1855-ci ildə M.Şəfinin ölümündən sonra İ.Qriqoryev tərəfindən *Təbrizdə* nəşr olundu və uzun müddət gimnaziyanın aşağı siniflərində və qəza məktəblərində Azərbaycan dilini öyrənmək üçün dərslik kimi istifadə edildi. Müntəxəbatın tam geniş variantı olan birinci hissə 1856-cı ilin axırında nəşr edilərək maarif nazirliyinə göndərildi ki, onun dərslik kimi istifadə edilməsinə icazə verilsin. Lakin Peterburq universitetinin bəzi professorları əsər haqqında rəy vermədiklərinə görə onun məktəblərdə dərslik və ya təlim vəsaiti kimi istifadə edilməsinə icazə verilmədi. Beləliklə, əsər yayıla bilmədi.

Pedaqoji fəaliyyəti illərində tərtib etdiyi bu müntəxəbatı ilə M. Şəfi Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaiti yaratdı. XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Əbülhəsən Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev və başqaları tərəfindən həmin ənənə davam etdirildi. Aşıqanə-lirik əsərlər, dünyəvi mahiyyət daşıyan fəlsəfi şe'rlər, dövrünün eyiblərini qamçılayan satiralar müəllifi olan M.Şəfi öz zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan klassik şe'rinin bir sıra qabaqcıl ənənələrini davam etdirmiş, ədəbiyyata yeni ideyalar gətirmişdir. Onun ən yaxşı şe'rlərində təzahür edən maarifçi realizm və satira xüsusiyyətləri sonrakı dövr Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf edərək qüvvətli ədəbi cərəyana çevrilmişdir.

Mirzə Şəfinin “Sə'di və Şah, “Teymur, “Dərviş kimi süjetli əsərləri demokratik məzmunu ilə fərqlənir.

Ümumiyyətlə, Mirzə Şəfi Vazehin maarifçilik fəaliyyəti və təbiiyyəti fikirləri yeni Azərbaycan maarifçiliyinin tarixi təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

§4. Mirzə Fətəli Axundovun pedaqoji fikirləri (1812—1878)

Yeni Azərbaycan maarifçiliyi və ictimai fikrinin ən böyük nümayəndəsi inqilabçı-demokrat, peşəkar filosof, görkəmli ictimai xadim və pedaqoq olan M.F. Axundov özünün zəngin ədəbi, bədii publisist və fəlsəfi fikirlərində, praktik pedaqoji fəaliyyətində ana dilli məktəb uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış və unudulmaz irs qoymuşdur.

Mütərəqqi Şərqi, Rus və Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan M.F. Axundovun ən mühüm xidmətlərindən biri məktəb təliminin ana dilində aparılmasına çalışması idi.

Mə'lum olduğu kimi bir neçə əsr ərzində Azərbaycanda hökumətə edən yadelli işğalçılar uşaq və gənclərin ana dilində təliminə e'tinasız yanaşırdılar. Yadellilər ölkədə islam ideologiyasını yaymaq və möhkəmləndirmək məqsədilə Azərbaycan dilini assimilyasiya edir. Şərqi ölkələrində olduğu kimi, burada da ərəb və fars dilləri məktəb və mədrəsələrdə əsas tədris dili hesab edilir, elmi ədəbi və bədii əsərlər əsasən bu dillərdə yazılırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz ana dilini yadelli işğalçılardan mühafizə edib saxladı.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi təlimin ana dilində aparılması ideyasının meydana gəlməsinə və inkişaf etməsinə əlverişli zəmin yaratdı. O vaxtlar Azərbaycan dili təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütün yaxın Şərqi böyük rol oynayırdı. “Fransız dili ilə Avropanı dolanmaq mümkün

olduğu kimi bu dillə "Asiyanı başdan-başa dolanmaq olardı (Bestujev-Marlinski).

Zaqafqaziyada olan səyyahlar, alim və yazıçılar bu dilə böyük əhəmiyyət verirdilər. Böyük rus xalqının mütərəqqi nümayəndələri Azərbaycan mədəniyyətinə və dilinə böyük ehtiram bəsləyir, onu öyrənməyə çalışırdılar. Məşhur rus yazıçısı A.S.Qriboyedovun, dahi rus şairi A.S. Puşkinin A.A. Bakıxanovla yaxınlığı və ona böyük hörmət bəsləmələri, M.Y.Lermontovun Azərbaycan dilini və folklorunu öyrənməsi, yazıçı və dekabrist A.A. Bestujev-Marlinskiyə M.F. Axundovla dostluğu və Azərbaycan dilini öyrənməyə başlaması, onu yüksək qiymətləndirməsi Azərbaycan və rus xalqları arasında mədəni, ədəbi və pedaqoji əlaqələrin qızıl səhifələrini təşkil etməklə bərabər bu dilin məktəblərdə tədris edilməsinə xeyli kömək etdi. Bu vaxta qədər əhali arasında yalnız danışıq dili olan Azərbaycan dili artıq müstəqil bir fənn kimi Azərbaycan şəhərləri ilə bərabər Qafqazın Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Kutaisi, Stavropol, Qori və s. kimi iri şəhərlərində yenidən açılmış dövlət məktəblərinin tədris planına daxil edildi. Digər millətlərdən, ilk növbədə isə ruslardan olan şagirdlərin Azərbaycan dilinə belə əhəmiyyət verməsi, həm də çarizmin müstəmləkəçi təhsil siyasətindən irəli gəlirdi. Bununla belə həmin hadisə müəyyən dərəcədə rus və Azərbaycan xalqları arasında qarşılıqlı əlaqənin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi.

O zamanlar Azərbaycan dilinin tədrisi nə qədər zəruri və həyati əhəmiyyət kəsb edirdisə, bir o qədər də çətin idi. Bu çətinliklərin başlıca səbəblərindən biri müəllim kadrları ilə, digəri isə yeni üsullu dərsləklərin olmaması ilə bağlı idi. M.F. Axundov Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində qarşıda duran hər iki mühüm problemin həllində praktik fəaliyyət göstərmişdir. Dövrünün tanınmış ziyalılarından olan M.F. Axundov öz mütərəqqi müasirləri kimi pedaqoji fəaliyyətə ayrıca əhəmiyyət vermişdir.

Dövlət məktəblərində çalışan azərbaycanlılardan ilk ana dili müəllimlərinin şəərəfli dəstəsinə mənsub olan M.F. Axundov Tiflis qəza məktəbində 1834—1840-cı illər arasında Azərbaycan dilindən dərs demişdir. Məhz bu dövrdən o təlim-tərbiyənin, xüsusilə ana dili təliminin bir sıra vacib məsələləri ilə də yaxından tanış olmuş və onların həllinə çalışmışdır. Zaqafqaziyanın inzibati mərkəzi olmaqla bərabər, həm də ictimai elmi mərkəz olan Tiflisdə fəaliyyət göstərən M.F. Axundov, burada cəmləşən digər millətlərin qabaqcıl nümayəndələri ilə yaxınlığı sayəsində bacarıqlı pedaqog kimi məşhurlaşdı.

M.F. Axundov təkcə dərs deməklə kifayətlənməmiş, həm də ana dili tədrisi qarşısında duran digər mühüm problemlərin də həllinə yaxından iştirak etmişdir.

M.F. Axundovun pedaqoji fəaliyyətində diqqəti cəlb edən çox mühüm məsələlərdən biri də ana dili dərsliyi ilə bağlıdır. O zamanlar Azərbaycan dilinin tədrisi üçün nə müvafiq dərslək, nə də çap olunmuş oxu kitabları var idi. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinə qədər ya İran şahlarının, ya da Türkiyə sultanlarının hakimiyyəti altında olması idi. M.F. Axundov yazırdı: "İran şahları hakim olduqları zamanda tatarların (azərbaycanlıların —H.Ə.) yazı işləri fars dilində, Türklər hakim olduqları zamanlarda isə Zaqafqaziyada yaşayan tatarların (azərbaycanlılar —H.Ə.) dilindən, kökündən fərqli olaraq türk dilində aparılırdı (M.F. Axundov. Əsərləri, 3-cü cild, Bakı, 1962, səh.69). Bütün bunların nəticəsi idi ki, şagirdlər təmiz Azərbaycan dilində ədəbiyyatdan, demək olar ki, məhrum idilər. M.F. Axundov yazdığı kimi, əgər bu dildə bə'zi əsərlər varda da, onlar ya başqa dillərdən tərcümə edilmiş, ya da fars, türk və ya ərəb sözləri ilə dolu, anlaşılmaz bir dildə yazılmışdı. Yəni bu tərcümələr əsasında Azərbaycan dilinin ruhunu anlamaq və bu dili xalqın işlətdiyi vəziyyətdə məktəbdə tədris etmək mümkün deyildi.

Beləliklə, bütün Zaqafqaziyada ilk dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi ilə dərslilər sahəsində acınacaqlı vəziyyət özünü açıq şəkildə göstərirdi. Sonralar, 1853-cü ildə bu məsələdən bəhs edən M.F. Axundov yazırdı: "...Hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman hökumət başqa fənlərlə bərabər bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsini də lazım bildi. Lakin bu dildə dərslər kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı. Bu çətinlikləri aradan qaldırmağa ilk təşəbbüs edənlərdən biri də məhz M.F. Axundov olmuşdur. O, yuxarıda göstərilən məktəbdə — Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyərkən 1893-cü ildə öz həmvətənləri üçün yeni üsulla bir dərslər kitabı tərtib etməyə başlamışdır. X. Abovyanın bu bərdəki yeganə qeydi oxucuya mə'lumdur. Bu dərsləklə əlaqədar aparılan əlavə axtarışlar, həmçinin mövcud mö'təbər tədqiqatlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, M.F. Axundov Tiflis qəza məktəbinin Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsindən azad edilməsi ilə əlaqədar olaraq göstərilən dərsləri yazıb axıra çatdırmamışdır. Onun başladığı bu xeyirxah işi davam etdirmək, M.F. Axundovun yerinə müəllim tə'yin edilmiş M.Ş. Vazeh nəşib oldu.

M.F. Axundov praktik pedaqoji işdən azad olsa da, göstərilən məsələlərin, o cümlədən dərsləklərin hazırlanmasına kömək edir, tərtib edilən dərsləklərə rəsmi rə'y verir, ana dili tə'liminin digər vacib məsələlərini nəzərdən qaçırmırdı.

1839-cu ildə Tiflisdə çap edilmiş dərsləklərin — Zaqafqaziya məktəblər direktoru vəzifəsini ifa edən saray müşaviri N.Dementyev tərəfindən yazılan "Əlifba və "Oxu kitablarının hazırlanmasında M.F.Axundovun yaxından iştirak etdiyini söyləmək olar. N.Dementyevin e'tiraf etdiyinə görə onun hazırladığı "Oxu kitabına daxil edilən mətlərlərin əksəriyyəti "onun müşahidəsi altında bu dili bilənlər vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Və yaxud "burada tatar (Azərbaycan—H.Ə.) dilini bilənlər məşhur şəxslərin köməyi ilə bütün material

toplanmış və ölçülüb biçilmişdir. Fikrimizcə, o zamanlar məhz 1839-cu ildə Tiflisdə yaşayan və pedaqoji fəaliyyət göstərən "Azərbaycan dilini bilənlər məşhur şəxs, ilk növbədə M.F. Axundov iştirak edir və Mirzə Fətəlidən qeyri heç kim deyildir. Başqa bir yerdə, "Oxu kitabının müqəddiməsində N.Dementyev yazır: "Zaqafqaziya məktəblərində Şərqlillərdən dərslər deyən müəllimlərin arzusunu nəzərə alaraq kitabdakı mətlərləri Avropa qaydası ilə soldan-sağa deyil, yerli müsəlmanların adət etdikləri Şərqlə qaydası ilə sağdan-sola düzdük. Dərslər müəlliminin bu e'tirafı da fikrimizi təsdiq edir. Belə ki, həmin dərsləklər hazırlanan və nəşir edilən zaman Zaqafqaziya məktəblərində dərslər deyən müəllimlərdən biri də M.F.Axundov idi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi M.F. Axundov digər müəlliflər tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan dili dərsləkləri və dərslər vəsaitlərinin müzakirəsində fəal iştirak edir, rəsmi rə'yçi kimi çıxış edirdi. Rəsmi arxiv sənədlərində Tiflis gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi Hacı Yusif Şahnəzərov — Şapurovun Azərbaycan, ərəb, fars, və türk dillərində tərtib etdiyi vəsaitlərin 1845-ci ildə Tiflis gimnaziyasında müzakirəsində gimnaziyanın Azərbaycan və fars dilləri müəllimi L.Qriqoryev, Tiflis qəza məktəbinin Azərbaycan dili müəllimi M.Ş. Vazeh ilə bərabər canişin dəftərxanasının Şərqlilləri mütərcimi podporuçik M.F.Axundovun da fəal iştirak etməsi və müzakirə olunan tədris vəsaitləri bərdə rə'y söyləməsi göstərilir.

M.F. Axundov Azərbaycan dilinin tədrisindəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün özünün bədii əsərlərindən məktəblərdə bir tədris vəsaiti kimi istifadə edilməsini məsləhət bilirdi. Bu pyeslər Azərbaycan dilində yeganə orijinal əsərlər olmaqla bərabər bu dili öyrənmək arzusunda olan şagirdlər üçün çox faydalı vəsait idi. M.F.Axundov yazırdı: "Ancaq onların vasitəsilə Azərbaycan dilinin ruhunu, xüsusiyyətini, cümlələrin, ifadələrin quruluşunu, fe'llərin və sözlərin müxtəlif hallara düşməsini və sairəni öyrənmək olar.

M.F. Axundovun ana dilinin tədrisi və təlimin ana dilində aparılması, ana dilli məktəb uğrundakı mübarizəsi get-gedə inkişaf edir və yeni-yeni məsələlərin həllini həyatı tələb kimi qarşıya qoyurdu. Bu cəhətdən onun "Əkinçi qəzetində dərc edilən məqalələri xarakterikdir.

H. Zərdabının və onun "Əkinçi qəzetinin toxunduğu ana dilli məktəb, dünyəvi elmlərin öyrənilməsi və s. məsələlər Axundovun nəzərindən qaçmırdı. Əksinə o, qəzətdəki hər bir yazını, ideyanı izləyir və ona öz münasibətini bildirirdi. Qəzetin 1877-ci il 2-ci nömrəsində çap edilən məşhur məqaləsində Axundov yazırdı: "Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy! Sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərətini zikr edib, bizə hey təklif edirsən elm öyrənin, elm öyrənin! ...Çox yaxşı, sözün birmə'nə və nəsihətin müfid və xeyirxahlığın sabit. İndi biz hazırıq ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə də görək, elmi harada öyrənək, kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək.

M.F. Axundovun ciddi mə'nə kəsb edən həmin məktubunda qaldırılan üç başlıca məsələ: 1) kütləvi xalq məktəblərinin olmaması; 2) xalq müəllimlərinin çatışmazlığı; 3) ana dilində dərs kitablarının çatışmazlığı o dövrdə ana dilli məktəbləri təşkil qərarında duran çox mühüm və həll edilməsi zəruri, vacib, ictimai və pedaqoji problemlərdən idi.

Bu problemlərdən birincisinə—kütləvi xalq məktəblərinin olmamasına işarə edən M.F. Axundov yazırdı: "Əgər şəhərlərdə öyrənək, şəhərlərdə məktəbxanalar yoxdur. Əgər küllişəhər xalqı padşahlıq məktəbxanalarında oxusalar, yer tapılmaz. Deyəcəksən ki, özümüz şəhərlərdə, məktəbxanalar bina edək. Çox yaxşı, hansı istitəat ilə.

İkinci mühüm məsələyə — xalq müəllimlərinin olmaması məsələsinə işarə edən Axundov göstərirdi ki, tutaq ki, məktəblər açdıq. Bəs müəllimləri haradan alaq?

Üçüncü mühüm cəhət hansı dildə oxumaq məsələsi idi. Bu məsələ demək olar ki, bütün Azərbaycan maarifçilərinin düşündüən və məktəb təhsilinin inkişafına, xalqın əqli tərəqqisinə mane olan bir iş idi. Belə ki, o zamanlar dövlət məktəblərində təlim rus dilində, ənənəvi məktəb və mədrəsələrdə isə ərəb və fars dillərində aparılırdı. Bütün bunları ciddi nəzərə alan M.F. Axundov Həsən bəyə müraciətlə və ürək yangısı ilə yazırdı: "Deyəcəksən ki, rus dilində oxuyun, öyrənin! Çox yaxşı, şəhərlərdə məktəbxanalar açdıq, rus dilində elm öyrənməyə başladıq. Aya, ünəs və kənd əhlimiz necə etsinlər, kəndlərdə də məktəbxanalar açaq və müəllim gətirək ya yox? Əgər deyirsən açm, insaf elə, hansı istitəat ilə və hansı qüdrət ilə?"

Həqiqətən də, XIX əsrin 70-ci illərində dövlət tərəfindən yalnız şəhərlərdə, həm də yuxarı təbəqənin uşaqları üçün bə'zi məktəblər açılışdısa da, kəndlərdə düzgün təşkil edilmiş xalq məktəbləri hələlik yox idi. Aydın məsələdir ki, təkcə şəhər əhalisinin təhsili qayğısına qalmaqla da əsas məqsədə çatmaq mümkün deyildir. "Əgər deyirsən ki, kənd əhli qalsın, ancaq şəhər xalqı elm öyrənsin, onda sənin muradın əmələ gəlməz. M.F. Axundov "Bir gül ilə bahar olmaz zərb-məsəlini yada salır və sözünə davam edərək deyirdi ki, "Şəhər xalqı kənd əhlinə nisbət qətrədir dəryaya nisbət.

Öz mütərəqqi müasirlərindən fərqli olaraq M.F. Axundov ümumtəhsil ideyasını irəli sürürdü. O, əhalinin bütün təbəqələrinin, şəhərli olsun ya kəndli, qadın olsun ya kişi, fərqi yoxdur, hamının ana dilində dünyəvi təhsilini lazım bilir və bu ideyanı qızğın müdafiə edirdi.

Kəçən əsrin 70-ci illərində, dövlətin ümumxalq təhsilinə e'tinasız qaldığı bir dövrdə, M.F. Axundovun tə'birincə desək, ana dilində məktəb açmaq elmi öyrətməyə "istitəat görə, ittifaq görə, vəsilə görə idi. "İstitəat deyərəkən Axundov var-dövləti, maliyyə vəsaitini nəzərdə tuturdu. Mə'lum olduğu kimi feodal — patriarxal bir ölkə olan Azərbaycanın gəliri xaricilərin cibinə, çar

hökumətinin xəzinəsinə axırdı. İttifaqın olmamasına səbəb əhalinin yarısnın şiə, yarısnın isə sünnülərə bölünməsi idi. Vəsilə adı altında Axundov ana dilini nəzərdə tuturdu. Ana dilində dünyəvi təhsil məktəblərinin yoxluğu nəticəsində əhalinin geniş təbəqəsi öz doğma ana dilində yazıb-oxumağı bacarmırdı.

M.F. Axundovun yuxarıda göstərilən məktubu H.Zərdabinin ifadəsi ilə desək, "Qışın çilləsində olan çovğun kimi onu diqqət ilə oxuyanın bədəninə qorxu lərzəsi salırdı.

M.F. Axundov yuxarıda göstərilən çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını da düşünür, xalqın dərdinə çarə axtarı, o zamanlı tarixi şəraitdə konkret çıxış yolu göstərməyə cəhd edirdi.

M.F. Axundovun ana dilli məktəb uğrunda mübarizəsi, bütövlükdə təlim və tərbiyə məsələlərinə dair fikirləri, onun ictimai-siyasi fikirlərindən nəşət edirdi. O, çox yaxşı başa düşürdü ki, beş-on məktəb açmaqla iş bitmir. O, ölkənin başdan-başaya savadlanması ideyasını müdafiə və təbliğ edirdi, bununla bərabər o, mövcud şəraitdə bu işi müşkül hesab eləyir və bu məsələdə inqilabi-demokratik mövqedən çıxış edirdi.

O zamanlar təhsilin ana dilində aparılmaması, tədris vəsaitinin olmaması və üstəlik ərəb əlifbasının çətinliyi o zamanlı Azərbaycan məktəblərinin şikəst cəhətlərindən idi. Sünnü və şiə təriqətinin saldıdığı ayr-seçkiliyi, çarizmin xalqı mədəni sərvətdən kənarında saxlamaq, kiçik xalqların ana dilini sıxışdırmaq siyasətini də buna əlavə etsək, ana dilli məktəblər uğrunda aparılan mübarizənin çətinliyi və mürəkkəbliyi bir daha aşkar olar.

M.F. Axundov Azərbaycan xalqının böyük vətənpərvəri idi. O, xalqını dərin məhəbbətlə sevirdi, həmvətənlərini savadsızlıq bəlasından xilas etməyə çalışırdı. O, xalqın ümumi mədəniyyətinin, o cümlədən, ana dilinin inkişafında, xalq kütlələrinin savadlanması işində ərəb əlifbasının böyük əngəl

olduğunu görmüş və düz 20 il bu əlifbanın dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır.

Məktublarından birində oxuyuruq: "Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhəleti aradan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqlarımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün, vətənin abadlaşdırılması üçün və islamıyyətdən əvvəl babalarımızın malik olduğu şən və şöhrətin bərpası üçün ədalətə rəvac verməkdir.

Bu yolda atacağımız birinci addım köhnə islam əlifbasını dəyişdirməkdir.

M.F. Axundov xalqın ümumi və iqtisadi geriliyinin əsas səbəbini ərəb əlifbasında görürdü. 1869-cu ildə yazdığı "Kəmalüddövlə məktublarına əlavədə o deyirdi: "Ərəblər bizim min illik səltənətimizi yıxdılar, şən və şövkətimizi bərbad etdilər, vətənimizi elə xarabadan da xarab etdilər ki, bu günə qədər abad etmək mümkün olmadı. Üstəlik onlar bizim boynumuza elə bir yazı da bağladılar ki, onun sayəsində ümumi müyəssər olan savadı əldə etmək bizim üçün işlərin ən çətini olmuşdur.

M.F. Axundov başladığı işin gec-tez nəticə verəcəyinə əmin idi. O, deyirdi: "Mən sizi əmin edirəm ki, əlifba məsələsi nəhayət baş tutacaqdır. Əgər bu gün olmasa, sabah, sabah olmasa da birisi gün baş tutacaqdır!

M.F. Axundovun yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizə onun ana dili təlimi, ana dilli məktəb — təlimin ana dilində aparılması ideyası ilə üzvi surətdə bağlı olub, inqilabi-demokratik görüşlərinə əsaslanır və xalqiliyindən irəli gəlirdi.

M.F. Axundovun ana dilli məktəb uğrunda mübarizəsi nəticəsiz qalmadı. Onun mütərəqqi müasirləri və həmfikirləri bu ideyanın həyata keçirilməsi uğrunda onun başladığı işi şərəflə davam etdirirdilər.

Böyük yazıçı və filosof, mütəfəkkir maarifçi və pedaqoq M.F. Axundovun nəcib ideyaları hətta ifrat siyasi doğmaların hakim olduğu Sovet Azərbaycanında əsaslı şəkildə həyata

keçməklə, müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə tamamilə həllini tapdı.

M.F. Axundov yeni milli mentalitetimizin tarixi təşəkkülündə müstəsna xidməti olan milli sima kimi tarixdə qalacaqdır.

III F Ə S İ L

XIX ƏSRİN 60-CI İLLƏRİNDƏ RUSİYADA
MƏKTƏB İSLAHATLARI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN
MAARİFİNƏ TƏSİRİ

§ 1. Məktəb islahatının əsas istiqamətləri

XIX əsrin 50—60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın iqtisadiyyatı əvvəlki dövrə nisbətən daha artıq sürətlə inkişaf etməyə başladı. Mə'lum olduğu kimi XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya öz tarixi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Ölkə daha çox kapitalist inkişafı yoluna çıxmaqda idi.

1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvi kapitalist istehsal münasibətlərinin bərqərar olması üçün əlverişli şərait yaratdı. Təhkimçilik qalıqlarının törətdiyi maneəyə baxmayaraq, istehsalatdan sonra sənaye kapitalizminin inkişafı xeyli sürətləndi.

Rusiyanın mərkəzi qubemiyalarından fərqli olaraq Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda kəndli islahatı bir qədər gec həyata keçirildi. Yerli feodallarla sıx ittifaqa girmiş olan çar hökuməti onlarda narazılıq törətməmək məqsədilə burada kəndli islahatı keçirməyə tələsmirdi.

Rusiyadakı mütərəqqi ictimai hərəkatın təsiri altında Azərbaycanın özündə də təhkimçilik hüququnu qamçılayan sədarlar ucalırdı. Azərbaycanda dözülməz ikiqat zülmün mövcud olması, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, ayn-ayn yerlərdə kəndli çıxışlarının baş verməsi ilə nəticələndi ki, bu da kəndli islahatını sürətləndirdi.

Beləliklə, Rusiyadakı islahatdan 9 il sonra, 1870-ci ildə çar hökuməti Azərbaycanda feodal asılılığını ləğv etməyə məcbur oldu. Lakin kəndlilərin bəy və mülkədarlardan şəxsi və hüquqi

asılılığının ləğv edilməsi təhkimçilik münasibətlərini tamamilə aradan qaldırmadı.

Buna baxmayaraq kəndli islahatı Azərbaycanın ic-timai-iqtisadi həyatında mühüm hadisə idi. Bütün məhdudiyətlərə baxmayaraq, o, hər halda kapitalizmin inkişafına kömək edirdi.

Kəndli islahatının ardınca Azərbaycanda məhkəmə və şəhər islahatları keçirildi, inzibati quruluşda bəzi dəyişikliklər baş verdi.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Bakıda neft sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bakı şəhəri Zaqafqaziyada ən iri sənaye mərkəzinə çevrildi.

Neft sənayesinin inkişafı ilə Bakı şəhəri sürətlə böyüyür, fəhlələrin sayı artırdı. Bakı proletariatu özünün çoxmillətli xarakteri ilə fərqlənirdi.

Coşqun iqtisadi inkişaf şəraitində qaynar həyat keçirən Bakı, əsrin sonlarında Azərbaycan xalqının yeni mədəniyyətinin mühüm mərkəzinə çevrilməkdə idi. Məhz burada ilk milli-mədəni müəssisələr yaranır, təşəkkül tapmaqda olan yeni Azərbaycan ziyalılarının əsas qüvvələri burada toplanırdı.

Azərbaycan xalqının inkişaf etməkdə olan yeni mədəniyyəti tərəqqipərvər rus mədəniyyətinin güclü təsirini özündə hiss etdirirdi.

Azərbaycan — Rusiya mədəni əlaqələrinin möhkəmlənməsində Azərbaycanın qabaqcıl adamları ilə Rusiyanın mütərəqqi şair, yazıçı və alimlərinin şəxsən tanışlığı və dostluğunun da böyük rolu olmuşdur. Hələ əsrin birinci yarısında Azərbaycanın görkəmli maarifçi və mütəfəkkiri A.A. Bakıxanovun A.S. Qriboyedov və A.S. Puşkinlə dostluğu, M.Y. Lermontovun Azərbaycanda olması, onun, həmçinin Bestujev — Marlinskinin Azərbaycan dilini öyrənmələri, Peterburq Universitetinin professoru Mirzə Cəfər Topçubaşovla A.S. Qriboyedovun yaxın əlaqəsi, onun professor Topçubaşovun rəhbərliyi altında Şərqi dillərini öyrənməsi, M.F. Axundovla Bestujev-Marlinskinin

dostluğu, A.S. Puşkinin ölmünə M.F. Axundovun həsr etdiyi “Şərqi poeması və s. rus-Azərbaycan mədəni, ədəbi və pedaqoji əlaqələrini möhkəmləndirirdi. Azərbaycan və rus ziyalıların dostluğu getdikcə daha da genişləndirdi.

H. Zərdabının, Ə. Haqverdiyevin və Ə.A. Goraninin rus mədəniyyəti ocaqları ilə tanışlığı, nəhayət, böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinskinin ardıcılı olan D.D. Semyonovun Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında direktor işləkən azərbaycanlı tələbələrə qayğısı və mehriban münasibəti, bütün bunlar Rusiya — Azərbaycan mədəni və pedaqoji əlaqələrini xeyli möhkəmləndirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqını vahid Rusiya dövləti daxilində birləşdirən Qafqaz, Ukrayna, Belorusiya, Pribaltika, Orta Asiya, Sibir və Volqaboyu xalqları ilə mədəni əlaqələri dumdan artırdı. Çar hökuməti və yerli irticaçıların hər cür maneələrinə baxmayaraq, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, elm, təlim və tərbiyə sahəsindəki yeniliklər Azərbaycana da nüfuz edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi həyatdakı ümumi inkişaf əlaqədar olaraq Azərbaycanda bəzi elmlər, realist dramaturgiya, nəsr və nəzm inkişaf edir, ədəbiyyat ideyaca zənginləşir, incəsənət sahəsində müəyyən bir irəliləmə nəzərə çarpırdı.

1875-ci ildə H. Zərdabi tərəfindən Azərbaycan milli mətbuatının əsası qoyuldu. Onun nəsr etdirdiyi “Əkinçi qəzeti xalq maarifi və məktəb təhsilinin inkişafında böyük rol oynadı. Dövrün görkəmli şəxsləri, müəllim və ziyalıları “Əkinçi qəzetinin səhifəsində çıxış edərək fanatizmi pisləyir, xalqı elmə, maarifə yiyələnməyə səsləyirdi. “Əkinçi qəzeti az vaxt içərisində ən qabaqcıl ziyalıları öz ətrafına toplaya bildi, geniş xalq kütlələrinin gözlünü açdı, onları maddi və məhəvi həyatın bütün sahələrində tərəqqiyə doğru çağıraraq ictimai-mədəni həyatın bir çox cəhətlərinə müsbət təsir göstərdi. Əsrin sonlarında Azərbaycan

dilində “Ziya, “Ziyayi—Qafqaziyyə, “Kəşkül adlı yeni qəzet və jumallar nəşrə başladı. Bunların səhifələrində publisist məqalələr, dil, ədəbiyyat, incəsənət, maarif və ictimai-siyasi məsələlərə dair məsləhətlər, orijinal ədəbi parçalar, rus, Avropa və Şərqi ədəbiyyatı nümunələrindən tərcümələr dərc olunurdu. “Kəşkül “Əkinçinin demokratik ideyalarını davam etdirirdi. Dövrün görkəmli ziyalıları və pedaqoqları həmin qəzetin ətrafına toplaşmışdı. Əsrin sonlarında yeni milli mətbuat orqanları yaratmaq cəhdi daha da gücləndi.

Çar hökuməti orqanları Azərbaycan xalqının ən azıq milli mənlilik şüurunun təzahürələrini hər vasitə ilə boğmağa çalışırdılar. Azərbaycanın qabaqcıl ictimai xadimlərinin, görkəmli mədəniyyət nümayəndələrinin, müəllim və pedaqoqlarının xalq kütlələrini maarifləndirib inkişaf etdirmək səyləri, məktəb, kitabxana və digər mədəni-maarif müəssisələri yaratmaq, Azərbaycan dilində kitab, qəzet və jurnal nəşr etmək təşəbbüsləri çar hökumət orqanlarının inadlı müqavimətinə rast gəlirdi. N.Nərimanov, S.M. Qənizadə, Bakıda çıxan “Kaspi qəzetinin nəşri və redaktoru V.Kuzmin, M.T. Sidqi, Q.A. Şərifov və başqalarının Azərbaycan dilində mətbuat orqanları yaratmaq cəhdləri yuxarıda göstərilən səbəbdən müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı.

Ana dilində qəzet və jumalların olduqca məhdud nəşr olunması şəraitində Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox xadimləri öz publisistik fəaliyyətlərini Qafqazın və Rusiyanın rus mətbuatı səhifələrində genişləndirməli olur, Şərqi ölkələrində nəşr olunan qəzetlərin səhifələrində məqalələr çap etdirirdilər (M.T.Sidqi, N.Nərimanov və başqaları).

Azərbaycan xalqının XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusi lə də 70—80-ci illərində inkişaf etməkdə olan yeni mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri, bir tərəfdən demokratik maarifçilik ideyalarının təbliği, ateist və materialist fəlsəfənin inkişafı ilə, digər tərəfdən isə Azərbaycan mətbuatının və teatrının əsasının

qoyulması, ədəbiyyat və incəsənətdə xalqilik ünsürlərinin qüvvələnməsi ilə əlaqədar idi.

XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, xalq maarifi və məktəb təhsili sahəsində də ciddi inkişaf dövrü başlandı. Təhsil idarəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Köhnə, dini-sxolastik təhsilə nisbətən dünyəvi təhsil təcridən xalq maarifi sahəsində üstünlük təşkil etirdi.

Bu mübarizənin ön xəttində M.F. Axundov və onun yolunu davam etdirənlərdən H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, N.Vəzirov, S.Ə. Şirvani və başqaları gedirdi. Əsrin sonlarında Azərbaycan ziyalılarının böyük bir dəstəsi bu mübarizəyə qoşulmuşdu. Ölkədə baş verən ictimai və iqtisadi canlanma Azərbaycan maarifçilərinin köhnə təhsil sisteminə qarşı inadlı mübarizəsi köhnə təhsil ocaqlarının yenidən qurulmasına təsirsiz qalmadı. Köhnə təlimin formasında və təhsilin məzmununda yeniliyə doğru ilk addımlar atıldı.

Əsrin birinci yarısına nisbətən ikinci yarısında rus dilində olan məktəb şəbəkəsi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə artırı, inkişaf etirdi. Təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də rus məktəbləri təsis edilir və genişləndirirdi. Rus təhsili alan azərbaycanlı gənclərin, əsrin birinci yarısına nisbətən sayca xeyli artması, bu məktəbləri bitirmək nəticəsində Qafqazın və Rusiyanın orta və ali ixtisas məktəblərinə daxil olmaları rus məktəblərinin çox mühüm mütərəqqi nəticələrindən idi.

1879-cu ildə Qori şəhərindəki ZMS nəzdində azərbaycanlı şöbəsinin təsisi azərbaycanlılardan böyük bir müəllimlər dəstəsinin yetişməsində, mütərəqqi rus məktəblərinin, rus pedaqoji fikrinin Azərbaycanda yayılmasında böyük rol oynadı. Azərbaycan məktəb tarixində ilk dəfə olaraq müəllim kadrları hazırlığının bünövrəsi qoyuldu.

XIX əsrin ikinci yarısında mütərəqqi rus pedaqoji ideyaları, Rusiya xalqlarının təcrübəsi əsasında Azərbaycanda ilk rus-Azərbaycan məktəbləri meydana gəldi və genişləndi. Oğlanlarla

bərabər qızların təhsilində də xeyli irəliləyiş oldu. Şamaxı, Bakı, Şuşa, Gəncə və s. şəhərlərdə yeni qız məktəbləri təşkil edildi. Qabaqcıl maarifçilər kəndlərdə də qızları dünyəvi təhsilə cəlb edirdilər. Əsrin sonlarında qadın təhsili Azərbaycan ictimai fikrinin diqqət mərkəzində duran vacib pedaqoji problemlərdən idi. Əsrin son rübündə rusca orta və ali təhsil görmüş azərbaycanlı gənclərdən artıq böyük bir ziyalı kütləsi yetişmişdi. Müasir elm, incəsənət, ədəbiyyat, teatr və mətbuatın əsas yaradıcıları bunlar idilər.

Bu qızın fəaliyyət fars və ərəb dillərində köhnə ruhani təhsili almış ziyalılara da az-çox təsir göstərərək, onların müəyyən qismində də mütərəqqi mədəniyyətə meyl və rəğbət doğurdu.

XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyasının digər müsəlman regionlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da müşahidə olunan mədəni canlanma, yeni məktəb və mədəni-maarif müəssisələrinin, ana dilində mətbuatın meydana çıxması və s. bütün bunlar milli uçqarlarda məktəblər, maarif və mətbuatın tə'qibini daha da gücləndirən çar hakim dairələrinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu.

Lakin nə çarizm, nə də yerli cəhalətpərəstlər tarixi inkişafın təkərrüfünü saxlamaq, Azərbaycan xalqının yeni mədəniyyətinin bərpərar olmasına, müasir məktəb təhsilinin inkişafına əngəl törətmək iqtidarına malik deyildilər.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycandakı dövlət məktəbləri əvvəlki vəziyyətdə qalmaqda idi. Zaqafqaziya məktəblərinin 1853-cü il nizamnaməsi təhsil işini elə "əsaslar üzrə qurmuşdu ki, 1860-cı ildə nizamnaməyə yenidən baxılarkən məktəb həyatında elə bir dəyişiklik edilmədi. Əksinə, tədris müəssisələrinin ali idarəsi olan QTD ləğv edildi. Məktəblərin idarə edilməsi yerli inzibati rəislərə həvalə edildi.

Çar mə'murlarının fikrincə, bu desentralizasiya ölkənin müxtəlifliyindən irəli gəlib, yerlərdə təhsil işinin

müvəffəqiyyətinə yaxından kömək etməli idi. Bu mülahizələrə əsasən yerlərdə daha üç direksiya — Terski, Bakı və İrəvan məktəblər direksi-ası yaradıldı ki, Azərbaycan ərazisində olan məktəblərin bir hissəsi Bakı, bir hissəsi isə İrəvan və Tiflis məktəblər direksiyasına tabe edildi.

Lakin məktəblərin 1860-cı il nizamnaməsi təcrübədə özünü doğrultmadı.

Rusiya və Zaqafqaziyanın başqa regionları kimi, Azərbaycanda da xalq maarifi və məktəbin inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi və ictimai vəziyyətindən asılı olub müvafiq islahat tələb edirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində Rusiya özünün tarixi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Təhkimçilik hüququnun ləğvi ölkəni kapitalist inkişaf yoluna çıxartdı.

Rusiyada əmələ gələn ciddi dəyişikliklər xalq maarifi və məktəb sahəsində də özünü göstərdi. 1861-ci il kəndli islahatının ardınca hökumət 60-cı illərin ictimai-pedaqoji hərəkatının güclü tə'siri nəticəsində məktəb təhsilinin qeyri-mükəmməl sisteminin bütün sahələrində islahat keçirməyə məcbur oldu. 1864-cü il iyulun 14-də "İbtidai xalq məktəbləri haqqında əsasnaməsi, həmin il noyabrın 19-da isə "Gimnaziya və progimnaziyaların nizamnaməsi qəbul edilərək təsdiq edildi. Hökumət ictimaiyyətin tələblərinə güzəştə getməyə məcbur oldu. Bu tə'sir Qafqazda da özünü göstərdi və Qafqaz canişini xalq maarifi sahəsində bəzi tə'cili tədbirlər görməyə başladı.

Rusiya məktəblərinin yeni nizamnaməsinə müvafiq olaraq, 1867-ci ildə Qafqaz və Zaqafqaziya məktəblərinin yeni nizamnaməsi təsdiq edildi. Bu, ayrıca Qafqaz məktəbləri üçün təsdiq edilmiş son nizamnamə idi. Bu nizamnamə yerlərdəki imperiya daxilindəki məktəblərə bir daha uyğunlaşdırıldı, rus dilinin tədrisini gücləndirdi. Ruslardan olan şagirdləri yerli dilləri öyrənmək məcburiyyətindən azad etdi; yerli şəraitlə əlaqədar olaraq müstəsna hal kimi yerli dillərin tədrisinə və hazırlıq

siniflərinin təşkilinə yol verildi. 1867-ci il nizamnaməsi məktəb şəbəkəsini nisbətən genişləndirdi, mövcud qəza məktəbləri üç sinifli olmaqla yenidən təşkil edildi, məktəb pansionları meydana gəldi, ən başlıcası isə QTD bərpası edildi. 1867-ci ildən etibarən QTD-nin "Sərəncamlar adlı aylıq orqanı nəşrə başladı.

Beləliklə, keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan məktəbləri Ümumrusiya məktəb nizamnamələri ilə idarə olunmağa başladı. Xalq maarif sistemində əvvəlki yerliçilik və müstəsnalıq tədricən aradan qaldırıldı. Azərbaycan təhsil sistemi Rusiya imperiyasındakı sistemə daha da uyğunlaşdırıldı.

Ali məktəblərə daxil olanlara verilən az-çox üstünlük aradan qaldırıldı. Rus dilinin tədrisi gücləndirildi.

Keçən əsrin 70-ci illərindən etibarən məktəblərin sayı və maliyyə təsisatı nəzərə alınmaqla nəzərdə tutulan yeni məktəb direksiyaları tədricən yaranmağa və fəaliyyət göstərməyə başladı. 1867-ci il nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş İrəvan—Yelizavetapol xalq məktəblər direksiyası 1876-cı il aprelin 1-də, Bakı—Dağıstan xalq məktəblər direksiyası isə iyulun 1-də təsis edildi.

Məktəblər direksiyasının təşkili xalq məktəblərinin, məktəb təhsilinin sonrakı inkişafına xeyli kömək etdi.

§ 2. Şəhər məktəblərinin meydana gəlməsi

Yeni tipli bu məktəblər 60-cı illərin məktəb islahatı nəticəsində meydana gəldi. 31 may 1872-ci il tarixli xüsusi nizamnaməyə əsaslanan şəhər məktəblərinin təşkilində hökumətin əsas məqsədi bütün təbəqələrdən olanların uşaqlarına ibtidai əqli və dini-əxlaqi təhsil verməkdən ibarət idi. Nizamnaməyə görə şəhər məktəbləri bir, iki, üç və dörd sinifdən ibarət ola bilərdi. Dərəcəsiindən asılı olaraq ayrı-ayrı siniflərdə

təhsil müddəti müxtəlif idi. Şəhər məktəblərinin tədris planına sənət, oxu və yazı, rus dili, hesab, təcrübi həndəsə, coğrafiya və tarix, təbiyyat tarixindən mə'lumat və fizika, rəsm və məktəblərdə fransız dili və musiqi tədris edilir, kənd təsərrüfatı və sənət şöbələri təşkil olunurdu. Şəhər məktəbləri mövcud qəza məktəbləri əsasında yarandı. 1874-cü ildə ilk dəfə Şuşa, sonralar isə Şamaxı, Gəncə, Nuxa, Naxçıvan və Zaqatala qəza məktəbləri şəhər məktəbinə çevrildi. Bakıda ilk şəhər məktəbi 1889-cu ildə iki sinifli Mixaylovski ibtidai məktəbi əsasında yarandı.

Şəhər məktəbləri Azərbaycanın iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında xeyli rol oynadı. Bu məktəbin mə'zunları mülki işlər üzrə müvafiq dövlət qulluğuna getməkdən əlavə, ölkənin müxtəlif ixtisas məktəblərinə daxil olurdular. Bu məktəblərin nəzdində qısa müddətli pedaqoji kurslar açılması və həmin məktəbin mə'zunlarının ora cəlb edilməsi azərbaycanlılardan müəllim kadrları hazırlığının başlanğıcını qoydu.

Şəhər məktəblərinin nəzdində yaşlılar üçün bazar günü və axşam kurslarının təşkili və bunların müvəffəqiyyətli davamı o məktəblərin nüfuzunu artırdı.

§ 3. Kənd normal məktəblərinin təşkili

Azərbaycan ərazisində rus dilində ilk kənd məktəblərinin meydana gəlməsi keçən əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. İbtidai xalq məktəbləri adlanan bu tədris ocaqları vaxtı ilə Rusiyadan köçürülmüş rusların sakin olduqları kəndlərdə (Birinci Astraxanka, Nikolayevka, Prışib, Xıllıllı, Mərəzə və s.) kənd icmaları tərəfindən açılmışdır. Gələcəyin məşhur pedaqoqu A.O. Çemyayevski (1840—1894) tərəfindən 1866-cı ildə əsası

qoyulan Mərəzə məktəbi böyük şöhrət qazanmışdı. 70-ci illərdən başlayaraq kənd məktəblərinin sayı artmağa başladı.

Keçən əsrin sonunda yalnız Bakı və Gəncə qubemiyalarında 172 ibtidai xalq məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 160-ı sonuncu iki onillikdə açılmışdı. Bu məktəblərdə 11400 şagird təhsil alırdı (o cümlədən 2473 qız) Naxçıvan qəzasında və Zaqatala dairəsində xalq məktəbləri ləng olsa da, inkişaf edirdi. 1904-cü ilin mə'lumatına görə Naxçıvan qəzasında 29 ibtidai xalq məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, onların əksəriyyəti (26) kəndlərdə idi.

Beləliklə, XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq meydana gələn və inkişaf edən kənd xalq məktəbləri xalqın ümumi ibtidai təhsil işində xeyli rol oynadı.

A.O. Çemyayevski xalq maarifi sahəsində əldə edilən nailiyyətləri Azərbaycandan 300 il əvvəl Rusiya tərkibinə daxil olmuş Qazan müsəlmanlarının (tatarların) təhsil səviyyəsi ilə müqayisə edərək yazırdı ki, "Rusiya tabeliyində olan bütün müsəlman tayfaları içərisində Qafqaz müsəlmanları irəlidedir. O, bu cəhəti sevindirici hal hesab edirdi.

Xalq məktəblərinin təşkili orta və natamam orta məktəblərdə də azərbaycanlıların sayının artmasına xeyli tə'sir etdi. 1894-cü ildə bütöv Qafqazda yaşayan 2.886.000 nəfər müsəlmanlardan 438 nəfəri (o cümlədən 9 qız) orta, 578 nəfəri şəhər, 2336 nəfəri isə xalq məktəblərində təhsil alırdı. Bundan əlavə 23900 nəfər (o cümlədən 2199 qız) məktəb və mədrəsələrdə təhsilini davam etdirirdi. Bu vaxt məktəbyaşlı uşaqların 27252 nəfəri bu və ya digər məktəbdə təhsil alırdı. Orta hesabla əhalinin hər 106 nəfərinə 1 şagird düşürdü.

Xalq məktəbləri kənd əhalisi arasında rus dilini, dünyəvi təhsili yayan yeganə ümumtəhsil məktəbləri idi. Bu məktəblərin meydana gəlməsi Azərbaycan dili və ədəbiyyatının, teatr və incəsənətin bir çox sahələrinin inkişaf etməsində də çox mühüm rol oynadı. Kənd məktəblərinin xalq müəllimləri bu işdə

unudulmaz xidmət göstərir, özlərinin çoxcəhətli fəaliyyəti ilə xalq maarifi, məktəb və milli mədəniyyəti inkişaf etdirirdilər.

Bütün bunlarla bərabər keçən əsrdə xalq məktəbləri zəif inkişaf edirdi. Xalq məktəblərinin zəif inkişaf etməsi, həm də maliyyə vəsaiti ilə əlaqədar idi. Belə ki, mövcud xalq məktəblərinin çox cüzi hissəsi (hər qubemiyada üçü) dövlət vəsaiti, böyük əksəriyyəti isə bir qayda olaraq zemstvo və ya icma vəsaiti ilə idarə olunurdu.

Çarizmin mürtəce siyasətinə baxmayaraq, əhalinin qabaqcıl dəstəsi, xalq maarifi işçiləri hər cür vasitə ilə təhsilin yayılmasına ciddi cəhd edirdi. Bu xeyirxah işdə Şuşa, Nuxa, Gəncə və Qazax qəzalarının sakinləri xüsusilə fərqələnirdi. Xalq məktəbləri teatr həvəskarlarının verdiyi tamaşalardan əldə edilən vəsaitdən də faydalanırdı. Qabaqcıl xalq müəllimləri yerlərdə teatr tamaşalarının təşkilatçıları idilər. Bə'zi yerlərdə "şagirdlərə kömək cəmiyyəti təşkil edilmişdi, bu cəmiyyətlər kasıblardan olan şagirdlərin təhsil haqqını ödəyir, tədris vəsaiti və paltarla kömək edirdi. Nuxa, Şuşa, Göyçay və Lənkəran qəzasının bir sıra kəndlərində məktəb binaları yerli əhali tərəfindən tikilib istifadəyə verilmişdi. Bütün bunlar xalqın rus dilinə, rus təhsilinə ehtiyac və tələbindən irəli gəlirdi.

Bir və ya iki sinifli olan bu məktəblərdə təlimin mahiyyəti şagirdlərə elementar savad verməkdən ibarət idi. Tədris planına şəriət, Azərbaycan və rus dilləri, hesab, coğrafiya, tarix, təbiyyat və rəsm daxil idi. Bə'zi məktəblərdə elementar həndəsə, əl işi, nəğmə və gimnastika da keçilirdi. Rus dilinin təcürbi yolla öyrənilməsi əsas yeri tuturdu. Azərbaycan dili A.O. Çemyayevskinin "Vətən dili, R.Əfəndiyevin "Uşaq aləmi və "Bəsirətül-Ətfal adlı dərslikləri, rus dili isə N.F. Bunakovun "Əlifba, K.D. Uşinskinin "Vətən dili və "Uşaq aləmi, M.Volperin "Rus dili dərslikləri, hesab isə Yevtuşevskinin "Hesab məsələləri və Popovun "Məsələlər məcmuəsi əsasında tədris edilirdi. Məktəblərin çoxunda kiçik kitabxanalar var idi.

Təhsilin məzmununa görə iki sinifli (təhsil müddəti 5 il) məktəblərə əhalinin tələbinə daha müvafiq idi. Azərbaycan dili səs üsulu, rus dili isə mürtəcə "lal üsul ilə tədris edilirdi. "Lal üsulunun qızğın tərəfdarlarından biri Əvvəllər Kutaisi, sonralar isə Yelizavetapol (Gəncə) məktəblər direktoru olan F.Z. Levitski idi. Rus dilinin öyrədilməsində ana dilinin iştirakını tamamilə inkar edən və təlimdə əyanilik prinsipinə aid klassik pedaqoqların fikirlərini fətişləşdirən "lal üsul və onun ideoloqları Zaqafqaziyanın mürtəqqi pedaqoqları tərəfindən kəskin tənqid edilirdi. Zaqafqaziyada bu "üsulün əleyhinə mübarizə aparanlar içərisində ZMS-nin direktoru, K.D. Uşinskinin ardıcılı D.D. Semyonov, A.O. Çemyayevski, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, gərkəmli gürcü pedaqoqu Y.S. Qoqebaşvili xüsusilə fərqlənirdi. Sonralar H.Zərdabi, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, H.Mahmudbəyov və b. bu üsula qarşı inadlı mübarizə aparmışlar. 1906-cı ildə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayının qərarı ilə həmin "üsul qusurlu üsul kimi rədd edildi.

Dövlət arxivlərində saxlanılan bir çox rəsmi sənədlərdə və dövrü mətbuatda bu məktəblərin təhsil əhəmiyyətinə aid çoxlu maraqlı faktlar vardır. Məsələn, Qutqaşen kənd məktəbinin müdiri V.Musabəyov 1895-ci ildə yazır: "Məktəbin təsis edildiyi 1882-ci ildən bəri gəndlilər arasında 100- dən artıq savadlı adam var ki, bu ancaq məktəb təhsilinin nəticəsidir.

Salahlı, Göyçay, Ağdam, Bərdə, Ağdaş, Qubadlı, Cəbrayıl, Ağcabədi, Sıxlı, Dağkəsəmən kənd məktəblərində təlim-tərbiyə işləri daha müvəffəqiyyətli idi. Sıxlı kənd məktəbinə aid bir sənəd daha xarakterikdir. Orada deyilir: "Kənddə məktəb açılana qədər əhali oğurluq və adam öldürmək kimi kütləvi cinayət törədirdi. Məktəb açıldıqdan sonra bunlar azalıb, məişətdə yaxşılığa doğru xeyli dəyişiklik olub. Əhali öz uşağını böyük həvəslə məktəbə qoyur, hətta qızlar da ayrıca şöbə açmağı xahiş edirlər.

Bir sıra məktəblərin nəzdində yaşlıların rus dilini və savad öyrənməsi üçün axşam kursları təşkil edilmişdi.

Kənd məktəblərində şagirdlərin milli tərkibi əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi. Bə'zilərində ermənilər, az miqdarda ruslar və digər millətlərin nümayəndələri də var idi. Bə'zi məktəblərdə oğlanlarla bərabər, az olsa da, qızlar da oxuyurdu. Xalq məktəblərinin bə'zində sənət və kənd təsərrüfatı şöbələri (xüsusilə ipekçilik) fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın bə'zi kənd məktəbləri (Vartaşen (Oğuz), Ağcabədi, Göyçay, Qusar, Kürdəmir) Rusiyada və Qafqazda təşkil edilən bir sıra sərəgilərdə müvəffəqiyyətlə iştirak etmiş, medallarla təltif edilmişdir.

Xalq məktəblərinin qabaqcıl müəllimləri kənddə mədəni—maarif, səhiyyə, mədəni—kütləvi işlərin əsas təşkilatçıları olmaqla bərabər elmi-pedaqoji əsərlərin də müəllifləri idilər. Onların "SMOM i PK adlı məcmuədə dərc etdirdikləri dəyərli məqalələr bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Əsrin sonlarında bir sıra qəzalarda müəllimlərin sahə qurultaylarının çağırılması, elmi-metodiki, pedaqoji-psixoloji məsələlərin müzakirəsi, referatlar hazırlanması və s. kimi işlərdə kənd müəllimləri mühüm xidmətlər göstəmişlər.

§ 4. Dəmiryolu, bazar günü və sənət məktəbləri

Dəmiryolu məktəblərinin meydana gəlməsi keçən əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. Əvvəllər bu məktəblər RXMN-nin 4 iyun 1875-ci il tarixli bir və iki sinifli məktəblər haqqındakı nizamnaməsinə müvafiq olaraq açılırdı. 1898-ci ildə bu məktəblərin xüsusi qaydalan təsdiq edildi. Bu tip məktəblər dəmir yolu idarəsi ilə dəmir yolu qulluqçuları və fəhlələrinin uşaqları üçün idi. Bir sinifli dəmir yolu məktəblərinin tədris planına şəriət, rus dili, hüsnxət və hesab, iki sinifliyə isə

bunlardan əlavə, tarix, coğrafiya, təbiətşünaslıq, rəsmxət və rəsm daxil idi. Bir sinifli məktəbdə təhsil müddəti 3, iki siniflidə isə 5 il idi. Təhsil pullu idi. Kasıblardan olanlar pedaqoji şüuranın qərarı ilə təhsil haqqından azad oluna bilirdilər.

Azərbaycan ərazisində ilk dəmiryolu məktəbi 1888-ci ildə Gəncə dəmir yolu stansiyasında açıldı. Burada oğlanlarla bərabər qızlar da oxuyurdu (1894-cü ildə 115 şagird, o cümlədən 45 qız). Məktəbin müəllimləri Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun və Moskva Qızlar İnstitutunun mə'zunlarından idilər. Əsrin sonlarında Ağcaqabul (1893), Bakı (1896) və Ağstafa (1901) stansiyalarında da dəmir yolu məktəbləri meydana gəldi.

XIX əsrin ortalarında Rusiyada meydana gələn və şöhrət qazanan bazar günü məktəbləri Zaqafqaziyaya da nüfuz etdi. 80-ci illərdə bu tip məktəblər Azərbaycanda da təşkil edildi. Bazar günü məktəbləri əvvəllər şəhər məktəbləri nəzdində yaradılırdı. İlk dəfə belə məktəb 1881-ci ildə Şamaxı şəhər məktəbi nəzdində meydana gəldi. Təhsil müddəti bir il olan bu məktəblərdə oxu və yazı öyrədilirdi. Məktəb Azərbaycanda və rus dilində olmaqla iki şöbədən ibarət idi. Məktəbin pulsuz axşam kursları da var idi. Müdavimlərin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi (1898-ci ildə 141 nəfər azərbaycanlı, 2 rus, 22 erməni).

Əsrin sonlarına doğru Nuxa, Gəncə, Bakı və s. yerlərdə də belə məktəblər meydana gəldi. Bu məktəblərə müxtəlif fabriklər və zavodlarda işləyən fəhlələr cəlb olunurdu. Az müddət ərzində bazar günü məktəbləri əhalinin böyük rəğbətini qazandı. Bakı bazar günü məktəbi özünün təlim müvəffəqiyyəti və şagird çoxluğu ilə Rusiyadakı bazar günü məktəbləri içərisində fərqlənirdi. Bu məktəb nailiyyətlərinə görə 1896-cı ildə Nijni-Novqorodda Ümumrusiya sərgisində ikinci dərəcəli, Nuxa bazar günü məktəbi isə IV dərəcəli diplomla layiq görüldü.

Bakıda bazar günü məktəbi ilə bərabər texniki məktəbin nəzdində açılan axşam kursları da böyük şöhrət qazanmışdı.

Əsrin sonlarında bazar günü məktəbləri kəndlərdə də meydana gəldi. 1900-cü ildə təkcə Bakı qubemiyası kəndlərində 19 axşam məktəbi, 14 bazar günü məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bazar günü məktəblərində qabaqcıl müəllimlər, ziyalılar pulsuz dərs deyir, savad öyrədir, yeniyetmələrin sinfi və milli şüurunu inkişaf etdirirdilər. Dövrün məşhur müəllimi, gələcəyin böyük siyasi xadimi N.Nərimanov, görkəmli yazıçı Ə.Haqqverdiyev bu işdə xüsusilə fərqlənirdi.

Azərbaycanda iqtisadi həyatın inkişafı, sənətkarlığın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq xüsusi sənət məktəbləri meydana gəldi. Hələ 1843-cü ildə Nuxada təşkil edilən "Təcrübə ipəkçilik məktəbi geniş şöhrət tapmışdı. 236 şagirdi olan bu məktəb təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziyada ipəkçiliyin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada kapitalist münasibətlərinin inkişafı və bunun uqurlarına da təsir etməsi kənd təsərrüfatı və sənaye üçün gənc kadrlara olan ehtiyacı artırır.

Bütün bu mülahizələr mövcud şəhər məktəbi nəzdində olan sənət şöbələrindən əlavə, müstəqil sənət məktəblərinin təşkili ilə nəticələndi. Keçən əsrin 70—80-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda sənət şöbləri və məktəbləri meydana gəldi. Bu məktəblər əsasən Bakıda, Zaqatalada və Gəncədə idi.

Çarizmin məxfi məqsədindən asılı olmayaraq sənət şöbəsi və məktəblərinin təşkili kənd təsərrüfatı və sənayenin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirən yeni kadrların yaranmasına böyük kömək etdi. Azərbaycan sənət məktəblərinin (xüsusilə Gəncə Mixaylovski sənət məktəbi) işində xüsusilə bir sıra diqqəti cəlb edən cəhətlər var idi.

§ 5. Müəllim kadrları hazırlığı problemi

70—80-ci illərdə çarizmin mürtəccə məktəb siyasəti Azərbaycanda kənd məktəblərinin inkişafına böyük maneə

törətdi. Halbuki şəhərlərdə olduğu kimi, kəndlərdə də əhali rus dilinə, rus dilində dünyəvi təhsilə böyük ehtiyac hiss edirdi. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda qeyri-rus xalqların nümayəndələrinin özləri məktəblərdə uşaqlara rus dilini öyrətməyə çalışırdılar. Külli miqdarda arxiv sənədləri göstərir ki, ayrı-ayrı kənd və qəzalara əhalisi kollektiv şəkildə ərizələr yazaraq rus dilində məktəb açmağı tələb edirdilər. 1879-cu ildə təşkil edilən Qori müəllimlər seminariyasının azərbaycanlı şöbəsi bu sahədə tarixi rol oynadı.

Əhalinin rus dilini öyrənmək cəhdi, 60—70-ci illərin pedaqoji ictimaiyyətinin tələbi hökuməti xalq məktəbləri üçün müəllim hazırlamaq məsələsi ilə məşğul olmağa məcbur etdi.

Qafqazda kənd məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlayan xüsusi məktəblər ancaq keçən əsrin 70-ci illərində meydana gəldi. 1871-ci ildə Kuban müəllimlər seminariyası, 1876-cı ildə isə Qori şəhərində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası (ZMS) təsis edildi. 1879-cu ildə ZMS nəzdində xüsusi şöbə, Azərbaycan şöbəsi yaradıldı.

Çarizmin ucqalarda xalq maarifi sahəsindəki mürtəce siyasətinin nəticəsi olaraq ZMS Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birində deyil, ondan uzaq bir yerdə, Qoridə açılmasına baxmayaraq, onun təşkili XIX əsrdə milli müəllim kadrları hazırlığı işində mühüm mərhələ təşkil edir. Bu şöbə təkcə Azərbaycanda deyil, cəmi Zaqafqaziyaadakı Azərbaycan kənd məktəbləri üçün xalq müəllimləri hazırlığında mühüm rol oynadı. Bu seminariyanın məzunları Azərbaycanda xalq maarifinin məşhur qarçıları, dünyəvi təhsilin ilk intişar etdiriciləri oldular. Azərbaycanda XIX əsr xalq maarifi və məktəb, ədəbiyyat və incəsənətin bir çox görkəmli nümayəndələri həmin seminariyada təhsil almışlar.

ZMS-nin Azərbaycan şöbəsi fəaliyyət göstərdiyi 40 il ərzində 250-dən artıq əsl xalq müəllimi hazırlamışdır. Azərbaycan xalq pedaqogikasının qiymətli incilərindən

qidalanan, mütərəqqi rus və dünya pedaqogikasının görkəmli nümayəndələrinin pedaqoji ideyalarından və qabaqcıl məktəb təcrübəsindən faydalanan ilk xalq müəllimləri! Elm və maarif məşəlini Zaqafqaziyanın uzaq-uzaq kəndlərinə apararı, dünyəvi təhsildən kənardə qalmış gənclərin gözlünü təhsil nuru ilə işıqlandıran, elm, maarif mədəniyyət və incəsənət qarçıları!

Tarixə xalq müəlliminin nümunəsi kimi daxil olmuş, müəllimlik sənətinin, öz peşəsinin vurğunu olmuş, xalqa bilik verməyi qarşılarına məqsəd qoymuş, özlərini xalq yolunda şam kimi əridən neçə-neçə cavanlar! Firudin bəy Köçəri, Rəşid bəy Əfəndiyev, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əlişbəy Tahirov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Pənah Qasımov, Hənəfi Terequlov, Əli Hüseynov, Fəhəd Ağazadə, Səmədbəy Acalov, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Süleyman Sani Axundov, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Azad Əmirov, Əhmədağa Mustafayev, Yusif Qasımov, Əli Qəməri, Əhməd Seyidov və onlarca başqaları.

Birincilər seminariyanın otaqlarına ilk qədəm qoyanlar, sonuncular şöbənin sonbəçikləri. Hər biri bir tarixi şəxsiyyət, hər biri bir sənətkar, hər biri bir ustad!

Mübaligəsiz demək olar ki, Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti Rusiyada elm, maarif və mədəniyyətin inkişafı sahəsində hansı xidmətləri göstərmişsə, Azərbaycanda bu şərəfli işi Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi yerinə yetirmişlər.

Bu şöbənin təşkilində və onun tərəqqisində şöbənin uzun müddət inspektoru olan A.O. Çemyayevskinin (sonra isə F. Köçərlinin) xüsusi xidməti olmuşdur.

Göstərilən şöbənin fəaliyyəti Azərbaycanda məktəblərin genişlənməsinə böyük kömək etdi.

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi mövcud olduğu dövrdə 250-dən artıq müəllim hazırlamışdır.

Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1900-cü ildə Parisdə keçirilən müəllimlər seminariyasının ümumdünya sərgisində iştirak edən ZMS Azərbaycan şöbəsinin göndərdiyi bir sıra materiallar yüksək qiymətləndirilmiş və ZMS qızıl medala layiq görülmüşdür.

§ 6. A. O. Çernyayevski (1840-1894)

A.O. Çernyayevski 1840-cı ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Şamaxı qəza məktəbində almış və oranı müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Mərəzə kəndində stansiya nəzarətçisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 60-cı illərdə Bakı qubernatoru M.P.Kolyubakinin təşəbbüsü ilə bir sıra rus kəndlərində, o cümlədən 1866-cı ildə Mərəzə kəndində ilk xalq məktəbi təsis edildi. Müəllimlik vəzifəsini pulsuz olaraq Çernyayevski öz öhdəsinə götürdü. Mərəzə məktəbi elə ilk illərdən başlayaraq nəzər-diqqəti cəlb etdi.

1867-ci ilin martında QTD-nin poçeteli Y.Neverov Mərəzəyə gələrək məktəbin işi ilə tanış oldu və məktəb ona elə qüvvətli təsir bağışladı ki, o özünün illik hesabatında bu məktəbin vəziyyəti, xüsusilə də Çernyayevskinin fəaliyyəti haqqında Qafqaz canişininə ətraflı məlumat verməyi lazım bildi. Həmin hesabatda deyilirdi: general—leytenant Kolyubakin malakan kəndi olan Mərəzədə məktəb təşkil etdikdən sonra, müəllim olmadığından onu idarə etməyi həmin kənddə stansiya nəzarətçisi işləyən Çernyayevskiyə həvalə etdi. Şamaxı qəza məktəbində oxumuş 23—24 yaşlı gənc Çernyayevski məktəbdə təlim işini pulsuz aparmağı öz öhdəsinə götürdü.

Cox maraqlıdır ki, o vaxt yuxanda göstərilən kəndlərdə oğlanlarla qızlar bir qayda olaraq ayrı-ayrılıqda təhsil aldıkları halda, Mərəzə məktəbində bu bir yerdə təşkil edilmişdi. Xüsusi pedaqoji təhsili olmamasına baxmayaraq, Çernyayevski tədris

işini elə təşkil etmişdi ki, onun məktəbi QTD-yə tabe olan dövlət ibtidai məktəblərindən çox-çox yüksəkdə dururdu. Bu, onun pedaqoji işə həvəsi, təmənnsiz olaraq ürəklə çalışmasından irəli gəlirdi.

A.O.Çernyayevskinin məktəbinin şöhrət qazanması onun xalq kütləsinə yaxınlığı, təhsilin pulsuz və kütləvi olması ilə əlaqədar idi. Dövlət məktəblərindən fərqli olaraq, burada yalnız kəndlilərin uşaqları oxuyurdu. Məktəbdə fiziki cəza yox idi. Orada rus dilində oxu və yazı, hesab tədris edilir, coğrafiya və təbiyyatdan ilkin məlumat verilir. Təlim əyanilik prinsipinə əsaslanırdı. Təlimdə əsas yeri mexaniki əzbərləmə deyil, şüurlu mənimsəmə tuturdu. Qısa müddət ərzində Çernyayevski valideynlərin köməyi ilə məktəb binası tikilməsinə nail olmuş, məktəbdə kitabxana təşkil etmiş, müvafiq kitablar əldə etmişdi. Bütün bunların nəticəsi idi ki, Mərəzə məktəbində şagirdlərin sayı get-gedə artırdı. 1867-ci ildə orada 81 şagird oxuyurdu.

A.O.Çernyayevski 1867-ci ildə Şamaxı qəza məktəbinin hazırlıq sinfinə müəllim təyin olunur və bütün həyatını pedaqoji işə bağlayır

1879-cu ildə Qori şəhərində ZMS nəzdində Azərbaycan şöbəsi yaradılır və seminariyanın direktoru D.D. Semyonov şöbənin müfəttişi vəzifəsinə A.O. Çernyayevskini dəvət edir.

İrəvan, Bakı və Gəncə quberniyalarını gəzib tələbə toplayan Çernyayevski bu şöbənin işinə xüsusi payı göstərmiş, tələbə və müəllimlərin böyük rəğbətini qazanmışdı.

Azərbaycan müəllimlərinin böyük bir dəstəsi A.O.Çernyayevskidən dərs almışlar. A.O.Çernyayevski xalqın təhsilində, maarifin yayılmasında müəllimə böyük əhəmiyyət verirdi. Müəllim və onun hazırlığına aid K.D.Uşinskinin müddəalarını rəhbər tutan Çernyayevski yazırdı: "... İbtidai xalq məktəblərinin canı müəllimdir. Tədris işinin müvəffəqiyyəti ondan asılıdır. O, kənd əhalisinin qaranlıqda qalan kütləsi içərisində maarif

pioneridir. Bu cəhətdən o, Azərbaycan şöbəsinin mə'zunlarının rolunu xüsusi qeyd edirdi: "Həqiqətən, demək lazımdır ki, tatar (azərbaycanlı —H.Ə.) şöbəsi mə'zunlarının çoxu avam xalq kütləsi içərisinə təhsil işi gətirmiş və gətirir.

A.O. Çemyayevskinin çox mühüm xidmətlərindən biri onun dərsləkləri ilə bağlıdır. Mirzə Elxanovun nəşr olunmamış "Vətən dili adlı dərsliyinin istisna təşkil etdiyini nəzərə alsaq, sövtü üsul ilə ilk "Əlifba kitabının tərtibi Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası Azərbaycan şöbəsinin müdiri A.O. Çemyayevskinin çox mühüm xidmətlərindəndir.

Onun "Vətən dili dərsliyi sövtü üsul əsasında azərbaycanlılar üçün nəşr edilmiş ilk Azərbaycan dili dərsliyi idi.

Bu üsulun Azərbaycanda yayılmasında böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinskinin ana dili təlimi ideyası və onun Qafqazdakı ardıcılı olan D.D. Semyonovun, habelə A.O. Çemyayevskinin xüsusi rolu və xidməti olmuşdur. A.O. Çemyayevskinin göstərilən dərsliyi istər höccələmə, istərsə də hərf-heca üsuluna qarşı ilk qüvvətli zərbə idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün türk-tatar xalqları içərisində sövtü üsulla dərs demək və dərslək tərtib etmək təşəbbüsü Azərbaycanda başlamış və ilk dəfə Azərbaycan məktəblərində tətbiq olunmuşdur. F.Köçərlinin yazdığına görə, tamam islam aləmində təşəbbüs birinci dəfə Azərbaycanda ortaya çıxmışdır.

"Vətən dili özündən sonra yazılan əlifba və ondan sonrakı ilk oxu kitabları üçün ömək olmuş, Azərbaycan ziyalıların böyük bir nəslə bu dərslək üzrə savada yiyələnmişdir.

"Vətən dili (birinci hissə) kitabının müvəffəqiyyəti onun ikinci hissəsinin tərtibinə də zəmin hazırladı.

1880-ci illərin sonlarında A.O. Çemyayevski seminariyanı azərbaycanlı şöbəsinin ibtidai məktəb müəllimi S. A. Vəlibəyovla birlikdə "Vətən dili kitabının ikinci hissəsini tərtib etdi. Bu kitabın tərtibində yaxından iştirak edənlərdən biri də görkəmli müəllim və şair Həsənəli Qaradağidir (1850—1929).

"Vətən dilinin ikinci hissəsi ilk dəfə Hicri 1305-ci (1888) ildə Tiflisdə "Kəşkül mətbəhsində çap olunmuşdur.

"Vətən dili (ikinci hissə) ikinci tədris ilində ana dili təlimi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitab sadə xalq dilində yazılmışdır. O vaxt bəzi ziyalılar arasında belə bir yanlış müddəə hökm sürürdü ki, azərbaycanlı uşaqlar ana dilini öyrənməzdən əvvəl fars və ərəb dilini öyrənməlidirlər. "Vətən dilinin tərtibçiləri bu müddəanın əleyhinə olaraq dərsliyi bəzi ziyalıların "vulqar adlandırıldıqları xalq dilində tərtib etmişlər.

Dərsliyə daxil edilən imla və inşa qaydaları məsələsində əsasən prof. M.Kazımbəyın "Azərbaycan dilinin qrammatikası ("Grammatika tatarskoqo əzka) kitabına həmişin Budaqovun və Vəzirovun əsərlərinə əsaslanmışdır.

"Vətən dili"nin birinci hissəsi kimi ikinci hissəsi də K.D. Uşinskinin pedaqoji prinsiplərinin təsiri altında yaranmışdı. Bununla belə, müəlliflər yerli şəraitə müvafiq bəzi mətnləri kitaba daxil etmişlər.

K.D. Uşinskinin "Ana dili dərsliyinin nümunəsi əsasında tərtib edilmiş bu dərsləklər F.Köçərlinin yazdığı kimi, o zamana qədər fars dilində mövcud olan çərəkə əsasında, yəni hərfli höccələmə üsulu ilə dərs keçən Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdi. "Demək olar ki, Çemyayevski ilə Vəlibəyovun kitabı və zəhməti sayəsində azərbaycanlılarda da pedaqoji iş elmi zəmində aparılmağa başlamışdır.

Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, A.O. Çemyayevski ilə S.Vəlibəyovun Azərbaycan dili dərsliyi tərtib etmək təcrübəsi, bizdə — Şimali Azərbaycanda olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da tezliklə mənimsənilmişdir. "Vətən dili" dərsliyi nəşr edildi. Həsənəli Mehdi də Çemyayevskinin təcrübəsindən istifadə edərək öz kitabını sövtü üsulu ilə tərtib etmişdir.

K.D. Uşinskinin pedaqoji ideyalarından faydalanan A.O. Çemyayevski "Rus dili" dərsliyi və bu dərsləklə işləyən müəllimlər üçün "Rəhbərlik" də tərtib etmişdir. A.O. Çemyayevskinin ideyalarını nəzəri və təcrübi cəhətdən inkişaf etdirənlərdən biri də S. Vəlibəyov olmuşdur.

ZMS-nin ilk məzunlarından biri olan S.Vəlibəyov "Vətən dili" dərsliyinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir.

S.Vəlibəyov həm də yeni üsullu məktəb açılmasında səs üsulunun üstünlüklərini sınaqdan keçirmək işində fəallıq göstərirdi.

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq qabaqcıl ziyalıların ana dilli məktəbi yaratmaq cəhdləri get-gətdə artırdı. Bakı, Şuşa, Naxçıvan, Nuxa, Şamaxı və s. şəhərlərdə ayrı-ayrı şəxslər, mütərəqqi maarifçilər ibtidai təhsil verən ana dilli məktəblər açmaqda davam edirdilər. Belə məktəblərdən biri 1883-cü ildə Şuşada S.Vəlibəyov tərəfindən açıldı. Yay tətili zamanı Şuşada istirahət edənlər ZMS-nin azərbaycanlı şöbəsinin ibtidai məktəb müəllimi Səfərəli bəy Vəlibəyov müvəqqəti olsa da, bir məktəb açaraq uşaqlara savad öyrədirdi. Onun məktəbində müxtəlif təbəqələrdən olan 25 şagird oxuyurdu. Tədris səs üsulu ilə aparılırdı. S.Vəlibəyov şagirdlərə yalnız savad öyrətməklə kifayətlənmirdi. O, eyni zamanda yerli məktəbdarlara səs üsulunun üstünlüyünü izah edir, bu üsul ilə dərslər deməyin əhəmiyyətini əyani olaraq göstərirdi.

Təlimin cansıxıcı ərəb və fars dillərində deyil, məhz Azərbaycan dilində aparılması və bunun müvəffəqiyyəti S.Vəlibəyovu sevindirirdi. O, 1883-cü ildə "Qafqaz" qəzetində dərc etdiyi məqaləsində "Vətən dili" əsasında vətən övladlarının həqiqi tərbiyə alacaqlarını ürək dolusu ilə qeyd edirdi.

§ 7. Orta məktəblər

Azərbaycanda orta təhsil müəssisəsinin təşkilinə keçən əsrin 40-cı illərində təşəbbüs edilmişdir. Rusiyada XMN sistemində daxil olan tədris müəssisələrinin ümumi tərkibinə görə hər bir qubemiyə mərkəzində bir orta məktəb-gimnaziya təşkil edilməli idi. Belə ki, qubemiyə əhalisinin maarifpərvər hissəsinin, əslində isə dövlət qulluqçularının əksəriyyətinin qubemiyə mərkəzində yerləşdiyindən və qəza mərkəzlərinə nisbətən qubemiyə mərkəzinin daha çox inkişaf etdiyindən hökumət qubemiyə mərkəzlərində daha yuxarı məktəb tipi açmağı qanunlaşdırmışdır. Belə bir qanunun mövcud olmasına baxmayaraq qubemiyə mərkəzi olan Şamaxı şəhəri, həmçinin İrəvan Zaqafqaziyada müstəsnaqlıq təşkil edirdi. Yerli əhali isə qəza məktəbinə nisbətən daha yuxarı tipli məktəb təsis edilməsini tələb edirdi.

Orta təhsil müəssisəsinin təşkili qaydalarına mövcud qanun və 40-cü illərin inzibati islahatı zamanı Zaqafqaziyada xüsusi tədris dairəsi yaratmaq zəruriyyəti ilə əlaqədar olaraq Tiflis gimnaziyasından əlavə, ikinci bir gimnaziyanın olması lazım bilindi və bunu Xəzər vilayətinin mərkəzi olan Şamaxı şəhərində mövcud qəza məktəbi əsasında təsis etmək təklif edildi. Layihəyə görə Şamaxı gimnaziyasının tədris planına rus, Azərbaycan, erməni, ərəb, fars və fransız dilləri, məntiq, riyaziyyat, fizika, tarix, coğrafiya, statistika, rəsm, rəsmxət və hüsnxət daxil idi.

Hökumətin göstərilən qanununun və əhalinin tələbinə baxmayaraq, o vaxtlar Şamaxıda orta məktəb təsis etmək məsələsi təxirə salındı. QTD-nin rəhbəri Semyonov 1852-ci ildə mərkəzi hökumətə yazdığı raportlarından birində Şamaxı şəhərində (həmçinin İrəvanda) gimnaziya təsis etməyin hələ vaxtı çatmadığını bəhanə gətirərək, əslində isə xəzinəyə maddi zərər vurmamağı əsas götürərək, imperiyanın qərb qubemiyələrində olduğu kimi, bu yerlərdə də gimnaziyanı 5

sinifli qubemiya məktəbi ilə əvəz etməyi daha faydalı hesab etdi. Bu mülahizələr onunla nəticələndi ki, 1853-cü il nizamnaməsi əsasında Şamaxı qəza məktəbi ali 4 sinifli məktəbə çevrildi. Beləliklə, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda orta məktəb açmaq cəhdi baş tutmadı.

Azərbaycan ərazisində natamam orta və orta təhsil müəssisəsi (rus dilində) yalnız keçən əsrin 60-cı illərində meydana gəldi. Azərbaycanda orta təhsil müəssisələrinin meydana gəlməsi Rusiya gimnaziya və proqimnaziyalarının 1864-cü il nizamnaməsi ilə əlaqədar idi. Bu nizamnamə mahiyyət etibarilə əslində, 1861-ci ilin kəndli islahatının nəticəsi idi. Mə'lum olduğu kimi, kəndli islahatının ardınca hökumət məhkəmə, idarə, yerli özünüidarə və s. sahələrlə yanaşı orta məktəbdə də islahat apardı.

1864-cü il nizamnaməsi gimnaziyaların ümumi təhsil verən orta məktəblər olduğunu bildirdi. Orta məktəbin silkiliyi aradan qaldırıldı. Bütün silklərə məxsus və müvafiq təxmini hazırlığa malik olan uşaqlar orta məktəbə o şərtlə qəbul oluna bilərdi ki, onun təhsil haqqı ödənilsin.

Gimnaziya və proqimnaziyaların 1864-cü il nizamnaməsinə görə Rusiyada 7 illik təhsil kursu olan 2 gimnaziya növü müəyyən edildi;

1. *Bir və ya iki qədim dilli klassik gimnaziya.*

2. *Qərbi Avropa dillərini xeyli artırmaqla realni gimnaziya.*

Həm nizamnamədə, həm də təcrübədə bu iki müxtəlif tipli gimnaziyanı bitirənlər heç də eyni hüquq verilmirdi. Klassik gimnaziyanı bitirənlər universitetlərə və digər ali təhsil müəssisələrinə tam hüquqla daxil ola bildikləri halda, realni gimnaziyanı bitirməyə aid şəhadətnamə isə ali ixtisas məktəblərinə qəbul olunmağa heç bir xüsusi hüquq vermir, yalnız nəzərə alınır.

60-cı illərin orta məktəb islahatı Azərbaycanda da natamam orta və natamam — orta təhsil müəssisələrinin meydana gəlməsinə təsir etdi. Əhalinin orta təhsilə olan tələbi və 1864-cü

il nizamnaməsinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq 1865-ci il sentyabrın 13-də Bakı ali dörd sinifli məktəbi əsasında ilk orta məktəb — realni proqimnaziya təşkil edildi. Övvəllər yalnız iki aşağı sinifdən ibarət olan Bakı proqimnaziyası 1867-ci ildə realni gimnaziya çevrildi.

Bakıdan sonra Azərbaycanda sayca ikinci natamam orta məktəb Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində təsis edildi. Bu, çarın 1867-ci il 9 dekabr tarixli "Qafqaz və Zaqafqaziya ölkəsinin idarə olunmasının dəyişdirilməsi haqqında adlı fərmanı əsasında müstəqil Yelizavetapol qubemiyasının yaradılması və Gəncənin qubemiya mərkəzinə çevirilməsilə əlaqədar idi.

Keçən əsrin 70—80-ci illərində orta təhsil sahəsində çarizmin mürtəce siyasəti orta məktəblərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə inkişafını ləngidirdi, ona ciddi mane olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, yerli əhali orta təhsilə ciddi cəhd edirdi. Arxiv sənədləri göstərir ki, orta məktəb tələbi Şuşa şəhərində daha güclü idi.

Şuşalıların orta məktəb tələbi və bunun üçün müvafiq bina və pul vəsaiti ayırmaq qərarı get-gedə güclənirdi. Əhalinin orta təhsilə ciddi səy göstərməsi bütün Zaqafqaziyada diqqətəlayiq hadisə idi.

Beləliklə, 1881-ci il sentyabrın 20-də şəhər ictimaiyyətinin tələbi ilə Şuşada 6 sinifli realni məktəbinin əsası qoyuldu.

Şuşa realni məktəbi ilk dəfə hazırlıq və üç əsas sinifdən ibarət təşkil edildi. Məktəbə ilk dəfə 159 şagird qəbul edildi ki, onlardan 58 nəfəri azərbaycanlı, 91 nəfəri erməni, 10 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələri idi.

XIX əsrin sonlarında Bakıda orta məktəb təsis məsələsində iki fikir hökm sürürdü. Klassik gimnaziyanı açmaq, yoxsa orta texniki məktəbi təsis etmək? Dövlət idarə rəhbərləri-çinovniklər öz uşaqlarına universitet təhsili vermək üçün ilk növbədə klassik gimnaziyanı lazım bilir və bunu möhkəm müdafiə edirdilər. Fabrik-zavod və neft-mədən sahibkarları isə sənayenin artmaqda

olan tələbatını əsas götürərək, texniki məktəb açmağı tələb edirdilər.

Şəhərin gimnaziya sardan böhran keçirdiyini dərk edən Bakı şəhər duması və onun məktəb komissiyası 1856-cı il aprelin 2-də gimnaziyanın bütün xərcini öhdəsinə götürmək və onu III.Aleksandrın adı ilə adlandırmaq şərti ilə Pobedonostsevin xüsusi məktəbini gimnaziyaya çevirməyi qərara aldı. Şəhər dumasının məktəb komissiyasında H.Zərdabi kimi maarifçinin iştirakı bu məsələnin həllinə təsir etməyə bilməzdi.

Nəhayət, 1896-cı il mayın 28-də QTD-nin poçetili, iyulun 2-də isə mərkəzi hökumət Bakı şəhər dumasının qərarını təsdiq etməyə məcbur oldu. Beləliklə də, 1896-cı il sentyabrın 1-də A.İ.Pobedonostsevin xüsusi məktəbi əsasında imperator III.Aleksandr adına Bakı oğlan klassik gimnaziyası təşkil edildi. Yenicə təşkil olunmuş gimnaziyaya ilk gündən şagird axını başlandı. 1896-cı ildə buraya qəbul olunmaq üçün ərizə verənlərin sayı 600 nəfərdən çox idi.

Beləliklə, əsrimizin ilk əvvəllərində Azərbaycanda oğlanlar üçün natamam orta və orta təhsil müəssisələri olmaq e"tibarı ilə cəmi 7 məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bunlar iki realni məktəb (Bakıda və Şuşada), iki klassik gimnaziya (Gəncədə və Bakıda), iki prögimnaziya və bir ticarət məktəbindən (Bakıda) ibarət idi. Qızlar üçün isə bütöv XIX əsr ərzində cəmi bir orta məktəb (Bakıda) və bir natamam orta məktəb (Gəncədə) təsis edilmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bütün Zaqafqaziyada kəsiblərdən olan uşaqların dövlət məktəblərində oxumasına maddi kömək etmək məqsədilə "Cəmiyyəti-xeyriyyə təşkil etmək fikri ilk dəfə Azərbaycanda—Bakıda meydana gəlmişdir. Bu sahədə ilk təşəbbüs H.Zərdabiyə aiddir. Onun bu fikri dərhal QTD tərəfindən bəyənilmiş və tədqirəlayiq hesab edilmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, bir tərəfdən xalq maarifi sahəsində çarizmin mürtəcə siyasəti və ucqar xalqların maarifinə e"tinəsiz münasibəti, digər tərəfdən də orta təhsilin rus dilində

olması və təhsil haqqının çoxluğu əhalinin geniş hissəsi içərisində dini-fanatizmin möhkəm kök salması və s. səbəblərə görə geniş əhali kütləsi orta təhsildən demək olar ki, kənarda qalırdı. Orta məktəblər Azərbaycanın yalnız üç şəhərində olduğundan digər şəhərlərin (hələ kəndlər bir yana qalsın) sakinləri öz uşaqlarına orta təhsil verməkdən məhrum idi.

XIX əsrdə orta məktəbin elm-fənn müəllimləri arasında azərbaycanlılar çox azlıq təşkil edirdi. 1869-cu ildə Bakı realni məktəbinə təbiyyət tarixi müəllimi vəzifəsinə qəbul edilən H.Zərdabi cəmi Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlılar arasından çıxmış ilk ali təhsilli elm-fənn müəllimi idi. Bakı realni məktəbinin nümunəvi müəllimlərindən olan H.Zərdabi, əsrin sonlarından isə N.Nərimanov azərbaycanlı uşaqlarının orta təhsilə cəlb edilməsi işində xüsusi xidmət göstərmişdir.

Çarizmin siyasətinə baxmayaraq, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri məhz rus dilində orta təhsil almaq nəticəsində yüksələ bilmişlər. Azərbaycanlılardan olan orta məktəb məzunlarının bir dəstəsi Rusiyanın bir sıra ali məktəblərinə daxil olmuş və oranı bitirdikdən sonra Azərbaycanda xalq maarifi, elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində unudulmaz xidmətlər göstərmişlər.

§ 8. Qadın təhsili

60-cı illərin məktəb islahatı qadın təhsilinin az-çox inkişaf etməsinə təsirsiz qalmadı. 60-cı illərin ictimai-siyasi və pedaqoji hərəkatı nəticəsində ayrı-ayrı yerlərdə qız təhsilinə ehtiyac və tələb get-gedə artırdı. Bu tələb və ehtiyac nəticəsində 1864-cü il oktyabrın 1-də Zaqatalada 2-ci dərəcəli qız məktəbi açıldı. Təhsil pullu idi. Zaqatala qız məktəbinə ilk dəfə 33 şagird qəbul olunmuşdur. Tədris planına ilahiyat, rus dili, hesab, hüsnxət, əl

əməyi və təsərrüfat işləri daxil idi. Zaqatala qız məktəbi az müddət ərzində yerli əhalinin rəğbətini qazandı və 1904-cü ildə dörd sinifli Marinski qız məktəbinə çevrildi.

Qadın təhsilinə olan tələbat Azərbaycanın digər şəhərlərində, xüsusilə də Şuşada daha çox idi. Şuşalılar qızların ana dilində təhsili ilə bərabər rus dilində də təhsil almasına cəhd edirdilər.

1875-ci il oktyabrın 26-da Şuşada xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən qız məktəbinin əsası qoyuldu. Tədris planına rus dili və hesab, ana dilində oxu və yazı, hüsnxət, rəsm, rəsmxətt, ümumi coğrafiya, tarix, Şuşa qəzasının, Qafqazın, Rusiya imperiyasının xəritəsini çəkməklə ölkəşünaslıq daxil idi. Bunlardan başqa, xorla milli mahnılar oxudulur, təbiyyat və fizikadan ümumi məlumat verilir. Təhsil pullu idi. Kasıblardan olanlar təhsil haqqından azad idi. Əlavə təhsil haqqı verənlərə həmçinin fransız və alman dilləri, musiqi öyrədilirdi. Rus dili K.D.Uşinskinin "Vətən dili dərsləri" üzrə keçirilirdi.

Şuşa qız məktəbi 1894-cü ildə Marinski qız məktəbinə çevrildi. 1895—1896-cı dərslər ilində burada 147 nəfər təhsil alırdı.

Növbəti qız məktəbi 1895-ci il yanvarın 14-də Gəncə şəhərində meydana gəldi. İlk dəfə cəmi 6 şagirdlə işə başlayan Gəncə "Müqəddəs Nina qız məktəbi get-gedə inkişaf edərək 1889-cu ildə progimnaziyaya, 1902-ci ildə isə gimnaziyaya çevrildi.

Beləliklə, keçən əsr ərzində Azərbaycanda rus dilində cəmi 4—5 məktəb açılmışdı ki, burada oxuyanlar da əsasən qeyri millətlərin uşaqları idilər. Azərbaycanlılar bu məktəblərin təşkilində yaxından iştirak edir, maddi kömək edirdilərsə də, orada oxuyan azərbaycanlı qızların sayı çox-çox az idi. Azərbaycanlı qızlarının cüzi hissəsi evlərdə təşkil edilən məktəblərdə, yaxud da ailənin böyük üzvlərinin yanında bu və ya digər təhsil alırdı.

1876-cı ilin məlumatına görə Gəncə—İrəvan qubemiyaları xalq məktəbləri direksiyası üzrə xüsusi məktəblərdə 647, Bakı—Dağıstan qubemiyaları xalq məktəbləri direksiyası üzrə isə 376 nəfər azərbaycanlı qız təhsilə cəlb edilmişdi.

Rus qız məktəblərinin meydana gəlməsi azərbaycanlı qızlarının da dünyəvi təhsili ideyasının meydana gəlməsinə xeyli kömək etdi. Bir tərəfdən mütərəqqi rus məktəbi və pedaqoji fikrinin, digər tərəfdən isə inkişaf etməkdə olan milli mədəniyyətin qüvvətli təsiri və dövrün ictimai-mədəni tələbi azərbaycanlı qızlarının dünyəvi təhsil ideyasını sürətləndirdi. Bu ideyanın ilk qarçıları da Rusiyada təhsil alan azərbaycanlı gənclər oldu. Dünyəvi qadın təhsili ideyasının irəli sürülməsində ilk təşəbbüs, dövrünün məşhur müəllimi və maarifçisi H.Zərdabiyə məxsusdur. Bu ideyanı ilk dəfə H.Zərdabi və onun "Əkinçi qəzeti" irəli sürdü.

Qadınların dünyəvi təhsil ideyası nəticəsiz qalmadı. Keçən əsrin 70-ci illərində azərbaycanlı qızları üçün ayrıca məktəb açmaq sahəsində ilk təşəbbüs edildi. Bu təşəbbüs H.Zərdabinin arvadı Həniyə xanıma məxsus idi.

Həsənbəyblə Həniyə xanım Məlikovların bu təşəbbüsü Zaqafqaziyanın digər şəhərlərində, ilk növbədə isə Zaqafqaziyanın həm inzibati, həm də mədəni mərkəzi olan Tiflisdə azərbaycanlı qızlar üçün rus dilində ümumtəhsil məktəbi açmaq fikrini gücləndirdi.

Əsrin sonlarına yaxın azərbaycanlı qızları üçün ümumi təhsil məktəbi açmaq fikri daha da gücləndi. Azərbaycan maarifçilərinin qabaqcıl dəstəsi də qız məktəbinin təsisinə böyük əhəmiyyət verir və onu müdafiə edirdilər.

Lakin xəzinədən vəsait buraxılmadığından, ianələrdən toplanan vəsait isə azlıq etdiyindən Tiflis müsəlman qız məktəbinin təsisinə bir daha baş tutmadı.

Beləliklə, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasından sonra keçən uzun müddət ərzində çar hökuməti azərbaycanlı

qızları üçün (rus dilində olsa da) nəinki orta, hətta ibtidai məktəb belə açmadı. Azərbaycanlı qızların təhsili sahəsində çarizmin mürtəce siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycanın qabaqcıl maarifçiləri qadın təhsilinə böyük əhəmiyyət verir, ayrı-ayrı mütərəqqi müəllimlər qızların məktəbə cəlb edilməsinə səy göstərirlər, özləri xüsusi qız ümumtəhsil məktəbləri açdılar.

Bu sahədə unudulmaz xidmət göstərənlərdən biri məşhur maarifçi-pedaqoq M.T.Sidqi idi. O, 90-cı illərdə Naxçıvanda ayrıca "Qız məktəbi açmağa nail olmuşdur.

Əsrin sonlarına doğru qadın təhsilinin zəruriyyəti təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də özünü göstərirdi. Bir sıra qabaqcıl kənd müəllimləri dərs dərsləri oğlan məktəblərinə qızları da cəlb edirdilər. Bu məsələdə görkəmli yazıçı və pedaqoq C.Məmmədquluzadənin xidmətləri unudulmazdır. 1890-1897-ci illərdə Nəhrəm kəndindəki iki sinifli məktəbin müdiri vəzifəsində çalışan C.Məmmədquluzadə qızların məktəbə cəlb edilməsinə xüsusi səy etmiş və buna nail olmuşdur.

Qızların oğlan məktəblərinə cəlb edilməsinə Nuxa qəzasının Vartaşen (Oğuz) və Qarabulaq, Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar kənd məktəblərində də rast gəlirik. Qarabulaq kəndində oxuyan 80 nəfərdən 5 nəfəri qızlar idi. 1895-ci ildə Qubada iki sinifli ibtidai məktəb nəzdində qızlar üçün ayrıca şöbə açılmışdı.

"Rus-Azərbaycan məktəblərinin və yeni üsullu məktəblərin bəzisinin nəzdində ayrıca qız şöbəsi də təşkil edilirdi. Belə şöbələrdən biri 1894-cü ildə Nuxada, görkəmli müəllim M.Şeyxzadənin "Darüssüada məktəbi nəzdində, digəri isə 1901-ci ildə Bağmanlar "Rus-Azərbaycan məktəbi nəzdində meydana gəldi.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ziyalıların qadın təhsili uğrunda mübarizəsi get-gedə genişləndirdi. Onların bir hissəsi öz həmvətənlərinin dini görüşlərini nəzərə alaraq və ona hörmət əlaməti olaraq, qız məktəblərini, orada yalnız qadın müəllimlərinin dərs deməsi şərti ilə açmağı məqsədə daha

müvafiq hesab edirdilər. Ziyalıların bir dəstəsi isə bu sahədə praktik addım atmağa çalışır, imkan daxilində qızların düzgün təşkil edilmiş dünyəvi məktəblərə cəlb edilməsinə cəhd edirdilər.

1896-cı il yanvarın 19-da Bakı qubematoruna ərizə ilə müraciət edən H.Zərdabi Bakıda Azərbaycanlı qızları üçün təhsil müddəti üç il olan bir sinifli məktəb açmağa icazə istədi. O, məktəbin tədris planına aşağıdakı fənləri daxil etməyi nəzərdə tuturdu:

1. Şəriət
2. Azərbaycan dili
3. Rus dili
4. Hesab
5. Hüsnxət və rəsmxət
6. Əl işləri

H.Zərdabinin təklif etdiyi tədris planı mövcud Rus-Azərbaycan məktəblərinin tədris planına uyğun idi.

H.Zərdabinin Bakıda qız məktəbi təsis etməyə hazırlaşması xəbəri tez bir zamanda bütün Qafqaza yayıldı.

Lakin H.Zərdabinin ərizəsinə müsbət cavab verilmədi. Çar məmurları H.Zərdabiyə şiddətli hücum edərək, onu "öz məqalələri, şifahi çıxışları ilə kəndliləri muntəzəm surətdə həyəcana gətirdiyini və bütün maddələr üzrə siyasi cəhətdən e'tibarsız və dövlət üçün təhlükəli hesab edərək, onun xahişini rədd etdilər.

Azərbaycan milli burjuaziyasının görkəmli nümayəndəsi olan H.Z. Tağıyev bu işdə xüsusilə fərləndirdi. Azərbaycanda dünyəvi elmləri öyrədən ilk qız məktəbinin yaradılması da məhz yuxarıda göstərilən yol ilə meydana gəldi.

H.Z. Tağıyev 1896-cı ilin aprelin 24-də QTD-yə müraciət edərək, özünün vəsaiti ilə Azərbaycanlı qızlarına dünyəvi təhsil verən məktəb açmağa səy etməsi Bakıda müsəlman qız məktəbinin təşkili ilə nəticələndi. Bu münasibətlə "Nasiri qəzetinin Bakı şəhərindən verdiyi mə'lumat maraqlıdır. Qəzetin

1896-cı il 17 noyabr tarixli 28-ci nömrəsində yazılmışdır: "Mərdlik və əliaçıqlıqda, mədəniyyət və insanlıqda yeganə şəxsiyyət olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev yetim və yoxsul qızların təhsil alması üçün Bakıda məktəb açmaqdan ötrü var qüvvəsini sərf etməklə yanaşı bu yolda öz cəmərdlik kisəsindən çoxlu pul xərcləmişdir. Məktəbin 1898-ci il mayın 16-da Rusiya XMN tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi nizamnaməsi var idi.

Nizamnaməyə görə qız məktəbi qapalı idi. Məktəbə yalnız azərbaycanlılardan 7 yaş tamam olmuş qızlar qəbul olunurdu (§5). Tədris planı və proqramı cəhətcə bir sinifli məktəbə bərabər idi. Təhsil müddəti 4 il idi. Əlavə sinif hesab edilən 4-cü sinif sənət şöbəsi adlanırdı. Məktəbin pansionu var idi. Buraya ancaq kasıblardan olanlar qəbul olunurdu (20 nəfər). Pansionda öz vəsaitləri ilə yaşayanlar, bundan əlavə evlərdə yaşayıb məktəbə davam edənlər də var idi ki, onlardan təhsil haqqı alınır.

Məktəb üçün pedaqoji və hifz-səhiyyə tələblərinə cavab verən xüsusi bina tikilmişdi.

Nizamnaməyə görə məktəbin müdiri və müəllimləri mütləq azərbaycanlı qadınlardan olmalı idi (§12). Bu maddənin nizamnaməyə daxil edilməsi, xalqın o zamankı fanatik görüşlərindən irəli gəlib, məktəbin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün idi.

Qafqazda ilk dəfə olaraq müsəlman qızlarının Azərbaycan və Rusiya mədəniyyəti ilə tanış olması məqsədilə təsis edilən və ilk "şitillikdən ibarət olan bu məktəb 1901-ci il oktyabrın 7-də gündüz saat 12-də təntənəli surətdə açıldı.

Beləliklə, XIX əsrin sonlarında Bakı xalq maarifi və məktəb sahəsində baş verən canlanma, Rus-Azərbaycan məktəblərinin müvəffəqiyyətli davamı, Çar III Aleksandrın tac qoyması şərafinə Bakı varlılarının şəhər qubemiyə məktəblərinə az-çox ianə verməsi, kapitalist münasibətlərinin sür'ətli inkişafı və əhalinin dünyəvi təhsil tələbi göstərilən məktəbin yaradılmasını sür'ətləndirdi.

Bakı qız məktəbinin təşkili Azərbaycanın bütün ziyalıların sevindirdi. Onlar əsrlərdən bəri həsrəti çəkilən bu maarif ocağının meydana gəlməsini alqışlayır, ona mə'nəvi kömək edirdilər. Məktəbin açılışı münasibəti ilə göndərilən teleqramlar, ünvanlar onun böyük həyatı əhəmiyyətinə əyani sübut idi. Müsəlman ziyalı qadınları məktəbin açılışını öz həyatlarının mədəni bayramı, bütün bayramlardan və şənliklərdən ən əzizi sayırdılar. Teleqramlardan birində deyilirdi: "Biz nəslimizin və gələcəyimizin yaxşı olacağını görüb sevinirik və sadlığımızdan coşuruq. Azərbaycan ziyalıları tərəfindən tərtib edilən təbrik məktubunun altından ilk imzanı milli ziyalıların veteranı H.Zərdabi qoymuşdu. Qazan müsəlmanlarının təbrikində Bakı qız məktəbinin Rusiyanın digər ucqarlarında yaşayan müsəlman qadınlının həyat yolunu işıqlandıracağı, bu məktəbin digər məktəblər üçün ana rəlu oynayacağı ayrıca qeyd edildi. Xarici ölkələrdə nəşr edilən kitablar belə, Bakıda Azərbaycan qız məktəbinin açılışını xəbər verirdi. O vaxtlar Bakıda olmuş fransız səyyahı Baron-deBay 1901-ci ildə Parisdə nəşr etdirdiyi "Rusiyanın icmalı adlı əsərinin "Tatarlar arasında. Dərbənddən Yelizavetapoladək fəslində ilk rus-Azərbaycan qız məktəbinin açılışını yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, bu ideya müasirdir, maraqlıdır, tə'sirləndiricidir. O, böyük çətinliklər hesabına meydana gəlmişdir.

Bakıda qız məktəbinin açılışı Azərbaycan maarifinin çox mühüm hadisələrindən biri idi. Təkcə Azərbaycanda deyil, cəmi Qafqazda və Rusiyada nəşr edilən bir sıra dövrü mətbuat Bakı qız məktəbinin açılışını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. "Şərqi rus qəzeti yazırdı: "Ağrin Hacı Zeynalabdin Tağıyevə ki, yüz minlərlə manat sərf edib, müsəlmanlar içində qız məktəbi açıb. Müsəlman arvadlarını əsarətdən xilas etmək üçün tə'siredici çarə vücuda gəldi...

Bakının qabaqcıl ziyalıları qəzet səhifələrində çıxış edərkən Bakının müsəlman əhalisinə müraciətlə öz qızlarını məktəbə qoymağa çağırırdılar.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Qafqaz müsəlman əhalisindən, xüsusilə Bakı əhalisindən xahiş edirdi ki, öz qüvvəsinə görə uşağını məktəbə qoyub, onları papaqçı, dükan şagirdi və sair etməsin.

Həmin məktəbin Azərbaycan dili müəllimi Şəfiqə Şeyxzadə "Şərqi rus qəzetinin 1903-cü il 5 may tarixli 15-ci nömrəsində "Bir çox ümidlərimiz başlığı altında dərc etdiyi məqalədə yazırdı: "Həmin taliblərimiz gələcəkdə millət anası olub, millətin üzünü güldürəcəklər. Qeyrətkeşlikdə və qələm yürütməkdə bizdən artıq olsunlar görək. Çünki bizlər nə müsəlmana məxsus məktəb gördük, nə mədrəsədə tə'lim aldıq, nə də zəmanəmizdə məktəb adı eşitdik. Bu saat, bu gün məktəbimizdə 80-ə qədər qız balalarımız təhsil alır.

Məktəbin ilk müdiri H.Zərdəbinin arvadı Hənifə xanım Məlikova olmuşdur. Məktəb ilk dəfə 34 nəfər şagird ilə işə başlamışdı. Az müddət ərzində şagirdlərin sayı artaraq 58 nəfərə çatmışdır. 1902-ci ildə onların sayı artıq 71 nəfər idi. Onlardan 35 nəfəri pulsuz oxuyurdu. Qəbul olunan şagirdlərin içərisində Şuşa və Tiflisdən, Zaqafqaziya və Qafqazın digər yerlərindən olanlar da var idi. Şagirdlər xüsusi məktəb forması geyinirdi.

Qısa müddət ərzində məktəb geniş əhali kütləsinin hüsn-rəğbətini qazandı. Bakı rus-Azərbaycan qız məktəbi digər yerlərdə də qız məktəblərinin meydana gəlməsinə qüvvətli tə'sir etdi. Onun mə'zunları isə xalq maarifinin, qadın təhsilinin carçıları, yeni məktəblərin açılmasında, gənc nəslin, ilk növbədə isə qızların təhsili sahəsində fəal mübarizlər oldular. İnqilabdan əvvəlki qadın ziyalıların əsas dəstəsi Bakı qız məktəbinin yetişdirmələri olmuşlar.

Bakıda ilk Azərbaycan qız məktəbinin təşkili bütün Qafqazın ictimai həyatında bir canlanmaya səbəb oldu. Bu məktəbin müvəffəqiyyəti az sonra Tiflisdə, İrəvanda, Naxçıvanda və başqa yerlərdə də yeni qız məktəblərinin meydana gəlməsinə qüvvətli təkan verdi.

IV F Ə S İ L

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA
ƏN'ƏNƏVİ MƏKTƏB VƏ MƏDRƏSƏ
TƏHSİLİ

§1. Məktəb və mədrəsə təhsilinin məzmunu

XIX əsrin birinci yarısında olduğu kimi, ikinci yarısında da məktəb və mədrəsələr öz köhnə təhsil sistemini saxlamış, bununla bərabər əvvəlki dövrə nisbətən onların sayı xeyli artmışdır. 60-cı illərin natamam mə'lumatına görə QTD ərazisində belə təhsil ocaqlarının sayı 8000-dən artıq idi, orada təxminən 15000 şagird təhsil alırdı. Məktəblərin daha çox yayıldığı yerlərdən biri Şamaxı qubemiyası idi. 1858-ci ildə burada 299 məktəb və mədrəsə fəaliyyət göstərirdi ki, orada 4700 şagird oxuyurdu. Məktəblərdən 37-si şəhərlərdə idi.

Ən'ənəvi məktəblər bütün Qafqazda yayılmışdı. Əsrin sonlarına doğru burada oxuyan şagirdlərin sayının ümumiyyətlə artımı müşahidə olunur. Dövlət xəzinəsi vəsaitindən qət'i faydalanmayan, əsas e'tibarı ilə valideynlərin vəsaiti hesabına mövcud olan bu məktəblərin şagirdləri cəmi Qafqazda mövcud olan dövlət məktəbi şagirdlərinin təxminən yarısına bərabər idi. Məsələn, 1897-ci ildə QTD-yə tabe olan 1486 məktəbdə cəmi 55,592 şagird təhsil aldığı halda, cəmi Qafqazdakı 1800-dən artıq müsəlman ruhani məktəblərində 25,081 şagird oxuyurdu.

Bu məktəblərdə oxuyan şagirdlərin əksəriyyəti, şübhəsiz ki, azərbaycanlı idi. Az miqdarda ləzgilər, dağlılar, qabardinlər, osetinlər, çeçenlər və inqiloylar da var idi. Axırıncılar ancaq Zaqatala dairəsindəki məktəblərdə idilər. Bə'zi mənbələrdə erməni və gürcü uşaqlarının məscid məktəblərində oxumasına rast gəlinir.

Şagirdlərin böyük əksəriyyətini oğlanlar təşkil edirdi. 1878-ci ildə 18,604 şagirddən yalnız 1035-i və ya 5,6%, 1879-cu ildə isə 15818 nəfərdən yalnız 754 nəfərini və ya 4,8%-ni qızlar təşkil edirdi.

Əsrin sonlarında qızların sayının nisbətən artımı müşahidə edilir. 1899-cu ildə Qafqazdakı müsəlman ruhani məktəblərində oxuyan 23,130 şagirddən 3,749 nəfəri qızlardan ibarət idi ki, bu da 16,2 % təşkil edirdi.

Bu məktəblərin bir xüsusiyyəti də, orada oxuyan şagird hə'yətinin əsasən aşağı təbəqələrindən ibarət olmasıdır. Bu məktəblər və orada oxuyan şagirdlər özünün kütləviliyindən əlavə, dövlət məktəblərindən bir də onunla fərqlənirdi ki, dövlət məktəblərində təhsil ciddi təbəqəlik xarakteri daşıdığı halda, məscid məktəbləri ümumi xarakter daşıyırdı. Dövlət məktəblərinin azlığı, silkiliyi və təhsil haqqının çoxluğu və s. üzündən zəhmətkeş balaları bu məktəblərdə oxuyanların çox az hissəsini təşkil edirdi. Onların əksəriyyəti ən'ənəvi məhəllə məktəblərinə davam edirdilər. Bu məktəblərin böyük əksəriyyəti kənd yerlərində olduğundan, kəndli uşaqları çoxluq təşkil edirdi. Məsələn, 1879-cu ildə Bakı qubemiyasındakı məktəblərdə oxuyan 2946 şagirddən 2713 nəfər kəndli uşaqlarından ibarət idi. Gəncə və İrəvan qubemiyalarındakı məscid məktəblərində oxuyan şagirdlərin hamısı kəndli uşaqları idi.

Şəhərli uşaqlarından olan şagirdlərin azlığı onların şəhərlərdə mövcud olan dövlət məktəblərinə davam etmələri ilə əlaqədar idi.

Müəllim-məllələrin təhsilinə gəlməyə onların bir hissəsi Şərqi ölkələrində, o cümlədən Təbrizdə, Ərdəbildə, Xorasanda və Dağıstandakı məktəb və mədrəsələrdə və ya ayrı-ayrı ruhani şəxslərin yanında təhsil almışdır. Onların bir çoxu ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdilər. Məktəbdarların bə'zisinin müdərrişlik adı və müəllimlik üçün şəhadətnaməsi var idi.

Məktəblərdə təhsil müddəti müxtəlif idi. 1895-ci ildə Şuşa məktəblərində təhsil müddəti 4 ildən 7 ilə, kəndlərdə isə 10 ilədək idi.

Əvvəllər olduğu kimi təhsil fərdi xarakter daşıyırdı. Məktəbə qəbul bütün il ərzində davam edirdi. İmtahan yox idi. Tədris binaları pedaqoji və gigiyena tələblərinə cavab vermirdi. Fiziki cəza tətbiq edilirdi. Təhsilin məzmunu yenə də məktəbdən bilik səviyyəsindən asılı idi. Ancaq bütün məktəblərdə Qur'an oxudulması ümumi hal idi.

Təhsilin ümumi məzmunu şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun deyildi. Tə'limdə asandan çətinə prinsipinə riayət edilirdi. Tə'lim ən'ənəvi hərf-heca üsulu ilə aparılırdı. Tə'limin ən'ənəvi məzmununda sistemsizlik hökm sürürdü. Bununla belə bu məktəblərdə Azərbaycan və Şərqi ədəbiyyatı klassiklərinin şah əsərlərinin oxudulması, Azərbaycan, ərəb və fars dillərində oxu və yazı öyrədilməsi o məktəblərin müsbət cəhətlərindən idi. Məktəblərin bə'zində, xüsusilə də dövrün savadlı və mə'lumatlı müəllim və şairləri tərəfindən poeziyaya ayrıca fikir verilirdi. Ordubad məktəblərində əlavə təhsil haqqı almaq yolu ilə həmçinin kimya, astronomiya, magiya (sehrbazlıq), ərəb farmakologiyası, müsəlman hüquqşünaslığı da öyrədilirdi.

Əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də məktəblərin əksəriyyəti çox az real bilik verdikləri halda, əlverişli təhsil quruluşu ilə fərqlənən az çox məktəblər də var idi.

Belə məktəblərin baniləri adətən xalq içərisindən çıxmış ruhani təhsili olsa da, dinə qulluq etmək istəməyən şəxslərdən ibarət idi.

Şamaxıda Mirzə Rzanın, Qubada Molla İbrahimxəlilin, Səlyanda Molla Əbülhəsənin, Bakıda Mirzə Qasim Qüdsinin məktəbləri yaxşı məktəb hesab olunurdu. Burada dillərin tədrisi ilə yanaşı hüsnxətə və xəttatlığa böyük diqqət verilirdi.

Bütün Şərqi olduğu kimi, Azərbaycan məktəblərində də xəttatlığa xüsusi fikir verilirdi. Avropada işlədilən yazı alətlərinə

nisbətən Şərq qələmləri ilə yazılan yazı çox zərif və gözəl olurdu.

Məktəb və mədrəsə təhsili alanlardan bir qrupu realist, maarifpərvər ədəbiyyata yaxınlaşır, elmi, maarifi təbliğ edir, tüfeyli ictimai zümmələri ifşa edir, insanpərvərlik ideyalarını yayırdılar (S.Ə.Şirvani, M.Sidqi, M.M.Nəvvab, M.İ.Qasir və b.); digərləri isə ruhani təhsil almaları ilə dini fanatizmi ifşa edir, dünyəvi elmləri təbliğ edirdilər (M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani və b.).

Məktəblərə nisbətən mədrəsələr sayca az idi və bir qayda olaraq iri şəhərlərdə mövcud idi. Mədrəsələr əsasən Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı, Şuşa və Gəncə şəhərlərində fəaliyyət göstərirdi. 1895-ci ildə Şuşa şəhərinə-də 12 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi ki, orada 500-dən artıq tələbə oxuyurdu.

Məktəblər kimi mədrəsələrin də ən mühüm qüsurlarından biri tədris proqramlarının məhdudluğu, təlimin ana dilində deyil, əsasən ərəb və fars dillərində aparılması idi. Onların proqramları özünün çox qədimliyi, tarixi şərəfə uyğun gəlməməsi, dövrün tələbindən geri qalması ilə fərqlənirdi.

Məktəb və mədrəsələrin bir qüsuru da onlara rəhbərlik edən bir orqanın olmaması idi. Məktəbdarlar təlim işində təmamilə azad idilər. Nə ali ruhanilər, nə məktəblər direksiyası, nə şəhər bələdiyyə idarəsi, nə də inzibati idarələr nə onlara, nə də onlara təliminə qarşırdı. Məktəbdarlar yalnız Allah və öz vicdanı qarşısında məsul idilər.

Azərbaycanda rus dilində məktəblərin bir çox üstünlükləri, o cümlədən əvvəllər təhsilin pulsuz olması, bədən cəzasının yoxluğu, az-çox dünyəvi təhsil verməsi, qabaqcıl rus mədəniyyəti ilə tanışlıq və s. nəticəsində məktəb və mədrəsə təhsili sistemində də ciddi dəyişiklik etmək zəruriyyəti meydana gəldi.

§ 2. Məktəb və mədrəsə təhsili barəsində çarizmin siyasəti

XIX əsrin birinci yansında olduğu kimi, ortalarında da məktəb və mədrəsə təhsili çarizmi o qədər də maraqlandırmırdı. Məktəb və mədrəsələr mütləqiyyətə mə'murlar hazırlamaqda hökumətin tələblərinə cavab vermədiyinə görə dövlət bunların yenidən qurulması, mövcud rus məktəbləri nümunəsində ümumtəhsil məktəblərinə çevrilməsi, xəzinədən vəsait ayrılması, müəllim kadrları hazırlığı və s. kimi məsələlərə biganə qaldı. Zaqafqaziya məktəblərinin 1848 və 1853-cü il nizamnamələri ilə bu məktəblərin məktəblər direksiyasına tabe edilməsi förmal xarakter daşıyır, məktəb rəislərinin bu məktəblərin işinə qarşması yalnız onların miqdan, şagirdlərin sayı və məktəbdarların adları haqda mə'lumat toplamaqla məhdudlaşır. Bununla belə öz hökumranlığını möhkəmləndirmək, özünü müsəlman ruhanilərinin düşmənçilik hərəkəti təhlükəsindən mümkün qədər qorumaq, onların fəaliyyətini nəzarət altında saxlamaq çar hökumətinin diqqət mərkəzində idi. Məktəb və mədrəsə təhsili ilə çarizmin siyasəti arasında heç bir ziddiyyət olmadığından hökumət onlara toxunmurdu və bu vəziyyət keçən əsrin 70-ci illərinədək davam etdi.

1870-ci illərdə hökumət müsəlman ruhani idarələrinə, məktəb və mədrəsələrə aid ayrıca qanun və nizamnamə qəbul etdi. Bunların mahiyyət etibarı ilə iki yerə bölmək olar. Birinci növ qanunlar təhsilin məzmununa, digəri isə rəhbərliyə aid idi.

Təlimin məzmununa aid olan qanunlarda məktəb və mədrəsələrin tədris planına rus dilinin daxil edilməsi əsas yeri tuturdu.

1872-ci il aprelin 5-də müsəlman ruhaniliyinin əsasnaməsi təsdiq edildi. Bu əsasnamə ruhani işlərinin idarə edilməsini və ruhani rəhbərlərinin vəzifəsini, o cümlədən məktəb və mədrəsələrə münasibətini qanuniləşdirdi.

1872-ci il əsasnaməsinə görə məscid məktəblərini müşahidə etmək qəza qazılarına həvalə edilirdi. Mədrəsə açmaq və məscid məktəblərinə nəzarət etmək isə qubemiya məclisinə tapşırıldı. Ruhani məktəbləri üçün proqram tərtib etmək ruhani idarəsinin vəzifəsinə daxil edildi.

1873-cü il noyabrın 22-də hökumət Qafqazda tədris işlərinə aid yeni Qanun qəbul etdi. Bu Qanuna görə digər məktəblər müvafiq direksiyalara tabe edildiyi halda, məktəb və mədrəsələr məktəblər direksiyalarının formal tabeliyindən də kənar edildi; yeni açılacaq məktəb və mədrəsələrdə rus dilinin də tədris edilməsi qanuniləşdirildi.

1874-cü il noyabrın 20-də məktəb və mədrəsələrə aid hökumətin yeni qanunu meydana gəldi. Ümumrusiya müsəlman məktəb və mədrəsələrinə çarizmin münasibətini daha da konkret şəkildə müəyyən edən bu qanuna görə məktəb və mədrəsələr, xalq məktəblər direksiyası inspektorunun nəzarətinə verildi. İnspektor:

1. *Mövcud məktəb və mədrəsələrdə əhalinin vəsaitilə rus dilində siniflərin açılmasına sərəncam verməli;*
2. *Yeni məktəb və mədrəsələrin açılmasına yalnız xalqın vəsaitilə rus dili müəlliminin olması şərtilə icazə verməli;*
3. *Məktəb və mədrəsələrdə təlimin istiqamətinə diqqət verməli, istifadə edilən dərslərlərə nəzər yetirməli, xarici ölkələrdən gətirilən dərslərləri qadağan etməli;*
4. *Bu məktəblərin ümumi hiş səhiyyə tələblərinə nə dərəcədə cavab vermələrinə göz yetirməli idi.*

Beləliklə, məktəb və mədrəsələr üzərində 1874-cü il 20 noyabr qanunu ilə müəyyən edilmiş nəzarət sistemi, bu tədris ocaqlarına hökumətin yaxından bələd olmamasının nəticəsi olub, onların yenidən qurulması işində heç bir əhəmiyyət kəsb etmədi. Əksinə, hökumətin müsəlman əhalisinə e'tibarsızlığını büruzə verdi; bu tədris ocaqlarının sonrakı inkişafının qarşısına sədd çəkildi.

Nəhayət, 1893-cü ildə məktəb və mədrəsələrə aid yeni qanun qəbul edildi. Bu qanuna görə ümumrusiyada olduğu kimi, cəmi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda da məktəb və mədrəsələr ümumi inzibati orqanlara, başqa sözlə desək, nə müvafiq məktəblər direksiyasına, nə də ruhani məclisinə deyil, formal olaraq bilavasitə qubematorlara tabe edildi.

Qubematorlar isə özlərinin bilavasitə vəzifələrinin çoxluğu üzündən bu məktəblərin işinə qarışa bilmirdi.

Beləliklə, istər məktəb, istərsə də mədrəsələr müstəsna şəkildə özbaşına fəaliyyətini davam etdirirdi.

Xalqın cəhalətdə saxlanması çarizm üçün də mənəfətli idi. Lakin ruhanilərin və onların şəxsi tabeliyində olan külli miqdarda məktəblərin İran və Türkiyə təsirinə məruz qalması hökumət üçün zərərli idi. Ona görə də əsrin sonlarında bu məktəb və mədrəsələrə nüfuz etmək, onlara hökumətin nəzarətini artırmaq, təlimin məzmununa rus dili daxil etmək fikri daha da gücləndi.

Hökumətin bu tədbiri heç də xalq maarifinə qayğı göstərməkdən deyil, yerli əhalini ruslaşdırmaq siyasətindən irəli gəlirdi.

Rusiya müsəlmanları arasında mövcud olan iki mühüm tənqət — şiə və sünnü tənqəti tərəfdarlarının vahid islam məfkurəsi adı altında birləşmək ideyası təbliğ edilirdi. Məktəb və mədrəsələrin faktik olaraq nəzarətsiz qalması bu ideyanın güclənməsinə şərait yaradırdı.

Çarizmin məktəb və mədrəsələrə rus dilini daxil etmək cəhdinə qarşı panislamizm ideyasının müridləri məktəb və mədrəsələri Türkiyə məktəb və mədrəsələri təmsalında yenidən qurmağı təklif edirdilər. Azərbaycanda bu ideyanın təbliğatçısı "Kaspi qəzetinin redaktoru Ə. Topçubaşov idi.

Əsrin sonlarında bir tərəfdən artmaqda olan dövlət məktəblərinin mütərəqqi rolu və təsiri, digər tərəfdən isə əhalinin rus dilinə, dünyəvi təhsilə olan tələb və ehtiyacının artması məktəb və mədrəsələrin isə bu tələbi ödəməməsi

nəticəsində onların yenidən qurulması, oraya rus dilinin və ümumi təhsil fənlərinin daxil edilməsi sahəsində ilk addım atıldı.

Bu işdə Gəncə qubemiyası xüsusilə fərqlənirdi. Qubemiyanın Gəncə, Nuxa, Şuşa şəhərinin müsəlman ictimaiyyəti imzalar toplayaraq rus dilinin də öyrədildiyi məktəblər açmağı qərara aldılar. Mütərəqqi məktəbdarlar da bu işə qoşulurdular.

Bu hadisə, əslində ruhani məktəblərinin dünyəvi məktəblərə çevrilməsi yolunda islahatın başlanğıcı idi. Ayn-ayn məktəblərdə başlanan bu islahat sonralar tədricən digər qəza və qubemiyalara da yayıldı.

Çarizmin ruhani məktəbləri barəsindəki mürtəce siyasətinə baxmayaraq, bu tədris ocaqlarının yenidən təşkili və rus dili tədrisinin məktəb proqramına daxil edilməsi nəticə etibarilə obyektiv əhəmiyyət kəsb edirdi.

Göründüyü kimi, XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə də 70-ci illərdən sonra Azərbaycanda xalq maarifi mürəkkəb bir inkişaf prosesi keçirirdi. Bir neçə əsr ərzində dəyişilməmiş şəkildə qalan məktəb və mədrəsələrin bəziləri konfessional təlimdən ümumi təhsil məktəbinə keçməyə cəhd edirdi. Əsrin sonlarında məktəb və mədrəsə təhsili barəsindəki iki nöqtəyi nəzər: konservatizm və mütərəqqi fikir arasında gedən mübarizə diqqəti cəlb edirdi. Fanatik mollaları əhatə edən birinci fikrin tərəfdarları məktəbin ənənəvi konfessional xarakterini saxlamağa çalışırdı. Mütərəqqi maarifçi pedaqoqların ciddi təsiri altında olan ikinci qrupun tərəfdarları isə mövcud məktəb və mədrəsə təhsilinin forma və məzmununu əsaslı şəkildə dəyişdirmək, ona ümumi təhsil fənlərinin tədris edildiyi təhsil müəssisəsi xarakteri vermək istəyirdilər.

XIX əsrin Azərbaycan ictimai və pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələrinin qabaqcıl rus və Avropa təhsil sistemi ilə yaxından tanışlığı onlara imkan verirdi ki, ənənəvi məktəb proqramlarını, təlim və tərbiyə üsullarını kəskin tənqid etsinlər.

Konservativlərlə mütərəqqilərin mübarizəsi əsrin sonlarında daha kəskin şəkil aldı. Bu mübarizə nəticəsində məktəblər tədricən köhnə və yeni üsullu olmaqla iki yerə bölündü.

“Üsuli-cədid adlanan yeni üsullu məktəblər rus məktəblərində təhsil alanlar və yeni təlim-tədris üsulları ilə az-çox tanış olan maarifçilər tərəfindən açılırdı (Şamaxıda S.Ə.Şirvani, Şuşada Mir Möhsün Nəvvab, Ordubad və Naxçıvanda M.T. Sidqi). Bu məktəblərdə şəriətdən əlavə Azərbaycan, rus və fars dilləri, hesab, tarix, coğrafiya, təbiət və s. tədris edilirdi. Şagirdlər yaş və bilik səviyyələrinə görə sinif və qruplara bölünür, döşəmə əvəzinə partalarda oturur, yazı taxtası, xəritə və s.-dən istifadə edilirdi. Əsrin sonlarında yeni üsullu məktəblər Gəncə, Şuşa və Nuxa şəhərlərində də meydana gəldi.

Gəncə yeni üsullu məktəbinə az vaxt içərisində 290 şagird toplanmışdı. Kasıblardan olan 50 şagird təhsil haqqından azad idi. Yerli ziyalılar məktəbin nəfinə teatr tamaşaları göstərirdi. Yerli əhali də bu işə yaxından kömək edirdi.

Əsrin sonlarında Azərbaycan kəndlərində məscid məktəbindən fərqli olaraq savad məktəbləri də meydana gəldi. Burada yalnız yazı və oxu öyrədildi. Bu məktəbi açanlar əsasən “Müsəlman məktəblərinin mə’zunları idilər. Savad məktəbləri məscid məktəbləri ilə yeni üsullu məktəblərin arasında bir körpü olub məscid məktəblərinə nisbətən irəliyə doğru atılmış bir addım idi.

Arxiv sənədlərində belə məktəblərə Gəncə qubemiyasının və Cəbrayıl qəzasının kəndlərində rast gəlinir (Horadiz, Böyük Bəhmənli, Qarğabazar və s.). Bu məktəblərdə oğlanlarla bərabər qızlar da oxuyurdu. Savad məktəbləri Zəngəzur və Nuxa qəza kəndlərində də mövcud idi.

V F Ə S İ L

ANA DİLLİ MƏKTƏBLƏRİNİN MEYDANA
GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ana dili tə'limi ideyasının meydana gəlib inkişaf etməsinə mane ola bilmədi, əksinə bütün ciddi-cəhd ilə gələcək milli müstəqillik uğrunda mübarizənin əsas hədəfi kimi qəbul edildi.

Azərbaycan dilinin dövlət məktəblərinin tədris planına daxil edilməsi, bu dildə dərslik və tədris vəsaitləri hazırlamaq, proqram tərtib etmək ana dili tə'limi ideyasını xeyli gücləndirdi. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada başlayan ictimai pedaqoji hərəkət, N.Q. Çemişevskinin, K.D. Uşinskinin ana dili tə'limi ideyası Azərbaycanda da tə'limin ana dilində aparılması fikrini qüvvətləndirirdi. M.F.Axundov, H.Zərdabi və onun «Əkinçi» qəzeti, sonralar isə M.Şahtaxtı və b. ana dilli məktəblər uğrunda mübarizənin ön cərgəsində gedir və bu işə istiqamət verirdilər.

Ana dili tə'limi ideyasının həyata keçirilməsində İ.Qasir, S.Ə. Şirvani, M.T. Sidqi, S.M. Qənizadə, H.Mahmudbəyov, F.Köçərlı, M.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, füyuzatçılar, mollanəsəddinçilər və onlarla başqaları mühüm rol oynadı. Onlar bir tərəfdən yeni-yeni məktəblər açır, ana dilində proqram və dərsliklər tərtib edir, bu dilin tədrisini yaxşılaşdırmağa çalışır, ana dilinin tə'lim və tərbiyəvi rolunu ciddi müdafiə edirdilər.

XIX əsrin görkəmli rus mütəfəkkirlərinin dərin elmi fikirləri Rusiyanın uçqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda milli məktəb ideyasının meydana gəlməsinə və inkişafına böyük təkan verdi. Ana dili tə'limi uğrunda mübarizənin ikinci dövrü başlandı.

60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanın bir çox görkəmli nümayəndələri, müəllim və maarifçiləri tə'limin ana dilində aparılması işində gərgin mübarizəyə başladılar.

§ 1. Ana dilli məktəblərinin təşkilində
ilk addımlar

M.F.Axundov, H.Zərdabi və yeni milli maarifçilik hərəkətinin digər görkəmli nümayəndələrinin ana dili tə'limi ideyası nəticəsiz qalmadı. Bu ideya fars və ərəb dillərində ruhani təhsili görmüş ziyalılara da az-çox tə'sir göstərərək onların müəyyən qismində xalq maarifinə və mütərəqqi mədəniyyətə meyl oyadır (M.İ. Qasir, M.M.Nəvvab), bə'ziləri isə hətta ruhani təhsilin əleyhinə çıxaraq müasir təhsil və tərbiyə, ana dili məktəbi uğrunda mübarizə aparırdılar. (S.Ə. Şirvani, M.T. Sidqi və b.)

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ana dili tə'limi ideyasını təcridi olaraq həyata keçirməyə yönəldilmiş ayrı-ayrı cəhdlər nəzəri cəlb edir. Bir qrup ziyalılar rus dilində təhsil almalarına baxmayaraq, mütərəqqi rus məktəbi və pedaqoji fikrinin tə'siri ilə ana dilində məktəb açır, öz həmvətənləri içərisində rus və dünya mədəniyyətini yaymağa çalışırdılar.

XIX əsrin ortalarında və ikinci yarısında açılan ana dilli məktəblərdən biri Mirzə İsmayıl Qasirin məktəbidir.

Qasir təxəllüsü ilə məşhur olan Mirzə İsmayıl Hacı Molla Səlim oğlu Axundov 1806-cı ildə Şirvanın Ləki kəndində anadan olmuşdur. Qasir gənclik illərində Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərini görmüş, ərəb və fars dillərini mükəmməl mənimsəmiş, sonralar rus dilini öyrənmiş və 1840-cı illərdə Qaradonlu sərhəd idarəsində tərəcəçilik etmişdir.

Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Qasir dövrünün görkəmli maarifpərvərləri ilə, o cümlədən M.F. Axundov, M.T.Sidqi, M.M.Nəvvab və başqaları, həmçinin

qabaqcıl rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti nümayəndələri ilə tanış olmuş, onlarla yaxından əlaqə saxlamışdır.

M.İ. Qasirin fəaliyyətində yeni üsullu məktəb açması xüsusi yer tutur. O, XIX əsrin ortalarında, təxminən 1848-ci ildə Talış mahalında bir məktəb açmış və burada ana dilində dərs demişdir.

Qasirin yeni tipli məktəb açmasına dövrünün gözüaçıq və ziyalı mülkədarlarından olan Mirzə Sadıq bəy Mehmandarov (rus ordusunun görkəmli generalı Səməd bəy Mehmandarovun atasıdır — H.Ə.) səbəb olmuşdur. Məhkəmə tərcüməçisi kimi Qarabağdan Lənkərana gələn Mirzə Sadıq bəy xalqın təhsilə olan ehtiyacını hiss edərək yerli ziyalıların yeni məktəb açmaq meylinə kömək edir, bu məqsədlə də Qasiri Qaradonludan Lənkərana dəvət edir.

Qasirin məktəbində ana dili ilə bərabər rus və fars dilləri, ədəbiyyat tədris edilir, təbiyyatdan ibtidai məlumat verilir.

Qasirin mühüm xidmətlərindən biri də öz müasirləri kimi, tədris vəsaiti tərtib etməsidir. O, İrandan gətirilən çərəkə və digər vəsaitləri bəyənənmiş, özü öz gözəl dəsti-xətti ilə hər şagirdə məxsus ayrıca çərəkə əlifba yazmış, hər il bunu yeniləşdirmişdir.

Qasir şagirdlərə məişətdə çox işlənən əməli yazılar — məktub, ərizə nümunələri təqdim etmişdir. O, tədris etdiyi materialları toplayaraq 1894-cü ildə «Qanuni-Mirzə-İsmayıl Qasiri» adlı bir dərs vəsaiti düzəltmişdir. Sövtü-üsul ilə tərtib etdiyi bu kitabçada o, ərəb əlifbasında olan çətinlik və uyğunsuzluqları aradan qaldırmağa sə'y göstərmişdir.

Qasir təlimdə höccəlləmə üsulunu islah etməyə, hərfli nisbətən köhnə adları ilə deyil, sözün daxilində işlədilən səs ilə göstərməyə cəhd edir, hərflərdən heca, hecalardan isə sözlər düzəltməyi üstün tuturdu. Qasirin həmin dərsləri uzun müddət Talış mahalında ən çox işlədilən bir vəsait olmuşdur. M.İ. Qasir 1860-cı illərdə digər ziyalılarla birlikdə Talış dilinin qrammatikasına aid bir kitabça da tərtib etmişdir.

Qasir ömrünün təxminən son 18 ilini (1883—1900-cü illər) Lənkərən 2 sinifli ibtidai məktəbində ana dili və şəriət müəllimi vəzifəsində işləmişdir.

XIX əsrdə Lənkərən ziyalıların böyük bir dəstəsi ilk təhsilini Qasirin dərs dediyi məktəbdə almışdır.

§ 2. Ana dili məktəbi uğrunda mübarizənin görkəmli nümayəndələri:

Həsən bəy Zərdabi (1842—1907)

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifçiləri içərisində H.Zərdabi fəxri yer tutur. Azərbaycanda ictimai və pedaqoji fikir tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini xalqımızın fəxri olan H.Zərdabi tutur. Bu böyük ictimai xadim, maarifçi, mütəfəkkir şəxsiyyət xüsusilə təqdirəlayıqdır.

Zərdabinin ən mühüm xidmətlərindən biri və birincisi budur ki, o, mövhumat və orta əsr geriliyinin hökm sürdüyü bir dövrdə maarif məş'əlini yandıranlardan biri olmuş və ömrünün sonunadək bu məş'əli əlindən yerə qoymamışdır. «Maarifdən, elmdən məhrum olan xalq işıqdan məhrumdur» deyən Zərdabinin bütün həyatı xalqın maariflənməsi işi ilə bağlı olmuşdur.

Həsən bəy Zərdabinin tarixi xidməti də bundadır ki, o, M.F.Axundovdan sonra ana dili təlimi ideyasını inkişaf etdirərək yeni yüksəkliyə qaldırdı. Savad təlimi ideyasını irəli sürən Həsən bəy M.F. Axundovdan fərqli olaraq, uşaqların ümumi təhsilini, ana dilində dünyəvi məktəblər yaratmaq ideyasını dövrün tələblərinə müvafiq olaraq əsaslandırdı. Mürtəce adamların, cahil ruhanilərin onun cəhdlərinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə imkan verməmələrinə baxmayaraq, o, ömrünün sonunadək bu ideyaya sadıq qaldı. O haqlı olaraq Azərbaycanda ana dilində təhsilin, həmçinin qadın təhsilinin, Azərbaycan teatri

və mətbuatının banisi hesab edilir. Ömrünün 40 ildən artıq bir dövrünü Azərbaycan xalqının səadəti və tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr edən Həsən bəy Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslini yetişdirmişdir. Məhz buna görədir ki, müasirləri onu «Zaqafqaziya müsəlman ziyalılarının müəllimi və mə'nəvi atası» adlandırmışdır.

1842-ci ildə Şamaxı qubemiyası Göyçay qəzasının Zərdab kəndində anadan olan Həsən bəy ilk təhsilini mədrəsədə almışdır. Lakin dini təhsilə maraq göstərməyən Həsən bəy 1852-ci ildə Şamaxı şəhərindəki qəza məktəbinə daxil olur. Həmin məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən Həsən bəy 1860-cı ildə Tiflis gimnaziyasına (V sinfə) daxil olaraq 1861-ci ildə oranı da müvəffəqiyyətlə bitirir və Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq şöbəsinə qəbul edilir. O, hökumətin 11 iyun 1849-cu il qanunu üzrə universitetdə Qafqaz mə'zunlarından olan dövlət təqaüdçüsü idi.

1865-ci ildə Moskva Universitetini ə'la qiymətlə bitirib Vətənə qayıdan Həsən bəy çoxun pedaqoji fəaliyyətə başlayır. O, 1869-cu il noyabrın 18-də Bakı realni gimnaziyasına təbiyyat tarixi müəllimi vəzifəsinə tə'yin edildi.

H.Zərdabi qısa müddət içərisində böyük hörmət qazandı. H.Zərdabi yalnız dərs deməklə kifayətlənmir, o, həm də azərbaycanlı balalarını məktəbə cəlb edir, tələbələrə maddi kömək etmək məqsədilə bir tərəfdən teatr tamaşaları təşkil edir, digər tərəfdən də «xeyriyyə cəmiyyəti» düzəltməyə çalışırdı. Onun müəllimlik fəaliyyəti dövründə ən mühüm xidmətlərindən biri Azərbaycan dilində ilk dəfə qəzet nəşr etməsidir. Zərdabi öz arzusunu həyata keçirmək — doğma ana dilində qəzet çıxarmaq üçün 1873-cü ildə bilavasitə əməli fəaliyyətə başlayır.

Beləliklə, 1875-ci il iyul ayının 22-də Azərbaycanda ilk milli qəzet olan «Əkinçi»nin birinci nömrəsi çapdan çıxdı. «Əkinçi» qəzeti özünün meydana gəlməsilə bütün Rusiyada olan müsəlmanları hərəkətə gətirdi.

Sütunlarında maarif, elm ziyası nurlanan «Əkinçi»nin nüsxələri dövrün qabaqcıl adamlarının qəlbinə rıqqətə gətirdi, onları maarifçilik işi uğrunda mübarizəyə ruhlandırdı. Rusiyanın bir çox şəhərlərindən göndərilən təbrik teleqramlarında «Əkinçi» «maarif xəzinəsinin qapısını yazıq dağlı xalqların üzünə açan səhrli bir açar» adlandırılırdı.

Həsən bəy Bakı realni məktəbində 1878-ci ilə qədər işləyə bildi və «Əkinçi»ni də ancaq bu dövrdə çıxarmağa nail oldu. 1877-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibənin başlanması, Dağıstanda baş verən üsyanlar nəticəsində «Əkinçi»nin üzərində sensor nəzarəti gücləndi, onun özü isə «siyasi cəhətcə təhlükəli və e'tibarsız» e'lan edilərək gizli və aşkar tə'qiblərə mə'ruz qaldı.

«Əkinçi»nin üzərində nəzarətin artırılması, adlı və adsız danoslar, Həsən bəyin özünün «siyasi cəhətdən təhlükəli və e'tibarsız» e'lan edilməsi həm qəzetin bağlanması həm də onun müəllimlikdən azad edilməsi ilə nəticələndi.

Müəllimlikdən azad olunan H.Zərdabi ömrünün 16 ilini (1880—1896-cı ildə) doğma Zərdab kəndində keçirmiş, mürteclərin təzyiqinə və müqavimətinə baxmayaraq, orada məktəb açmağa təşəbbüs etmişdir.

1896-cı ildə Bakıya qayıdan Həsən bəy «Kaspi» qəzetində əməkdaşlıq etməklə, 1897-ci ildən ömrünün sonunadək şəhər dumasının tərkibinə seçilmiş və burada məktəb komissiyasının daimi üzvü olmuş geniş ictimai fəaliyyət göstərmişdir.

H.Zərdabi 1907-ci il noyabr ayının 28-də vəfat etmişdir. Onun dəfn mərasimi demokratik qüvvələr birliyinin nümayişinə çevrilmişdir.

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan ictimai-iqtisadi və mədəni cəhətdən hələ də geri qalırdı. Uzun illər ərzində xalqın yadelli işğalçıların hücumuna mə'ruz qalması, habelə çarizmin başqa ucqarlar kimi burada da müstəmləkəçilik siyasəti yeritməsi nəticəsində çoxəsrlik bir mədəniyyətə malik olan Azərbaycanda

Əhalinin əksəriyyəti, H.Zərdabının dediyi kimi «cəhəlat və zülmət dumanı» içərisində boğulmaqda idi. Bakıda və Azərbaycanın başqa rayonlarında kapitalist münasibətlərinin yaranmasına və inkişaf etməsinə baxmayaraq, bütövlükdə kənd təsənnüfat ölkəsi olaraq qalmaqda davam edən Azərbaycanda xalq maarifi, dünyəvi təhsil aşağı səviyyədə idi.

Həsən bəy Zərdabi ana dili məktəbləri ilə bərabər, dünyəvi təhsil uğrunda mübarizə aparırdı. Moskvada təhsil alarkən, ola bilsin ki, o, 60-cı illərdə Rusiyada klassik və real təhsil tərəfdarları arasında gedən mübarizədən xəbərdar idi. Lakin onun «Əkinçi» qəzetində «elm-əbdan» və ya «elm-ədyan» haqqında qaldırdığı məsələ, Azərbaycan xalqının həyatında gedən mübarizənin özünəməxsus bir növ inkişafı idi.

XIX əsrin 70-ci illərində xalqın geridə qalmış hissəsi içərisində belə bir fikir hakim idi ki, müsəlmanlara dünyəvi elm lazım deyil. Ata-babalarımız hansı yol ilə gediblərsə, biz də o yol ilə keçməliyik.

H.Zərdabi başda olmaqla «Əkinçi» qəzeti və onun mütərəqqi müxbirləri M.F. Axundovun ideyalarını inkişaf etdirərək öz məqalələrində «elm əbdan», «elm ədyandan», dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə ilahiyatçılıqdan ayırmağı tələb edir, mövcud məktəblərdə dünyəvi elmlərin tədris edilməsini təbliğ edirdilər.

Ruhanilər və cəhəltərəst ziyalılar isə necə olursa-olsun köhnə qaydaları saxlamağa, yəni əvvəlki kimi, məktəblərdə yenə yalnız şəriət dərsləri keçilməsinə təkid edirdilər.

«Əkinçi»nin açdığı mübahisələrdə H.Zərdabi ilə yanaşı N.Vəzirov, Əhsənül Qəvaid, Ələkbər Heydəri, Zaqafqaziya şeyxül-islami axund Əhməd Hüseynzadə, Məhbus Dərbəndi və başqaları yaxından iştirak edirdilər.

Zərdabi və onun tərəfdarları dünyəvi elmlərin həyati əhəmiyyətini, cəmiyyətin maddi və mə'nəvi tərəqqiyə çatmasındakı rolunu xalqa başa salmağa, dünyəvi fənlərin tədrisində faydasını anlatmağa çalışırdılar.

Həsən bəy Zərdabının ana dili məktəbi uğrunda mübarizəsindən bəhs edərkən yuxarıda — M.F. Axundovla bağlı bölmədə qeyd etdiyimiz kimi M.F. Axundovun ona göndərdiyi və «Əkinçi» qəzetinin 1877-ci il 2-ci nömrəsində çap edilən məşhur məqalə ilə əlaqədar olan fikirlərini bir daha nəzərdən keçirmək bu cəhətdən çox maraqlıdır. M.F. Axundov yazırdı:

«Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy, sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərətinə zikr edib, bizə hey təklif edirsən: elm öyrənin, elm öyrənin!... Çox yaxşı, sözün bəmə'nə və nəsihətin müfid və xeyirxahlığın səbit. İndi biz hazıq ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə de görək, elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək?»

M.F. Axundovun məktubunda göstərilən üç mühüm məsələ: kütləvi xalq məktəblərinin olmaması, xalq müəllimlərinin olmaması, ana dilində məktəbin və dərslər kitablarının yoxluğu o dövrdə yeni məktəb, ana dili məktəb təşkili qarşısında duran çox mühüm və həll edilməsi zəruri olan vacib pedaqoji problemlər idi.

M.F. Axundovun bu məktubu «qışın çilləsində olan çovğun kimi onu diqqət ilə oxuyanın bədəninə qorxu lərzəsi salır»dı. Lakin bununla belə, həyata daha nikbin münasibət bəsləyən Həsən bəy M.F. Axundovun qeyd etdiyi çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını düşünür, xalqın dərdinə çarə axtarı, konkret yol göstərməyə cəhd edirdi.

H.Zərdabının ardınca «Əkinçi» qəzetinin fəal müxbirlərindən olan N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və başqaları da ana dili məktəb, dünyəvi elmlərin öyrədilməsi ideyasını müdafiə edirdilər.

Məktəb problemlərinə münasibətdə M.F. Axundovun fikirləri Zərdabının baxışları ilə eyni ideya zəminindən, maarifçilik rüşələrindən qidalandığı üçün əsasən yekdil və vəhdətdə idi. Lakin onların fikirləri arasında müəyyən fərqlər və

ziddiyyətlər də yox deyildi. Onların baxışlarındakı cəhət bu idi ki, hər ikisi xalqın savadlanmasını, elm bilik kəsb etməsi zərurətini tə'xirəsalınmaz vəzifə kimi irəli sürürdülər. Lakin bu işin konkret olaraq necə həyata keçəcəyi, hansı yollarla aparılacağı məsələlərində onların fikri haçalanırdı: istər tə'lim, istərsə də tərbiyə məsələlərinə dair Axundovun fikirləri, onun ictimai-siyasi fikirləri ilə üzvi şəkildə bağlı idi. O, yaxşı bilirdi ki, 5—10 məktəb açmaqla iş bitmir. O, ölkənin başdan-başa savadlanmasını mövcud qurulmuşda müşkül hesab edirdi və bu məsələdə Zərdabidən fərqli olaraq inqilabi-demokratik səviyyədə dururdu.

Təhsilin ana dilində aparılması, tədris fənlərinin əsasən dini mahiyyət daşıması, tədris vəsaitinin olmaması və üstəlik ərəb əlifbasının çətinliyi o zamankı Azərbaycan məktəblərinin çatışmayan cəhətlərindən idi. Sünnü, şie təriqətinin saldıği ayrın-seçkiliyi, çarizmin xalqı mədəni sərvətdən kənarda saxlamaq, ana dilini sıxışdırmaq siyasətini də buna əlavə etsək, ana dili məktəbləri uğrunda aparılan mübarizənin çətinliyi və mürəkkəbliyi bir daha aydın olar.

M.F. Axundovdan fərqli olaraq H.Zərdabi ana dili məktəbi məsələsinə sırf maarifçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşırdı.

Azərbaycanın maarifçiləri, bir tərəfdən XIX əsrdə maarifçi-demokratik elm, ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin məfkurə sərvətindən, digər tərəfdən isə qabaqcıl rus alimlərinin, inqilabçı demokratların, habelə Avropa mütəfəkkirlərinin ideya irsindən bəhrələnilirdilər. Onlar ağıl və idrakın gücünə inanır, xalqın elmə, savada yiyələnməsini qızğın təbliğ edirdilər. Bu işdə H.Zərdabi xüsusilə fərqlənirdi. O, cəmiyyətdəki xəstə halları sağaltmağın çarəsini hər şeydən əvvəl xalqın maariflənməsində, mədəni tərəqqi yoluna düşməsində görür, təhsil işlərinə, **tə'lim və tərbiyə** məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

«Əkinçi» mövcud cəmiyyətin dəyişdirici, təzəleyici qüvvəsini xalq maarifində, elmdə axtarırdı. Zərdabi Avropanın Şərqlə nisbətən yüksək tərəqqi səviyyəsində dayanmasının

səbəblərindən bəhs edərək deyirdi: «Bu səbəblərin ümdeşi onların bizdən artıq elm təhsil etməsidir».

H.Zərdabinin pedaqoji ideyalarında fiziki tərbiyə məsələləri ayrıca yer tutur. «Sağlamlığın gözlənilməsi üçün rəhbərlik» («Gigiyena») adlı əsərində Zərdabi fiziki tərbiyə problemini hərtərəfli şərh etmişdir. O, fiziki tərbiyəyə yalnız məhdud didaktik və pedaqoji problem kimi deyil, həm də ictimai bir problem kimi yanaşmışdır. O, sağlam bədəni istər uşaq üçün, istər böyük üçün, istər varlı, istərsə də yoxsul üçün böyük ne'mət hesab edirdi.

H.Zərdabi təmiz və saf havanı sağlamlığın ikinci vacib amili hesab edirdi. O deyirdi: təmiz hava həyat, korlanmış hava isə ölümdür. Bu cəhətdən xüsusilə şəhər yerlərində yaşılığa diqqətin artırılmasını lazım bilirdi.

H.Zərdabinin fiziki tərbiyəyə, sağlamlığa aid fikirlərində suyun başlıca amil olması ayrıca göstənilir. Yeməyin həzmə verilməsi, orqanizmin təmiz saxlanması üçün başlıca şərtir.

Düzgün qidalanmaqla yanaşı, normal yuxu, istirahət, təmiz havada olmaq, gəzinti, üzmək, idmanla, fiziki işlə məşğul olmaq da sağlamlığın vacib şərtlərindəndir. Bədənin, paltarın, yatağın təmizliyi də bu qəbildəndir.

Ümumiyyətlə, H.Zərdabi fiziki tərbiyəni insan şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafının zəruri şərtlərindən biri hesab edirdi. Onun «Yer, su, hava» adlı dərsliyində də fiziki tərbiyədə tibbi amillərdən düzgün istifadə edilməsinin əhəmiyyəti geniş şərh edilmişdir.

Onun pedaqoji ideyalanna rus mədəniyyətinə geniş maraq göstərməsi də mühüm tə'sir etmişdir. H.Zərdabi hələ Moskva Universitetində təhsil alarkən mütərəqqi rus mədəniyyəti və onun bir sıra nümayəndələri ilə tanış olmuşdur.

H.Zərdabi harada olursa-olsun Rusiyanın qabaqcıl fikirli adamları ilə əlaqə saxlayır, rus dövrü mətbuatında tez-tez müxtəlif mövzularda məqalələrlə çıxış edirdi.

H.Zərdabinin müasirlərindən olan məşhur jurnalist N.Q.Bayzdrenko onu 60-cı illərin demokratik hərəkatının nümayəndələrindən hesab edir və haqlı olaraq göstərir ki, Zərdabi o dövrün rus ictimai həyatındakı ideya cərəyanının məhsulu idi. O, keçən əsrin 60-cı illərində Rusiyada başlanan mütərəqqi pedaqoji hərəkatın tələb və nailiyyətlərini yaradıcı surətdə Azərbaycana tətbiq edir və həyata keçirirdi.

H.Zərdabi həmçinin 60-cı illərin pedaqoji hərəkatının qabaqcıl nümayəndələrinin təhsil haqqındakı ideyalarını Azərbaycanda yayır və yerli şəraitə uyğun olaraq tətbiq edirdi.

Bir sözlə, H.Zərdabi əməkçi xalqın, ilk növbədə isə zəhmətkeş kəndlilərin maraqlarının müdafiəçisi idi.

H.Zərdabinin təlim-tərbiyyəyə aid fikirləri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan pedaqoji fikrini daha da zənginləşdirmişdir.

S. Ə. Şirvani (1835-1888)

S.Ə.Şirvani XIX əsr Azərbaycan pedaqoji fikrinin görkəmli simalarından biridir. Əsrinin böyük şairi və maarifpərvəri olan S.Əzim öz sələfi və müasiri olan A.Bakıxanov, M.Ş. Vazeh, M.F. Axundov və başqa maarifçilər kimi bilavasitə pedaqoji işlə məşğul olmuş və özündən sonra zəngin irs qoymuşdur.

Seyid Əzimin pedaqoji fəaliyyətə başladığı dövr XIX əsrin 60—70-ci illərinin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu vaxt Şamaxı şəhərində ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən açılmış bir sıra məhəlli məktəbləri mövcud idi. Bu məktəblərdən bəzilərinə təlimin məzmunu köhnə məktəblərdən fərqlənirdi. Belə məktəblərdən biri də S.Əzim tərəfindən 1869-cu ildə açılan xüsusi məktəb idi.

S.Ə. Şirvaninin pedaqoji fəaliyyəti Şamaxıdakı daha iki məktəblə sıx bağlı olmuşdur. Bu məktəblərdən biri Bakı vilayəti ruhani məclisinin nəzarəti altında Şamaxıda 1874-cü ildə açılan yarı dünyəvi, yarı ruhani məktəbidir.

Azərbaycan məktəb tarixinə S.Ə. Şirvaninin ana dilli məktəb kimi daxil olmuş həmin məktəb özünün quruluşu, tədris planı və proqramı ilə yeni tipli məktəb idi. Uşaqlar diz üstə deyil, skamyalarda oturdular. Dərs otağında yazı taxtası var idi. S.Əzimin müasiri, məşhur pedaqoq H.Mahmudbəyovun yazdığına görə, «məzkur məktəb Azərbaycan və farsı olmaq üzrə iki şöbədən ibarət idi».

S.Əzimin məktəbində tətbiq edilən yeniliklər məhz qabaqcıl Azərbaycan pedaqoji fikrinin, ana dili məktəbi ideyasının, mütərəqqi rus mədəniyyətinin təsirinin nəticəsi idi.

Az müddət içərisində S.Əzimin məktəbi ruhani məktəblərdən fərqləndi və şöhrət qazanmağa başladı. Bu, məktəbin daxili qayda qanunlarından başqa, həm də quruluşu, məqsədi, təlimin məzmunu və mahiyyəti, yəni təlim üsulu ilə əlaqədar idi. Burada şəriətdən əlavə, Azərbaycan, rus, ərəb və fars dilləri, hüsnxət və rəsmxət öyrədilir, tarix, coğrafiya, hesab və digər fənlərdən ibtidai məlumat verilir.

Məktəbin tədris planında ana dili əsas yeri tuturdu. Məhz bu xüsusiyyətinə görə həmin məktəb Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi ana dilli məktəb hesab edilir.

Ana dili və rus dili ilə bərabər ərəb və fars dillərinin tədris planına daxil edilməsi isə onunla əlaqədar idi ki, o vaxtlar hələ də ərəb və fars dilləri Azərbaycanda elmi və ədəbi dil kimi öz nüfuzunu saxlayırdı. Klassik Şərq ədəbiyyatı ilə tanışlıq üçün də bu dillər böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin bununla belə, S.Əzimin məktəbi burada ərəb və fars dilləri tədris edildiyinə görə deyil, ana dili və rus dili öyrənilməsinə görə məşhurlaşdı.

Bunun nəticəsidir ki, Şamaxının bəzi mühafizəkar adamları belə öz uşaqlarını mollaxanaya deyil, məhz S.Əzimin məktəbinə qoymağa başladılar. Dövrün mühafizəkar şəxslərindən biri olan Məşədi Zeynalabdin öz oğlu Ələkbəri (Sabiri) məhz mollaxanadan çıxarıb S.Əzimin məktəbinə qoymuşdur. Az

müddət ərzində Seyid Əzimin məktəbi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Qafqaziyada məşhurlaşdı.

S.Əzimin məktəbində ana dilinin tədrisi mühüm yer tuturdu. Burada ana dilində şe'r oxunmasına fikir verilir. Şagirdlərin öz vaxtlarının çoxunu şe'r oxumağa həsr etmələri göstərir ki, Şirvani onları bə'zən ana dilində şe'r yazmağa həvəsləndirirdi. Sınıflarda fars dilindən ana dilinə şe'r tərcümə edilir, şagirdlər özləri də ana dilində şe'rlər yazırdılar. Şagirdlər içərisindən Sabir kimi iste'dadlı şair çıxması da məhz bununla əlaqədardır.

S.Əzimin məktəbi yeni üsullu məktəb idi. Burada ana dili tə'limi köhnə hərf-heca üsulu ilə deyil, yeni üsul — «üsuli-cədid» ilə aparılırdı.

S.Ə.Şirvani ana dili ilə bərabər həyatın tələbindən irəli gələn rus dilinin tədrisinə də böyük əhəmiyyət verirdi.

Rus dili K.D.Uşinskinin «Vətən dili», hesab işə Yevtuşevskinin "Hesab məsələləri" kitabı üzrə tədris edilirdi.

S.Ə.Şirvani özünün ağır maddi vəziyyətinə baxmayaraq, məktəbin tərəqqisi üçün daim çalışırdı. Şairin müasiri, görkəmli pedaqoq H.Mahmudbəyov (1864—1928) "Uzaq keçmişlərdən əski xatirələr"ində yazır ki, S.Əzimin səyi və fəaliyyəti sayəsində "məktəb müntəzəm və gözəl şəkllə girmiş, dərslərinin düzgün və müntəzəm getməsilə məktəb az zaman içində gərək mütəşəbbüslərin, gərək sairələrinin diqqətlərini cəlb ilə e'tibarlarını qazanmağa müvəffəq olmuşdu. Seyidin yaxın dostlarından beş-altı nəfər tərfəndən məktəbin ziyarət edilməyən günü yox idi. Gələnlər saatlarla son sınıflarda oturlarlar, Seyidin gözəl bir tərz-i-tədris ilə verdiyi fars dərslərini dinləyər. Cümlələrin cəld və çapıq cavabları ilə maraqlanırdılar. Məktəb cümlələri arasında ən çox diqqəti cəlb edən zəki və cəld cümlə Sabir idi".

S.Ə.Şirvani uzun müddət qüsursuz işlədiyinə görə 1886-cı ildə Stanislav lentində sinədə daşımaq üçün üzərində «Sə'y göstərdiyinə görə» sözləri yazılmış gümüş medalla təltif edildi.

S.Əzimin gümüş medal ilə təltif edilməsi bir tərəfdən onun zəhmətinin, digər tərəfdən isə çar mə'murlarının S.Əzim kimi «siyasi cəhətdən hökumət üçün e'tibarsız hesab edilən» bir şəxsi hökumətin tərəfinə çəkmək siyasətinin nəticəsi idi.

S.Əzimin məktəbi təxminən 14 il fəaliyyət göstərdi. Mürtəce ruhanilərin təzyiqi, məktəbin ağır maddi vəziyyəti nəticəsində onun məktəbi 1887-ci ildə bağlandı.

S.Ə.Şirvani 1877-ci ildən həm də Şamaxı üç sinifli şəhər məktəbində Azərbaycan dili və şəriət dərsləri müəllimi vəzifəsində çalışmışdır.

S.Əzim Şamaxı şəhər məktəbində müəllimlik edərək Azərbaycan dilinin tə'liminə böyük əmək sərf edərək şagirdlərə Qur'an və şəriət kitabları əvəzinə özünün müasir ruhda yazdığı şe'rlərini və Şərqi böyük klassiklərindən olan Sə'di, Hafiz və başqalarından etdiyi tərcümələri oxudurdu.

Ana dilində dərslik olmadığından S.Ə. Şirvani Sə'dinin «Gülüstən» və «Bustan» əsərlərindən və başqa mənbələrdən təbii və əhəmiyyəti olan bədii parçaları Azərbaycan dilinə tərcümə edir və özü də kiçik və maraqlı şe'rlər yazıb uşaqlara oxudurdu. O, bir neçə il bu qayda ilə dərs verdikdən sonra həmin parçalardan «Şəriət» adlı bir dərslik tərtib etmişdi.

S.Əzimin pedaqoji fəaliyyətində şəhər məktəbinin birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün tərtib etdiyi «Rəbiül-Ətfal» (1877) və «Tacül-Kütüb» (1883) adlı dərslikləri mühüm yer tutur.

S.Əzim hər iki dərsliyini sonralar «Müntəxəbat» adı altında yenidən işləmişdir. Lakin bu dərslik də özünün sağlığında çap üzü görmədi. Buna baxmayaraq, həmin dərsliyin materiallarından A.O. Çemyayevski özünün «Vətən dili» dərsliyində istifadə etmişdir.

S.Ə.Şirvaninin çox mühüm xidmətlərindən biri də onun ana dili proqramı tərtib etməsidir. 1886-cı ilə qədər Qafqazdakı dövlət məktəblərində öyrədilən yerli dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin proqramı yox idi. Bu dillərin tədrisinin

keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə QTD-nin popeçiteli K.Yanovski 1886-cı il mayın 10-da bütün məktəblər direksiyalarına sərəncam verərək qarşıdakı yay tətili zamanı yerli dil müəllimlərinin proqram tərtib etmələrini tapşırırdı. Popeçitelin bu sərəncamı ilə əlaqədar olaraq Bakı, İrəvan, Tiflis, Nuxa, Quba, Göyçay, Kürdəmir, Səlyan və b. şəhərlərdəki dövlət məktəblərinin Azərbaycan dili müəllimləri proqram tərtib etdilər. O cümlədən ZMS-nin Azərbaycan bölməsinin və Şamaxı şəhər məktəbinin müəllimi S.Əzim də həmin məktəb üçün proqram tərtib etdi. Bu proqram həmin il oktyabrın 16-da Bakı—Dağıstan məktəblər direksiyası vasitəsilə QTD-yə göndərilmişdi.

S.Ə.Şirvani 1879-cu ildə Qori şəhərindəki ZMS nəzdində Azərbaycan şöbəsinin açılması ilə əlaqədar olaraq, Tiflisə gedir və seminariyaya Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə qəbul olunmasını xahiş edir. Lakin bir tərəfdən Şamaxıdan qərəzçiliklə göndərilən ərizələr, digər tərəfdən də çarizmin mürtəcə siyasəti onun bu faydalı təşəbbüsünə mane oldu. Ərizəsinə rədd cavabı verildi.

S.Ə.Şirvani dövrünün böyük şairi olmaqla bərabər görkəmli pedaqoqu və maarifçisi idi. O, özünün əməli işi ilə Azərbaycanda ana dili məktəbinin bünövrəsini qoymuş, zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan pedaqoji fikrini daha da inkişaf etdirmişdir.

M. T. Sidqi (1854-1904)

XIX əsrin sonlarına doğru ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında əmələ gələn və get-gedə artan canlanma, rus dilində olan məktəblərin genişlənməsi və onların müvəffəqiyyəti, ana dilində yeni mətbuat orqanlarının yaranması ana dili məktəbinin zəruriliyi həyatı tələb kimi irəli sürülürdü. M.F. Axundov, H.Zərdabi və onların ideya ardıcıllarının ana dili təlimi ideyası, S.Ə. Şirvaninin ana dili məktəbinin müvəffəqiyyətləri digər

yerlərdə də yeni üsullu məktəblərin yaranmasına təkan verdi. Rusiyanın ali məktəblərində təhsil alan mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl rus pedaqoji ideyalarını mənimsəməsi və Azərbaycanda yayılması da ana dili məktəblərinin təşəkkülünə və genişlənməsinə qüvvətli nüfuz etirdi. Belə məktəblərdən biri də əsrin sonlarında dövrünün məşhur müəllimi və pedaqoqu «Sidqi» təxəllüsü ilə məşhur olan M.T. Səfərovun (1854—1904) məktəbidir. Ordubad mədrəsəsində təhsil alan M.T. Sidqi özünün sə'y və çalışqanlığı nəticəsində xalq arasında görkəmli müəllim olmaqdan başqa, şair və alim kimi də tanınmışdır.

M.T. Sidqi gənclik illərində Ordubadda təşkil edilmiş «Əncüməni-şüəra» adlı ədəbi məclisin fəal üzvlərindən olmuş, məclisin digər üzvləri ilə birlikdə klassik ədəbi irsi yaşatmaq və yaymaq sahəsində xeyli iş görmüş, 1883-cü ildə Naxçıvanda gənc teatr həvəskarlarının köməyi ilə M.F.Axundovun komediyalarının tamaşaya qoyulmasında yaxından iştirak etmişdir.

M.T. Sidqi Azərbaycanın başqa şəhərlərlə əlaqə saxlayır, Rusiya və xarici ölkələrdən mütərəqqi qəzet və jumallar alır, öz yerlilərini maarifləndirirdi. Bütün bunlarla bərabər, XIX əsrin Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Sidqi hər şeydən əvvəl özünün yeni üsullu məktəbləri ilə məşhurdur.

O, 1892-ci ildə Ordubad şəhərində ilk dəfə olaraq İbrahimxan mədrəsəsi adlanan binada ana dilində bir məktəb açmış və ona «Əxtə» («Ulduz») adı vermişdir. Sidqinin «Əxtə» məktəbinin meydana gəlməsi o vaxt Ordubad və bütünliklə Naxçıvan mühitində çox mühüm pedaqoji hadisə idi. Köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq bu məktəb ana dili məktəbi idi. Təlimin məzmunu və mahiyyətinə görə ruhani məktəblərindən tamamilə fərqlənir, yeni təlim və tərbiyə üsulları tətbiq edilirdi. Məktəbin tədris planına ana dili, hesab, coğrafiya, hifzi-səhiyyə, fars və ərəb dilləri daxil idi. Şagirdlər partalarda otururdu. Az müddətdə uşaqların savadlanmasını görən əhali ya-vaş-yaşaş «Əxtə» məktəbinə rəğbət bəsləməyə başladı. M.T. Sidqi öz

məktəbi üçün əlyazması şəklində ana dili, coğrafiya və hesabdən dərslərlər də tərtib etmişdir.

«Əxtər»in sədasi az vaxt içerisinde bütün qubemiyaya yayıldı. Heç də təsadüfi deyil ki, İrəvan qubernatoru elə həmin ildə qubemiyanın hesabatına əlavə olunan icmalda bu məktəb haqda mə'lumat verməyi lazım bilmişdi.

Ordubadda belə bir məktəbin açılmasını eşidən və onun müvəffəqiyyəti ilə tanış olan Naxçıvan əhalisi 1894-cü ildə M.T. Sidqini Naxçıvana də'vət etməyi qərara aldı. Həmin il Sidqi Ordubad məktəbi kimi yeni tipli məktəb açmaq məqsədilə Naxçıvana gəlmiş və «Əxtər» məktəbinin qurulmasında burada yeni bir məktəb açaraq onu «Məktəbi-tərbiyə» adlandırmışdır.

«Tərbiyə» məktəbinin açılması Naxçıvan ziyalıları üçün də böyük hadisə idi. Naxçıvanın demokratik ziyalıları səhərdə birinci və yeganə milli mədəniyyət ocağı olan bu məktəbin ətrafında birləşmişdilər.

«Əxtər»də olduğu kimi, «Tərbiyə» məktəbində də dünyəvi fənlər tədris edilirdi. Məktəbin tədris planına Azərbaycan, rus, ərəb və fars dilləri, tarix, coğrafiya və hesab kimi dünyəvi fənlər daxil edilmişdi. Mollaxanalardan fərqli olaraq sinif dərsləri sistemi tətbiq edilir, şagirdlər həsir üstündə deyil, partada otururdu. Coğrafi xəritə, qlobus və yazı taxtasından istifadə edilirdi. Şagirdlər sinif və şö'bələrə bölünmüşdü. Fiziki cəza yox idi. Orada Sidqi tərəfindən tərtib edilən və bu günə qədər mühafizə edilib saxlanılan yeni «Ədəb qaydaları» tətbiq edilirdi. Tədris planında özünə möhkəm yer tutan etika dərsləri (III sinifdə həftədə 3 saat) ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Məscid məktəbləri və mədrəsələrin yenidən qurulmasından bəhs edən İrəvan qubernatoru 1895-ci ilə aid hesabatında yazırdı: «Son vaxtlar müsəlmanlar arasında düzgün təşkil edilmiş məktəb açmaq sahəsində dönüş hiss edilir. Hesabat ilində Naxçıvan şəhərində belə bir düzgün təşkil edilmiş məktəb açılmışdır ki, orada rus dili də məcburi fənn kimi tədris edilir. İstər Ordubad, istərsə də

Naxçıvanda bu məktəblərin meydana gəlməsi məscid məktəblərinə böyük zərbə idi. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, «Tərbiyə» məktəbinə ilk dəfə 100-ə qədər şagird qəbul edilmişdi. Bu məktəbin tə'sisi ilə məscid nəzdindəki mədrəsə şagirdlərinin sayı müvafiq şəkildə azaldı.

«Tərbiyə məktəbi»ndə ana dili, fars və ərəb dillərini Sidqinin özü, rus dili və digər fənləri ZMS-ni bitirmiş Ələkbər Süleymanov, şəriət dərslərini isə Hacı Ələsgər Hacı Məmməd oğlu Kərimov tədris edirdi.

«Məktəbi-tərbiyə» 1896-cı ildə rus-Azərbaycan məktəbinə çevrildi və xalq məktəblər direksiyasının tabeliyinə keçdi. Sidqinin rəsmi müəllimlik şəhadətnaməsi olmadığından və rus dilini yaxşı bilmədiyindən o məktəbin müdiriliyindən azad edildi. Məktəbin müdiri vəzifəsi rus dili müəlliminə—Ələkbər Süleymanova tapşırıldı.

«Tərbiyə məktəbi» kimi «rus-Azərbaycan» məktəbi də məhz Sidqinin fəaliyyəti, onun zəhməti və qayğısı nəticəsində get-gedə inkişaf etmiş, əhalinin hüsn-rəğbətini qazanmışdır.

M.T. Sidqinin «Tərbiyə məktəbi»nin həyatiliyinin və əhalinin hörmətini qazanmasının nəticəsi idi ki, istər «Tərbiyə», istərsə də «Rus-Azərbaycan» məktəbi şagirdlərin çoxluğu cəhətdən Naxçıvanın həmin dövlət, həm də ruhani məktəblərindən əsaslı surətdə fərqlənirdi. Burada şagirdlərin sayı 80 ilə 120 arasında olmuşdur.

M.T. Sidqi rus dili, rus ədəbiyyatı və rus mədəniyyəti ilə maraqlanırdı, onu təbliğ etməyin həqiqi nümunəsini göstərirdi. 1899-cu ildə böyük rus şairi A.S. Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə Sidqinin «Tərbiyə» məktəbində etdiyi qiymətli mə'ruzəsi buna sübutdur. S.Şirvani kimi M.T. Sidqi də rus dilinə, böyük rus xalqına, rus ədəbiyyatına rəğbət bəsləyir, onu təbliğ edirdi.

M.T. Sidqi zamanəsinin böyük pedaqoqu idi. Ruhani təhsili almasına baxmayaraq o, xalqın maariflənməsi, mədəni xalqlar

cərgəsinə çıxması üçün böyük əzmlə çalışırdı. M.T. Sidqinin çox mühüm xidmətlərindən biri onun öz məktəbləri üçün müvafiq dərsliklər tərtib etməsidir. Müxtəlif yerlərdən gətirdiyi dərsliklərlə kifayətlənməyən Sidqi, özü müxtəlif fənlər üzrə dərsliklər tərtib edərək nəşr etməyə sə'y edirdi. Onun arxivində saxlanılan «Nümuneyi-əxlaq», «Coğrafiya xüsusunda mə'lumatimücmələ», «Əssərfül-ümmül-elm və Nəhvü-Ərəb» (Ərəb dilinin sərfi-nəhfı), «Tənviri Əfkar və təfhim-i-insaniyyə», «Töhfe-yi-Bənat, yanki qızlara hədiyyə», «Qıraəti-fənniyə», «Hifzi-səhhə» kimi dərslikləri Sidqinin dərin biliyə və mə'lumata malik olduğunu göstərir. O, əlyazması şəklində olan bu dərsliklərdən bir tədris vəsaiti kimi istifadə etmişdir. Sidqi bu dərslikləri nəşr etmək üçün yollar axtarırdı.

M.T. Sidqinin çox mühüm xidmətlərindən biri də onun dünya pedaqogikasının görkəmli nümayəndələrindən olan Y.A. Komenski (1592—1670), Y. Slavinetski (..?—1675), F.İ. Yankoviç (1741—1814) kimi şagirdlər üçün nizamnamə tərtib etməsidir. Onun əlyazması şəklində saxlanılan məktəb nizamnamələri Azərbaycan məktəb tarixində ilk təşəbbüs kimi qiymətlidir.

Sidqinin mühüm xidmətlərindən biri də yenə onun ilk dəfə «Pedaqogika» adlı dərslik tərtib etməsidir. Bu dərslik o vaxtlar çap olunmamasına baxmayaraq, Sidqinin pedaqogika dərsliyi yazması, onun bu işlə nə qədər yaxından məşğul olduğunu göstərir. O, pedaqogikanı təhsil və tərbiyə haqqında elm adlandırır.

M.T. Sidqinin əsərlərində öz dövrü üçün əhəmiyyətli olan bir sıra qiymətli fəlsəfi və pedaqoji fikirlər irəli sürülür, əlifba məsələsindən bəhs edilir, yazının inkişaf mərhələləri göstərilir. O, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyə tərəfdar çıxırdı. Əlifba haqqındakı fikirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, o, M.F. Axundovun ərəb əlifbasını dəyişdirmək haqqındakı böyük ideyalarından xəbərdar idi və buna dərin rəğbət bəsləmişdi.

Dövrünün məşhur müəllimi və ədibi N.Nərimanov kimi, M.T. Sidqi də «məktəb, məktəb» deyərək yeni üsullu məktəbi, ana dilli məktəbi nəzərdə tuturdu.

M.T. Sidqi məktəblərdə ana dilinin tədris olunmasını tələb edirdi. O, müxtəlif dillərin qarışığını ciddi tənqid edərək deyirdi ki, «belə bir dil bir libasa bənzəyir ki, guya pambığı Türkiyəstanda əkilib, ipəyi İranda ayrılıb, rəngi Ərəbistanda verilib, özü Azərbaycanda toxunub, Rusiyada kömüklənibdir».

M.T. Sidqi demək olar ki, bütün əsərlərində ana dilini, elmi və maarifi təbliğ edir, yeni məktəb açmağı, orada ana dilini, bu dildə elm və ədəb öyrətməyi güünün vacib məsələsi hesab edirdi.

M.T. Sidqi bu dövrün yeganə Azərbaycan pedaqoqudur, ki, onun «Seçilmiş pedaqoji əsərləri» çap edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Onun əsərlərindəki bir sıra müddəalar dövründə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, bə'ziləri, bu gün də öz tərəvətini saxlayır.

M. M. Nəvvab (1883-1918)

XIX əsrin sonlarında ana dilində məktəb açan görkəmli müəllimlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvabdır.

Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı məktəb və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutan Nəvvab Şuşada ibtidai təhsil almış, şəxsi mütaliəsi sayəsində dövrünün bir çox elm sahəsini dərinlənən mənimsəmiş, görkəmli alim, rəssam, musiqi nəzəriyyəçisi, tarixçi, neqqaş, xəttat, şair, ədəbiyyatşünas, astronom kimi tanınmışdır.

M.M. Nəvvab köhnə təhsil almasına baxmayaraq, ədəbi və pedaqoji fəaliyyətində yeniliyə meyl edirdi. Şuşada «Məclisi-fəramuşan» (və ya «Məclisi-xamuşaq») adlı ədəbi məclisinin təşkilatçısı olan Nəvvab ana dilinin tərəvətini mühafizə

edilməsinə kömək etmiş, ana dili məktəbi ideyasını inkişaf etdirmişdir.

Nəvvab keçən əsrin 90-cı illərində Şuşada yeni üsullu ana dilli məktəb açmışdır. Orada Azərbaycan dili, ədəbiyyat, fars dili və digər fənlər tədris edilir, dünyəvi elmlərdən mə'lumat verilir.

M.M. Nəvvabın çox mühüm xidmətlərindən biri, S.Ə. Şirvani və M.T. Sidqi kimi öz məktəbində tədris etmək üçün dərslik və tədris vəsaitləri tərtib etməsidir.

M.M. Nəvvabın «Kəşf-ül-həqiqə», «Kifayət-ül-ətfal», «Vüzuh-ül-ərqam» və «Nəsihətnamə» adlı dörd dərsliyi mə'lumdur. Bu əsərlərdə səxavət, düzgünlük, şərabın zərəri, qonaq qəbul etmək, bədəni salamat saxlamaq və s. haqqında təmsillər və hekayələr toplanmışdır. Bu əsərlərdə həmçinin elmin əhəmiyyətindən, millətin geri qalmasından təəssüflə danışılır, musiqi tarixindən, musiqinin insan orqanizmi üçün müalicə əhəmiyyətindən bəhs edilir.

M.M. Nəvvabın fəaliyyətində onun 800 bənddən ibarət olan «Nəsihətnamə»si ayrıca əhəmiyyət kəsb edir.

M.M. Nəvvab dövrünün əsas elm sahələrinin demək olar ki, hamısına aid kitablar yazan, onları öz evində əlinin zəhməti ilə çap edən, həmin kitablara bədii tərtibat verən, bu kitabları öz məktəbində tədris edən nadir şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Onun ana dili məktəbi Qarabağ mahalında yeni üsullu məktəblərin açılmasına qüvvətli tə'sir etmişdir.

F. Köçərli (1863-1920)

F.Köçərli 1863-cü il yanvar ayının 26-da Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şuşa 4 sinifli şəhər məktəbində almışdır. Həmin məktəbin III sinfində oxuyarkən A.O. Çemyayevski tərəfindən Qori müəllimlər seminariyasına

AZƏRBAYCAN MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

aparılmış və seminariyanın hazırlıq sinfinə qəbul olunmuşdur. 1885-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra, İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə tə'yin edilmişdir.

F.Köçərli burada 10 il işləmiş, özünün hərtərəfli və səmərəli pedaqoji fəaliyyəti ilə fərqlənmişdir.

F.Köçərli QTD popçetelinin 1895-ci il 30 oktyabr tarixli əmrilə Qori Müəllimlər Seminariyasına dəyişdirilmişdir. Burada rus yazıçı və şairlərindən tərcümələr etmiş, dövrü mətbuatda çıxış edərək tə'lim-tərbiyə və təhsil probleminin bir çox cəhətlərinə aid faydalı fikir və mülahizələr söyləmişdir.

F.Köçərlinin ədəbi-estetik görüşləri kimi, pedaqoji və metodiki görüşləri də rus inqilabçı demokratalarının, mütərəqqi rus pedaqoji fikrinin müsbət tə'siri altında formalaşmışdır. Ömrünün sonuna qədər müəllimlik edən F.Köçərli 1910-cu ildə həm də seminariyanın Azərbaycan şö'bəsinin müdiri tə'yin edilmiş, onun təşəbbüsü ilə həmin şö'bə 1918-ci ildə Qazağa köçürülmüş və o, 1920-ci ilə qədər Qazax müəllimlər seminariyasının müdiri olmuşdur.

1920-ci ildə Gəncədə öldürülmüşdür.

Mə'lum olduğu kimi, 60-cı illərdə ana dili tə'limi ideyası, ictimai-siyasi hərəkatın tərkib hissəsi olmaqla Rusiyada geniş müzakirə obyektinə olmuşdu. Rus mütərəqqi pedaqoji fikri çarizmin müttəcə siyasəti əleyhinə olaraq ana dili tə'limi ideyasını əsaslı surətdə irəli sürür və qızğın müdafiə edirdi.

Ana dilinin tə'lim və tərbiyəvi əhəmiyyəti məsələsində K.D. Uşinski, M.F. Axundov, H.Zərdabi, S.Ə. Şirvaninin tükənməz pedaqoji irsini davam etdirən F.Köçərli Azərbaycan dilini məktəblərdən sıxışdırıb çıxarmaq istəyən bə'zi «maarif» çinovniklərinin qənimini kəsilmədi. K.D. Uşinskinin mə'lum fikirlərinə «bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə öləndən alsan öləb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz» —sözlərinə qol-qanad verən F.Köçərli «Ana dili» adlı məşhur məqaləsində yazırdı:

«Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi məhədir. Ana dili millətin mə'nəvi diriliyidir, həyatının mayesi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayesi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi, ana dilini də sevir».

F.Köçərli ana dili uğrunda ciddi mübarizə aparır, ruslaşdırma siyasəti yeridən ilminskiləri, miropiyevləri, levitskiləri kəskin tənqid atəsinə tuturdu. Əlifba məsələsindəki qüsurları tənqid edən F.Köçərli yazırdı:

«İndiyədək mə'nəvi təəqqimizə mane olan millət bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək».

Əvvəlki maarifçilər kimi F.Köçərli də ərəb əlifbasının tə'lim işində tərəddii əngəllərə biganə qalmamış, onun qüsurlarını açıb göstərmiş, M.F. Axundovun başladığı işə ürəkədən tərəddar olmuş və onu davam etdirmişdir.

F.Köçərli sonralar ana dili, əlifba dərsliklərinə yazdığı bir çox rə'yələrdə bu dilin tədrisinin yaxşılaşmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir. O, yeni üsullu məktəbləri, o cümlədən «Rus-Azərbaycan» məktəblərini təqdir edir, onların banilərində böyük rəğbətə yanaşırdı. O hələ İrəvanda işləyərkən yerli ziyalılardan olan M.F. Axundovun davamçısı Mirzə Kazımın tə'limin sövti-üsulu ilə aparıldığı xüsusi məktəbi onun diqqətini cəlb etmişdi.

F.Köçərlinin yazdıqlarından belə mə'lum olur ki, o, Mirzə Kazım ilə şəxsən tanış və dost idi.

F.Köçərlinin mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçıları ilə bərabər məşhur müəllim və məktəbdarlar haqqında da müfəssəl mə'lumat verməsidir.

F.Köçərli müəllimliyini özünə peşə seçib, ömrünün sonunadək bu peşəyə sadıq qalanları yüksək qiymətləndirir, bu sənətin ağırlıqlarına dözməyib, başqa yüngül işlə, yaxud avam camaatın

nəzərində daha hörmətli sayılan vəzifələrə, o cümlədən polisə xidmətə gedənləri tənqid edirdi.

F.Köçərli S.M. Qənizadənin dörrdə bir əsr xalq maarifi yolunda ləyaqətlə çalışdığını yüksək qiymətləndirir, böyük hünər hesab edirdi. O yazırdı ki, 25 il xalq maarifi yolunda çalışmaq böyük hünərdir. «Bizim maarif qədrini bilməyən avam camaat arasında bu əmri əmələ gətirmək daha böyük hünərdir».

F.Köçərlinin təqdir etdiyi pedaqoq-maarifçilərdən biri məhz öz müəllimi —Azərbaycan xalq müəllimlərinin bütöv və ilkin dəstəsinin hamisi və tərbiiyəçisi, ZMS Azərbaycan şö'bəsinin müdiri A.O.Çemyayevski, digəri isə K.D.Üşinskinin Zaqafqaziyada ardıcılardan olan məşhur gürcü pedaqoqu və maarifiçisi Y.S.Qoçebaşvili idi.

F.Köçərlinin pedaqoji fikirləri içərisində tədris planı, proqram və dərsliklərlə bağlı olan bir çox maraqlı cəhətlər də vardır ki, onların bir parası bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

F.Köçərlinin dərslik və tədris vəsaitləri ilə bağlı olan fikirlərinə gəlincə qeyd etməliyik ki, uzun müddət məktəblərimizdə ana dilində müvafiq dərslik və dərs vəsaitinin olmaması F.Köçərliyə narahət etmişdir. «Tə'lim və tədris üçün ana dilimizdə kitablarımız olmadığına görə müəllim əfəndilər fars və ərəbdən hansı kitabı xoşlasa idilər, şagirdlərinə onlardan dərs verərdilər» —deyən Köçərli milli məktəblərimizdə «Tarixi-Nadin», «Leyli və Məcnun» oxutdururdu. Buna baxmayaraq, F.Köçərli orada «zəif halda olmuş olsa da, mə'rifət işi» görürdü.

Milli məktəbdarlarımızdan Q.Zakir, Abdullabəy Asi, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, Kazım Ağa Salik, İsmayılbəyov Nakam, Mirzə Mehdi Naci və qeyriləri kimi «xoşbəxt şairlər və dəqiq ədəblərin meydana gəldiyini» xüsusi qeyd edirdi. O, bu halı milli məktəblərimizin müvəffiqiyyətli cəhətləri ilə yanaşı, həm də millətimizin mə'rifət qabiliyyəti, təbii istə'dad sahibi olması ilə izah edirdi.

Bütün bunlarla bərabər, F.Köçərli Qorı Müəllimlər Seminariyasının təşkili ilə əlaqədar sövті üsul ilə meydana gələn dərslikləri, ilk növbədə A.O. Çemyayevskinin 1882-ci ildə nəşr olunmuş «Vətən dili»ni (II hissə, Tiflis, 1888) yüksək qiymətləndirmişdir. «Bu dərsliklər o zamana qədər fars dilində mövcud olan çərəkə əsasında, yə'ni hərfləri höccələmək üsulu ilə dərs keçən Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdi» — deyən Köçərli tamamilə haqlı idi.

F.Köçərlinin əsərlərində R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası», «Bəsirət-ül-Ətfal» kitabları orfoqrafiya qaydalarının az-çox qaydaya salınmasında N.Nərimanovun «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhv», A.Y.Talıbzadənin qrammatika dərsliyi yüksək qiymətləndirilir.

F.Köçərlinin dərslik və onun müəlliflərinə münasibəti məsələsi ilə bağlı daha bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Bu da F.Köçərliyə əvvəl İrəvan gimnaziyasında 30 ilə qədər Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləmiş M.Ə. Elxanov və onun «Vətən dili» dərsliyi bərsində F.Köçərlinin mə'lumat verməsidir. Onun özünün «Balalara hədiyyə» (1912) adlı kitabı bir tədris vəsaiti rolunu oynamışdır. F.Köçərlinin əsər və məqalələrində qadın təhsili, rus dilinin əhəmiyyəti, tərbiyə məsələlərinə aid çoxlu və qiymətli fikirlər vardır.

F.Köçərli xalqın ehtiyaclarını ödəmək dərdinə çarə axtarmağın yolunu da göstərməyə sə'y edir və deyirdi ki, hər şey əql ilə, hünər, qeyrət və birlik ilə, sə'y və cəhd ilə elm və mə'rifət nuru ilə əldə edilir. «Bir maarifçi-demokrat kimi, F.Köçərlinin göstərdiyi əsas, həlledici çıxış yolu xalqı maarifləndirməkdən, mədəniləşdirməkdən ibarət idi». XX əsrin başqa maarifpərvər-demokratları kimi, o da ictimai bələlərin kökünü cəhalətdə, nadanlıqda, elmsizlikdə görür, maarifə, elmə xalqı azadlığa çıxaran bir vasitə kimi baxırdı. XX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının təbliğinə müəyyən ehtiyac var idi və bu ideyaların təbliği obyektiv olaraq xalqın ayılmasına,

oyanmasına, tərəqqisinə böyük kömək göstərirdi. O həm də xalqın tələb və ehtiyaclarını düzgün görür və onu tənqid atəşinə tutur, xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa cəhd edir, S.Ə.Şirvaninin «Nadanlıq dərdinin dərmanı elmdin», «hər kimin elmi var, o insandın» müddəasını təbliğ edirdi.

F.Köçərli millətin naxoşluğunu müalicə edənlərə, xalqı cəhalət qaranlığından işıqlığa çıxaranlara—müəllimlərə ümid edirdi. O yazırdı ki, «müəllimlərin sə'y və qeyrəti sayəsində çox qövм və tayfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şən və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər».

Həqiqətən də, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi və XIX əsrin 70-ci illərinə qədərki dövrdə müsəlmanlardan müəllim kadrları hazırlayan xüsusi müəssisə olmadığından uzun müddət uşaqların tə'lim və tərbiyəsi əsasən «küsulitə'limdən bixəbər və ədəbi-tərbiyədən bənsib olan məktəbdarların əlində idi».

O haqlı olaraq qeyd edirdi ki, müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çıraqı məqamındadır. Müəllim öz peşəsinə sevsə, öz şagirdlərini övladı kimi istəsə, onların tə'lim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhalinin gözünü açmağa və xeyir yetirici biliklər ilə cəhalət pərdəsini yırtmağa sərfi-hümmət etsə, biləşübhe, böyük kərəmətlər göstərər və cümlənin rəğbət və məsəbətinə məzhər olar.

F.Köçərli müəllimlik peşəsinə uşağa—kəpə balalara məhəbbətin olması ilə əlaqələndirirdi. «Hər bir şey məhəbbətlə bağlıdır», — deyən Köçərli yazırdı ki, hər bir şeyə həyat verən, hər bir şeyi tər və təzə qılan, hər bir şeyi gözəl, məqbul və nurani edən məhəbbətdir, lakin bə'zilərinin qəlbində o bu ali və pakizə cədən məhəbbətdir, lakin bə'zilərinin qəlbində o bu ali və pakizə cədən məhəbbətdir, lakin bə'zilərinin qəlbində o bu ali və pakizə cədən məhəbbətdir. Müəllimin məktəbin canı bunlarla belə, o, ümitsiz də deyildi. Müəllimin məktəbin canı olduğunu və məhəbbət ilə çox işlər görüldüyünü Azərbaycanda da görür, müsəlman millət xadimləri, canidəndən tə'lim və tərbiyə verən kənd müəllimlərindən fəxr ilə bəhs edirdi. Köçərli

belələrinə misal olaraq İsabəy Abakarov ilə Əhmədağa Mustafayevi göstərir.

F.Köçərlinin fikrincə, müəllimlərin öz sevimli peşələrindən uzaqlaşmasına başlıca səbəblərdən biri də onların ehtiyacının ödənilməməsi ilə, həddən ziyadə az məvacib almaları ilə izah olunur.

«Bir peşə ki, öz ərbabını həmişə fəqir və zillətdə saxlaya, onun ehtiyaclarını necə ki, lazımdır ödəməyə, acliqdan və susuzluqdan, istidən və soyuqdan özünü və əyalını mühafizə etməyə, o peşəyə dəxi ərbabı tərəfindən artıq meyl və rəğbət olunmaz. O peşənin sahibi çalışır ki, özgə bir xeyirli işin və mən fəətli kəsbini dalısınca getsin».

F.Köçərli nəinki kənd məktəbləri, həm də gimnaziyalar üçün müəllim hazırlığında nəzərə çarpan ciddi qüsurları tənqid edir, onun fikrincə, «gimnaziyalarda mahir və öz işlərinə bələd olan müəllimlərin yoxluğuna ümdə səbəb... kamil müəllim yetirən darülmüəllimlərin yoxluğudur, o institutlar və darülmüəllimlər ki, ondan müəllimlər hasilə gəlir, qayda üzrə tə'sis olunmamışdır. Onlarda pədaqogika elminə dair və tə'limat işlərinə mənsub mə'lumat verilməyib. Gimnaziya müəllimlərindən çoxlarını tanıyıram ki, pədaqogika fənni və elminin babası sayılan Yan Amos Komenskinin və İohan Henrix Pestalotsinin adlarını eşitmiş olsunlar.

F.Köçərli bu qənaətə gəlir ki, əgər müəllimlərin dərdinə çarə edilər, əmək haqqı artırılarsa, onlar da çalışacaqlar ki, öhdələrinə götürdükləri uşaqların tə'limi və tərbiyəsi kimi mühüm vəzifəni və borcu layiqincə icra etsinlər. O vaxt cavanlarımız nəinki müəllimlikdən qaçarlar, bəlkə çoxları sair qulluqdan müəllimliyə keçməyə meyl və rəğbət göstərərler və camaat nəzərində dəxi müəllimlərin şan və hörməti artar».

F.Köçərli ümidsiz deyildi. O, Azərbaycan xalqının tərəqqisinə böyük inam bəsləyirdi. O, məşhur gürcü şairi Akaki Seretelinin «müsəlman qardaşlarına» sərəlvhəli şe'rində

müsəlmanların qəflətdən ayılmağını müşahidə edərk dedi ki, «Çox çəkməz ki, Sizi zəif, bacarıqsız və elmsiz bilənlərdən siz qüvvətli, bacarıqlı və elmi olacaqsınız» fikrinə inanırdı. Həyat A.Sereteli və F.Köçərlinin arzu və fikirlərinin doğruluğunu təsdiq etdi.

F.Köçərlinin adı Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixinə görkəmli müəllim, metodist, maarifçi-demokrat kimi daxil olmuşdur.

F.Köçərli pədaqoji fəaliyyəti ilə bərabər ədəbi və publisistik məqalələri ilə dövrünün bir çox vacib elmi-pədaqoji, ədəbi və metodiki problemlərinə aid bu gün də əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmişdir.

F.Köçərlinin ədəbi və pədaqoji irsi zəngindir. Ə.Seyidov, H.Əhmədov, S.Əzimova onun pədaqoji görüşlərini tədqiq etmiş, məqalələrlə çıxış etmişlər.

R.Əfəndiyev (1863-1942)

Rəşid bəy Əfəndiyev XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda xalq maarifi və pədaqoji fikrin inkişafı tarixində mühüm yer tutan, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra özünün əməli pədaqoji fəaliyyəti ilə sovet pədaqogika elminin və maarifinin inkişafı üçün mühüm xidmətlər göstərən görkəmli müəllim və pədaqoqlardan biridir.

R.Əfəndiyev 1863-cü ildə Nuxada anadan olmuşdur. Nuxada Cümə məscidi yanında mollaxanalarn birində ilk təhsil alan Rəşid bəy, həmçinin Nuxadakı şəhər rus məktəbində də oxumuşdur.

Rəşid bəy təhsilini davam etdirmək üçün hərbi məktəbə daxil olmağa hazırlaşır. Lakin 1878-ci ildə M.F. Axundovla görüşü onu bu məqsəddən çəkindirir. Rəşid bəy sonralar öz tərəcəyi-halında bu münasibətlə yazmışdı:

«M.F. Axundov mənə hərbi məktəbə girməyi məsləhət görmədi. Ancaq dedi ki, qardaş oğlu, gələn il Qoridə yalnız müsəlmanlardan ötrü tatarski otdelenie (azərbaycanlı şö'bəsi-H.Ə.) açılır. Oraya mən səni indidən kandidat yazdıraram».

1879-cu ildə A.O. Çemyayevski (1840—1894) Qorı müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şö'bəsinə tələbə toplayarkən İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, Qazax və s. şəhərlərlə yanaşı, Nuxaya da gəlir və Rəşid bəyi Qoriyə aparır. Həmin il Rəşid bəy Qorı Müəllimlər Seminariyasına daxil olur. 1882-ci ildə oranı bitirib Qutqaşəndə açılan 2 sinifli ibtidai xalq məktəbinə müdir və müəllim təyin olunur. 8 il Qutqaşəndə müəllimlik etməklə yanaşı, Qafqaz arxeoloji cəmiyyətilə əməkdaşlıq etmiş və özünün «Nohur gölü», «Qutqaşen kəndi haqda bir neçə mə'lumat», «Nuxa qəzasında xalq səhiyyəsi» və s. adlı məqalələrini nəşr etdirmişdir. Rəşid bəy 1892-ci ildə Tiflisə köçür. Orada müəllimlik etməklə bərabər, həm də Zaqafqaziya müsəlmanlarının ruhani idarəsində katib müavini vəzifəsində çalışır.

Rəşid bəyin həyatı və fəaliyyətində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri onun 1900-cü ildən 1916-cı ilə qədər Qorı Müəllimlər Seminariyasında müəllimlik etməsidir. O, bu dövrdə seminariyanın müəllim və şagird kollektivi arasında yüksək hörmət və nüfuz qazanmışdır. Məhz buna görədir ki, Qafqaz Tədris Dairəsinin popeçayteli onu 1911-ci ildə fərqlənmə medalı ilə təltif etmişdir.

Rəşid bəy sonralar İrəvan qubemiyasında müsəlman məktəblərinin müfəttişi işləmiş, Naxçıvanda, Kuban vilayətinin tatarlar yaşayan Tiberda rayonunda və Qaraçay vilayətində qısa müddətli müəllimlər kursu təşkil etmiş və 1918—1919-cu illərdə Bakıda müəllimlər seminariyasının direktoru vəzifəsində işləmişdir.

Rəşid bəy həyatının son dövrünü doğma Nuxa şəhərində keçirmiş və orada fəaliyyət göstərmişdir. O, 1920-ci ildə Nuxada

darülmüəllim (kişi seminariyası) və darülmüəlimat (qadın seminariyası) təşkil edir və xüsusilə zəhmətkeş balalarından, yüzlərlə gənc müəllim kadrları hazırlayır.

1925-ci ildə Nuxa ictimaiyyəti R.Əfəndiyevin pedaqoji və ədəbi fəaliyyətinin 43 illik yubileyini keçirmişdir. Həmin ildən Rəşid bəyə ömürlük dövlət təqaüdü təyin edilmişdir. Lakin o, pedaqoji fəaliyyətindən ayrıla bilməmiş və 1933-cü ilə qədər Nuxa pedaqoji məktəbində rus dili müəllimi vəzifəsində işləmişdir.

R.Əfəndiyev 1942-ci il avqustun 31-də Nuxada 79 yaşında ikən vəfat etmişdir. Hal-hazırda Nuxada R.Əfəndiyevin adına küçə salınmış və onun yaşadığı ev ölkəşünaslıq muzeyinə çevrilmişdir.

R.Əfəndiyev elmi və pedaqoji fəaliyyətə hələ Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyasının tələbəsi ikən başlamışdır. O, seminariyanın I kursunda oxuyarkən özünün müəllimi A.O.Çemyayevski ilə birlikdə azərbaycanlı şö'bəsinin tətbiqat məktəbi (nümunə—baza məktəbi —H.Ə.) üçün proqram tərtib etmişdir.

Seminariyanın III kursunda ikən həndəsə və cəbrdən həll etdiyi məsələlərdən ibarət «Həndəsə ilə hesab məsələləri məcmuəsi» kitabını yazmış, həndəsə kitabını rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həmin əsərlər Moskvada təşkil olunmuş Ümumrusiya sənaye, kənd təsərrüfatı, elm və mədəniyyət sərəgisinə göndərilmiş və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası bu kitablar üçün sərgi komitəsi tərəfindən 1882-ci ildə II dərəcəli diplom və gümüş medalla mükafatlandırılmışdır. Bütün bunlarla bərabər R.Əfəndiyev seminariyada oxuyarkən A.O.Çemyayevskinin «Vətən dili» adlı «Əlifba» dərslisinin tərtibində də fəal iştirak etmişdir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə aid bir sıra mənbələrdə sövti üsul ilə ilk əlifba kitabının 1844-cü ildə Lazar Budaqov adlı bir

erməni tərəfindən, sonralar isə İsmayıl bəy Qasprinski tərəfindən (onun «Xacəyə-Səbyan» və «müəllimlərə təlimat kitabları» nəzərdə tutulur —H.Ə.) yazıldığı söylənir. Bə'zi sənədlərdə isə 1840-cı illərdə Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyən məşhur yazıçı, mütəfəkkir və pedaqoq M.F. Axundov tərəfindən Azərbaycan dilinə aid dərs kitabı tərtib edildiyi söylənir. Bütün bunlarla bərabər, sözün tam mə'nasında yeni milli dərs kitablarımızın ilk yaradıcılarından biri Rəşid bəy Əfəndiyevdir.

R.Əfəndiyev bütün bu nöqsanları aradan qaldırmaq və savad tə'limini altı ay müddətində deyil, bir ayda başa çatdırmaq işinə kömək üçün özünün beş illik pedaqoji təcrübəsinə və böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinskinin pedaqoji görüşlərinə əsaslanaraq 1887-ci ildə «Uşaq bağçası» adlı əlifba kitabını yazmışdı. Kitab ilk dəfə 1898-ci ildə İstambulda çap edilmişdir.

R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» kitabının Çemyayevskinin «Vətən dili» kitabından bir sıra fərqi və üstünlüyü vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, Çemyayevskinin «Vətən dili» kitabı vasitəsilə ərəb əlifbasını şagirdə 6 aydan az vaxtda öyrətmək mümkün olmadığı halda, R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» kitabı vasitəsilə bu əlifbanı bir ay müddətində öyrətmək, şagirdlərə yazı vərdişləri aşılamaq mümkün idi. Buna görə də Rəşid bəy kitabın titullarında belə yazmışdır: «Savadsız adam bir ayda oxuyar və yazar».

R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» kitabı Azərbaycan dilində təhsil verən bütün dövlət və xüsusi tədris məktəblərində istifadə etmək üçün Qafqaz Tədris Dairəsi tərəfindən bəyənilmişdir. «Uşaq bağçası» dörd dəfə (cəmi 90000 nüsxə) nəşr edilmişdir. «Uşaq bağçası» kitabı təkcə Zaqafqaziya məktəblərində deyil, Şimali Qafqaz və Orta Asiyadakı müsəlman məktəblərinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır.

R.Əfəndiyevin ikinci məşhur dərsliyi «Bəsirət-ül-Ətfal» kitabıdır. Rəşid bəy Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının

Azərbaycan şö'bəsinə müəllim tə'yin olunarkən, həmin şö'bənin tələbələrini üçün Azərbaycan dilində mükəmməl bir ədəbiyyat kitabı yox idi. Buna görə də o, hələ Tiflisdə işləyərkən tərtib etdiyi ədəbi-qiraət kitabını 1901-ci ildə 2 min nüsxə tirajla «Bəsirət-ül-Ətfal» adı ilə Bakıda nəşr etdirmiş və seminariyada dərslik kimi istifadə edilmişdir.

«Uşaq bağçası»nda olduğu kimi, müəllif bu kitabda da şagirdlərə savad tə'limi, oxu texnikasını inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də onların tərbiyə edilməsinə, əxlaqına tə'sir etməyə də xüsusi fikir vermişdir.

«Bəsirət-ül-Ətfal» kitabı 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə hər biri bir dərsdən ibarət olan kiçik hekayələr verilmişdir ki, bunların bə'zisi nəzm, bə'zisi isə nəsrəndən ibarətdir.

Kitabın II hissəsində ədəbiyyat və tərbiyə məsələlərinə həsr edilmiş mətnlər verilmişdir ki, müəllifin fikrincə, müəllim bu mətnlər vasitəsilə «şagirdlərin qəlbinə, kamalınca nəsiət etdirəcəklər».

Üçüncü hissədə «müsəlman dininin» əqidəsinə münasib və əhkam ilahiyənin fəzilətinə dair» bir sıra mətnlər verilmişdir.

«Uşaq bağçası» kitabında olduğu kimi «Bəsirət-ül-Ətfal» kitabında da müəllif rus və Azərbaycan klassiklərinin bə'zi əsərlərinin tərcüməsini vermişdir.

Azərbaycan klassik şairlərindən M.Füzuli və S.Ə.Şirvanidən bir sıra parçaları verməklə yanaşı, böyük rus şairlərindən İ.A.Krılovun «Ana və meymun», «Kəndli və ilan», «Qurd və pişik», A.S.Puşkinin «Kaftan», «Torçu və balıq», «Baxçasaray fontanı» və s. hekayə və şe'rlərini tərcümə edərək kitaba daxil etmişdir.

R.Əfəndiyevin «Bəsirət-ül-Ətfal» kitabında kənd təsərrüfatı, təbiət və coğrafiyaya aid bir sıra mə'lumatlar da verilmişdir. Kitabın sonunda Azərbaycan dilinin imla qaydaları, ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyətşünaslığa aid bir sıra mə'lumatlar da vardır. Kitabın son hissəsindəki məqalələr içərisində Rəşid bəyin ərəb

əlifbasının Azərbaycan dilinin imla qaydalarına uyğun gəlməməsi haqqında tənqidi qeydləri də nəzəri cəlb edir. «Bəsirət-ül-Ətfal» əsərinin ən yaxşı cəhətlərindən biri də uşaqlara məktub, ərizə və başqa əməli yazılar öyrətmək üçün nümunələr verilməsidir.

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, «Bəsirət-ül-Ətfal» kitabı 1901-ci ildən 1902-ci ilə kimi 42000 tirajla 4 dəfə çap olunmuşdur. Kitabı hər dəfə çapa imzalayan zaman müəllif əlavə materiallarla onu zənginləşdirmiş və bir daha təkmilləşdirmişdir. Ona görə də kitabın 1901-ci ildə olunmuş birinci çapı 128 səhifə olduğu halda, axıncı çapı 226 səhifəyə qaldırılmışdır.

O, müəllimlərə məsləhət görürdü ki, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün mə'lumdan məchula, yaxından uzağa, konkretdən mücərrədə, sadədən mürəkkəbə doğru getsinlər.

R.Əfəndiyev uşaqların yaş xüsusiyyətindən və tədris fənlərindən asılı olaraq müxtəlif təlim üsullarının tətbiq edilməsinə aid də fikirlər söyləmişdir.

K.D. Uşinskinin xeyirli tə'siri R.Əfəndiyevin «Müəllimlər üçün üsuli-cədid üzrə ən əvvəl dərsə şüru etmənin qəvaididir» kitabçasında da (1901) özünü göstərmişdir.

Bütün bunlarla bərabər, Rəşid bəy Uşinskinin pedaqoji fikirlərindən istifadə edərkən onu heç də kor-koranə təqlid etməmiş, əksinə, Uşinskidən Azərbaycan xalqının həyat və məişətinə daha çox uyğun olan şeyləri götürmüş və onları yerli şəraitə görə tətbiq etmişdir.

Beləliklə, R.Əfəndiyev Azərbaycanda K.D. Uşinskinin ardıcılı və onun ideyasını əməli surətdə həyata keçirən ilk görkəmli pedaqoq və maarif xadimlərindən biri olmuşdur.

Rəşid bəyin pedaqoji fikirləri içərisində tə'limin ana dilində aparılması ilə yanaşı, elmin əhəmiyyəti, qadın təhsili, vətənpərvərlik və əmək tərbiyəsi, həmçinin ailə tərbiyəsinə aid bir sıra fikirləri vardır.

Rəşid bəy elmin qüdrətinə inanmış, onu tükənməz bir xəzinə hesab etmişdir. Özünün «Elm tükənməz xəzinədir» adlı

məqaləsində göstərmişdir ki, «Elm elə bir xəzinədir ki, onun üçün nə qıfıllı sandıq, nə də gözetçi lazım deyildir». Rəşidbəyin fikrincə, «ələlxüsus bizim əsrimizdə elmin qədir və qiyməti hər şeydən alidir. Çünki əvvəldən elm bu halda puldan və parçadan zəngin, topdan və tüfəngdən ötgün, xəncərdən və qılıncdan kəskindir».

Rəşid bəyin fikrincə, elmin böyük bir fəziləti də budur ki, nə kiçiyə, nə böyüyə, nə nəcibə və nə də bədəsil adama fərq qoyur. Bu adamların hansı birinin elmə həvəsi və marağı olarsa, o, elmə nail olacaqdır.

R.Əfəndiyev təhsil və elm öyrənmək məsələsində qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olmasını qızgın müdafiə etmişdir. Bu məsələ onun pedaqoji görüşləri içərisində mühüm yerlərdən birini tutur. Onun qadın azadlığı və qadın təhsilinə aid fikirləri 1914-cü ildə nəşr etdirdiyi «Arvad məsələsi» adlı məşhur kitabında və bir sıra məqalə, şe'r və hekayələrində öz əksini tapmışdır.

R.Əfəndiyev dövründəki qadın əsarətini görmüş, qadınları əsarətdə saxlayanlara, onların təhsil almasına mane olanlara qarşı bənşəz mübarizə aparmış və qadınların cəhalətdə qalmasını böyük «uçurum» və «fəlakət» hesab etmişdir. Qadın azadlığı və təhsili məsələsində M.F. Axundovun ideyasını davam etdirən Rəşid bəy bu məsələni ictimaiyyət qarşısında qoyur.

R.Əfəndiyevin pedaqoji fikirləri içərisində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də tərbiyənin məqsədidir. Rəşid bəy tərbiyənin tə'rifini belə müəyyən etmişdir: «Tərbiyə insanı bəsləyib onun bədəninə, ruhuna və əxlaqına yavaş-yavaş qüvvət kəsb etdirməyə deyildir».

R.Əfəndiyev tərbiyə deyəndə üç cəhəti: fiziki, əqli və əxlaqi tərbiyəni nəzərdə tuturdu. O, yazmışdır: «Hər kəs bədəncə, ruhca və əxlaqca üç qism tərbiyəyə möhtacdır ... Bu üç qism tərbiyədən məhrum olan şəxs həqiqətdə adam cərgəsində sayılmaz».

Göründüyü kimi, Rəşid bəy üç cəhətin içərisində bədən tərbiyəsini birinci yerdə qoymuş və bədən tərbiyəsi vasitəsilə insan bədənində mövcud olan əzələlərin lazımcıca inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Hərtərəfli inkişaf etmiş insan şəxsiyyəti məsələsində əqli tərbiyəni ikinci yerdə qoyan Rəşid bəy bunun vasitəsilə insanın zehni, onun şüurunu, dərakəsini, fikrini, xəyal və hafizəsini inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir.

R.Əfəndiyevin fikrincə, əxlaq tərbiyəsi insanda «insaf, mürvət, rəhm, səbr, vəfa, dəyanət» və s. kimi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə xidmət etməlidir.

Rəşid bəy əxlaq tərbiyəsini aşağıdakı sifətlərini müəyyən etmişdir: doğruluq, sadıqlıq, insaf və mürvət, həya və ədəb, əmanət və dəyanət, hümmət və şəfqət, elm və mərifət, əfkar və aqibət.

R.Əfəndiyev insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin roluna böyük yer vermiş və beləliklə də, insanların tərbiyəli və tərbiyəsiz böyüməsinin fitri, anadangəlmə olmasını rədd etmişdir. O göstərir ki, insanın əxlaqi keyfiyyətləri sonralar tərbiyə sayəsində formalaşır.

R.Əfəndiyevin ailə tərbiyəsinə aid də geniş fikirləri vardır. Onun 1904-cü ildə nəşr etdiyi «Qan ocağı» adlı əsəri bu cəhətdən daha xarakterikdir.

Rəşid bəyin özünün yazdığı kimi, bu əsər xalqın mə'nəvi tərbiyəsinə həsr edilmişdir. Burada ailədə baş verən oğurluq, yalan danışmaq, qadın hüququnun tapdalanması və s. kimi o zamanlar ailədə özünü göstərən cəhətlər Rəşid bəy tərəfindən kəskin tənqid edilmişdir.

R.Əfəndiyevin «Qan ocağı» əsəri Zaqafqaziya və Orta Asiya səhnələrində dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

R.Əfəndiyev, dinə inanmış, bə'zi tərbiyəvi fikirlərini şəriətlə əlaqələndirmişdir.

R.Əfəndiyev Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutur. O, özünün əməli pedaqoji fəaliyyətilə minlərlə müəllim kadrları tərbiyə edib yetişdirməklə bərabər, nəzəri fikirlərində də Azərbaycanda pedaqoji fikri zənginləşdirir. Onun qabaqcıl rus pedaqoji ideyalarını təbliğ etməsi, Azərbaycanda maarif və pedaqoji fikrin inkişafına böyük kömək etmişdir.

Səfərəli bəy Vəlibəyov (1861-1902)

Səfərəli bəy Vəlibəyov XIX əsr Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin görkəmli simalarından biridir. O, Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasını bitirən ilk üç azərbaycanlıdan biri olmuş, ömrünün on doqquz ilini pedaqoji işə sərf etmişdir. Bu müddətdə o, onlarla istedadlı gənc yetirmişdir ki, bu gənclər elm, maarif, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrində, habelə ictimai-siyasi işlərdə fəal çalışmış, vətənə və xalqa namusla xidmət göstərmişlər. C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.S. Axundov və bir çox başqaları ibtidai təhsillərini S.Vəlibəyovdan almış, tələbkar və qayğıkeş müəllimlərini həmişə minnətdarlıqla yad etmişlər. Onu da qeyd edək ki, S.Vəlibəyov böyük ədib və müəllim S.S. Axundovun doğma dayısıdır.

S.Vəlibəyov 1861-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Əvvəllər mollaxanada oxumuş, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, 1875-ci ildə Şuşa şəhər məktəbinə daxil olub, 1879-cu ildə həmin məktəbi bitirmişdir. Elə bu ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının nəzdində açılmış Azərbaycan şö'bəsində tələbə toplamaq məqsədilə Şuşaya gələn A.O. Çemyayevski gənc Səfərəli ilə söhbət aparmış, zirək və hazırlıqlı olduğunu görüb, onu seminariyanın 2-ci sinfinə qəbul etmişdir.

Seminariya həyatı, buradakı təlim-tərbiyə sistemi başqa seminaristlər kimi S.Vəlibəyovun da mə'nəvi inkişafına müsbət

tə'sir göstərirdi. Gələcək müəllim təhsilin ilk günlərindən başlayaraq özünü qabil və işgüzar bir gənc kimi göstərir, tədris fənlərinə dərinlənən diqqətini, dünyəvi ədəbiyyatı nümunələrini sevə-sevə mütaliə edir, pedaqogika elmi haqqında mükəmməl bilik alır.

Qəri Müəllimlər Seminariyası nəzdində bir ibtidai məktəb açılmışdı ki, bu məktəbdə bir tərəfdən şagirdlərə sövət üsulla Azərbaycan və rus dillərində dərs deyilir və onlar əsas şö'bəyə hazırlanırdı, digər tərəfdən də seminariyanın siniflərində oxuyan tələbələr üçün təcrübə dərsləri keçirilirdi. Müəllim olmadığına görə bu məktəbi idarə etməyi də əvvəllər öz üzərinə götürən Çemyayevski sonralar bu vəzifəni tutmağa Səfərəli bəy Vəlibəyovu hazırlamışdı.

1881-ci ildə seminariyanı bitirən S.Vəlibəyov burada vəzifəsində saxlanılır. 1896-cı ilə qədər bu məktəbdə fəaliyyət göstərir. İbtidai məktəbdə işlədiyi zaman bir tərəfdən burada təhsil alan uşaqları əsas şö'bəyə hazırlayır, digər tərəfdən də əsas şö'bənin tələbələrini bu məktəbdə keçdikləri pedaqoji praktikaya rəhbərlik edirdi. Səfərəli bəy Vəlibəyov tələbələrin pedaqoji praktikasına çox ciddi yanaşmış və dönə-dönə göstərmişdir ki, bu, gələcək müəllimlərin hazırlığında əsas məsələlərdən biri olmalıdır.

Səfərəli bəy Vəlibəyov ancaq bu məktəbdəki fəaliyyəti ilə kifayətlənənməmişdir. O, ictimai və pedaqoji fəaliyyətini yay tətili zamanı da davam etdirmişdir.

1883-cü ildə yay tətili zamanı Şuşada istirahət edən S.Vəlibəyov burada bir məktəb açaraq uşaqlara savad öyrədirdi. Onun məktəbində müxtəlif təbəqələrdən olan 25 şagird oxuyurdu. Tədris səs üsulu ilə aparılırdı. O, eyni zamanda yerli məktəbdarlara da səs üsulunun üstünlüyünü izah edir, bu üsul ilə dərs deməyin əhəmiyyətini əyani olaraq göstərirdi. Bu vacib işinə görə o, Qafqaz Təhsil Dairəsi poççitəli tərəfindən mükafatlandırılmışdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, S.Vəlibəyov seminariyada ancaq pedaqoji işlə məşğul olmamışdır. O, həm də seminariya daxilində gedən məfkurə mübarizəsində daim fəal iştirak etmişdir.

Mə'lumdur ki, XIX əsrin 90-cı illərində Qafqaz təhsil orqanlarının bə'zi mürəccə başçıları Azərbaycan və gürcü dillərini seminariyanın tədris programından çıxarmağa cəhd edirdilər. Buna qarşı çıxan A.O. Çemyayevski, Ə.Axundzadə və N.Lomouri ilə bərabər S.Vəlibəyov da böyük iş görmüşdür. O, bu mürəccə siyasətə qarşı əks mövqə tutmuşdur. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasından azad edilməsinin bir səbəbi də məhz bu məsələdə prinsipial mövqə tutması olmuşdur.

S.Vəlibəyov 1896-cı ildə Bakıya köçmüş, burada iki il müəllimlik etmişdir. Daha sonra isə Bakı gömrükxanasında tərəcəməçi vəzifəsində işləmişdir.

S.Vəlibəyov 1902-ci ildə avqust ayının 31-də Bakıda vəfat etmişdir.

S.Vəlibəyovun mühüm xidmətlərindən biri də ana dilində dərslik tərtib etməsidir. Onun A.O. Çemyayevski ilə birlikdə 1888-ci ildə nəşr etdirdiyi «Vətən dili» (II hissə) uzun müddət məktəblərdə istifadə edilmişdir.

S.Vəlibəyov 1888-ci ildə Tiflisdə «Qüdrəti-xuda» adlı kitabını nəşr etdirir. Cəmi 44 səhifədən və 20 qiraət materialından ibarət olan bu kitab siniflənkənar oxu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada təbiət, cəmiyyət haqqında səthi anlayış verilir, uşaqlara ağıllı məsləhətlər aşılanırdı.

Səfərəli bəy Azərbaycan dilində qamus yaratmağa da ilk təşəbbüs göstərmişdir. O, bu gözəl təşəbbüsə başlamış, lakin mə'lum olmayan səbəblərə görə onu davam etdirməmişdir. «Xəzinciyi-əxbar» («Xəbərələr xəzinəsi») adlandırdığı bu qamusun I və II hissələrini o, 1891-ci ildə Tiflisdə çap etdirmişdir. Bu, 240 səhifədən ibarət ensiklopediya tipli kitab idi. Təkcə «A» hərfini və 300-dən yuxarı istilahi əhatə edən «Xəzinciyi-əxbar»da

ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya və s. haqqında qısa mə'lumatlar verilir, ayrı-ayrı görkəmli şəxslərin tərcümeyi-halı nəql edilirdi.

Müxtəlif fənlər üzrə dərslərlərin olmadığı bir vaxtda bu kitab qiymətli bir vəsait olmuşdur.

S.Vəlibəyov həm də fars məktəbləri üçün sövtil üsulla ilk dərslük tərtib edən müəlliflərdən biridir.

1896-cı ildə Bakıda «Üsuli-cədidi-lisani-farsı» adı ilə çap olunan bu dərsliyi o, qabaqcıl rus və Avropa pədaqoji elminin son nailiyyətləri əsasında tərtib etmişdi.

Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminarıyasının nəzəndəki ibtidai məktəbdə 15 il dərsl deməsi, Çemyayevski ilə birlikdə «Vətən dili» dərsliyinin II hissəsini hazırlaması bu kitabın tərtib olunmasında böyük röl oynamışdır. «Üsuli-cədid» 160 səhifədən ibarət olub bir neçə hissəyə bölünürdü. I hissədə uşaqlara sövtil üsulla hərflər öyrədilirdi. Kitabın böyük bir hissəsini təşkil edən II hissədə mənzum və mənsur parçalar verilir.

S.Vəlibəyov Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutan məşhur pədaqoq, kamil metodist olmuşdur.

§3. Ana dilli məktəblərin

Zaqafqaziya da yayılması və Cənubi Azərbaycana tə'siri

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq qabaqcıl ziyalıların ana dili məktəbi yaratmaq cəhdləri get-gedə artırdı. Bakı, Şuşa, Naxçıvan, Nuxa, Şamaxı və s. şəhərlərdə ayrı-ayrı şəxslər, mütərəqqi maarifçilər ibtidai təhsil verən ana dili məktəbləri açmaqda davam edirdilər.

Belə məktəblərdən biri 1883-cü ildə Şuşada S.Vəlibəyov tərəfindən açıldı. Yay tətili zamanı Şuşada istirahət edən ZMS-in azərbaycanlı şöbəsinin ibtidai məktəb müəllimi S.Vəlibəyov müvəqqəti olsa da, bir məktəb açaraq, uşaqlara savad öyrədirdi.

AZƏRBAYCAN MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

Onun məktəbində müxtəlif təbəqələrdən olan 25 şagird oxuyurdu. Tədris səs üsulu ilə aparılırdı. S.Vəlibəyov şagirdlərə yalnız savad öyrətməklə kifayətlənmirdi. O, eyni zamanda yerli məktəbdarlara səs üsulunun üstünlüyünü izah edir, bu üsul ilə dərsl deməyin əhəmiyyətini əyani olaraq göstərirdi.

Azərbaycanda başlanan yeni məktəb hərəkatı Zaqafqaziyanın digər şəhərlərinə də tə'sir edirdi. Bu tə'sir Tiflis və İrəvan kimi iri şəhərlərdə özünü daha çox göstərir, burada da yeni üsullu məktəblər meydana gəlirdi.

Belə məktəblərdən biri 1880-ci ildə Tiflis şəhərində hər iki cinsdən olan uşaqlar üçün müsəlman cəmiyyəti tərəfindən açılmışdır. Az sonra 1883-cü ildə "Kəşkül" qəzetinin redaktoru Cəlil Ünsüzadə QTD-yə müraciət edərək Tiflis şəhərinin Meydan sahəsində azərbaycanlı uşaqlar üçün III dərəcəli xüsusi məktəb açmağa rəsmi icazə istəmişdir.

İrəvan şəhərində yeni üsullu ana dilli məktəbin meydana gəlməsi də bu illərə təsadüf edir. İrəvanda yeni üsullu məktəb Məşədi Molla İsmayıl Hacı Kazımov (1845—1886) tərəfindən 1882-ci il martın 28-də açıldı. Məktəbə ilk dəfə 14 şagird qəbul olunmuşdur. Onlardan 12-si azərbaycanlı, 2-si isə erməni idi. Məktəbdə ana dili ilə bərabər rus dili, hesab tədris edilirdi.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziya da meydana gələn yeni məktəb hərəkatı tezliklə Cənubi Azərbaycana da nüfuz etdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Zaqafqaziya da başlanan yeni məktəb hərəkatının İran, o cümlədən Azərbaycan maarifinin inkişafına tə'siri bə'zən xarici mətbuatda kölgədə buraxılır və ya inkar edilir. Lakin o dövrün mətbuatından və son zamanlar aparılan tədqiqatlardan aşkar olunur ki, Zaqafqaziya da başlanan yeni məktəb hərəkatı İran və Cənubi Azərbaycan xalq maarifinin təərəqqisinə əsaslı tə'sir göstərmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında və sonlarında İran ilə Zaqafqaziya arasında ticarət və ədəbi əlaqələr mövcud idi. Bu əlaqələr

nəticəsində Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda ana dili məktəbi, xalq maarifi sahəsində başlanmış yeniliklər Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi-pedaqoqlarının nəzər-diqqətini cəlb edir, onları əməli təşəbbüs göstərməyə sövq edirdi. Bu sahədə ilk təşəbbüs edənlərdən biri inqilabçı demokrat Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizli (1850—1943) olmuşdur. Mütərəqqi təlim-tərbiyə üsullarını İranda yaydığı qarşısına məqsəd qoyan M.H.Rüşdiyyə təlimin yeni üsullarını və məktəb açmaq qaydalarını öyrənmək məqsədilə İrandan mühacirət edib Zaqafqaziyaya gəlmişdir. O, xeyli zaman İrəvanda qalmış, pedaqogika elminin yeniliklərini öyrənməyə böyük səy göstərmişdir. Rüşdiyyə təkcə nəzəri məsələlərlə məşğul olmamış, həm də təcrübə aparmaq məqsədilə 1883-cü ildə İrəvanda yeni üsullu bir məktəb açmışdır.

İrəvan İrəvana gəlib yeni məktəb açan və onun qaydalarını öyrənənlərdən biri də Rüşdiyyənin böyük qardaşı Axund Mirzə Əli, digəri isə onun həmvətəni olan Mirzə Kazım idi. Onlar İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyən məşhur pedaqoq F.Köçərli və metodist Çistyakovun açıq dərslərində iştirak edir, ana dilinin tədrisində yeni üsullu mənimşöyüldülər.

Rüşdiyyə məktəbi İrəvan pedaqoji ictimaiyyətinin rəğbətini qazanmışdır. Hətta məktəblər direksiyası ona mükafat vermiş və maddi yardım göstərmişdir.

1888-ci ilədək bu məktəbdə çalışan Rüşdiyyə zəngin pedaqoji təcrübə toplayaraq Təbrizə qayıtmış və həmin ildə "Mədrəsə-ye Rüşdiyyə" adlı bir məktəb açmışdır. Lakin cahillərin xoşuna gəlməyən bu məktəbi tezliklə bağladılar. Ruhdan düşməyən Rüşdiyyə 1893-cü ildə Təbrizin "Şeşkilan" məhəlləsində "Rüşdiyyə-ye-müzəffəriyyə" adlı başqa bir məktəb açır. Burada savad təlimi ana dilində aparılırdı. "Rüşdiyyə-ye Müzəffəriyyə" Səfəvilər dövründən sonra Cənubi Azərbaycanda ilk Azərbaycan məktəbi idi. Bu məktəbin meydana gəlməsi

Cənubi Azərbaycan maarifi üçün tarixi bir hadisə idi. Qısa müddət ərzində "Rüşdiyyə" məktəbi yaxşı metodlu və intizamlı bir məktəb kimi Təbrizdə, eləcə də İranda şöhrət qazanmışdır. 1895-ci ildə Rüşdiyyə məktəbi 200-dən çox şagirdə malik idi. Bunların yandan çoxu yoxsulların uşaqları olub, pulsuz təhsil alırdı.

Rüşdiyyə məktəbi Cənubi Azərbaycanda yeni məktəb uğrunda mübarizənin başlanğıcına və ruhani məktəblərində islahat aparılmasına səbəb oldu. İrəvanın digər şəhərlərində, o cümlədən Tehranda Rüşdiyyə məktəbi nümunəsində yeni tipli məktəblər təsis edildi.

Azərbaycanda başlanan yeni məktəb ideyası ilə bərabər, sövti üsulla dərslik tərtib etmək təcrübəsi də Cənubi Azərbaycana yayıldı. İrəvan, Tiflis, Şuşa, Şamaxı, Nuxa və Bakının qabaqcıl məktəb və müəllimlərinin nailiyyətləri ilə tanış olan Rüşdiyyə əldə etdiyi zəngin pedaqoji təcrübəni tətbiq etmiş və bunu Təbrizdə açdığı məktəblərdə təcrübədən keçirmiş, "Vətən dili" adı ilə 1894-cü ildə Təbrizdə nəşr etdirmişdir.

Maraqlıdır ki, M.Ə.Elxanov və A.O. Çemyayevski kimi Rüşdiyyə də öz dərslərini "Vətən dili" adlandırmış və müəllimlər üçün ayrıca metodiki vəsait tərtib etmişdir.

İrəvan maarifçilərindən olan M.Tərbiyətin yazdığına görə, Rüşdiyyə "Vətən dili"ndə M.F. Axundovun əlifba haqqındakı fikirlərindən istifadə etmişdir.

§4. «Rus-Azərbaycan məktəbi» və onların baniləri S.M.Qənzadə və H.Mahmudbəyov

Azərbaycan pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndəsi, Bakıda ilk «rus-müsəlman məktəbləri»nin təməlini qoyan Sultanməcid Qənzadə 1866-cı ilin aprel ayında Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur.

Hələ uşaq ikən yazıb oxumağı atasından öyrənən S.Qənizadə ilk təhsilini məhəllə məktəbində almış, sonra isə dövrünün məşhur şair və müəllimi S.Ə. Şirvaninin «Üsulı-cədid» məktəbində və Şamaxıdakı rus məktəbində oxumuş, oranı bitirmişdir. Əvvəldən pedaqoji işə meyl göstərən Sultanməcid Şamaxıdakı pedaqoji kurslara davam edərək məhəlli və ibtidai məktəb müəllimi adını almışdır. Təhsilini davam etdirmək üçün S.M. Qənizadə 1883-cü ildə Tiflisə gedərək o zaman Zaqafqaziya yeganə ali pedaqoji məktəb sayılan Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuşdur.

Tiflis Müəllimlər İnstitutunda təhsil alması S.Qənizadənin dünya baxışının formalaşmasına və onun gələcək maarifçilik fəaliyyətinə çox böyük müsbət təsir göstərmişdir. 1887-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirən S.M. Qənizadə həmin ildə Bakıya gəlmiş, özünün məslək yoldaşı Həbib bəy Mahmudbəyovlə bərabər ilk yeni tipli «rus-müsəlman» ibtidai məktəbini açaraq 1905-ci ilə qədər burada çalışmışdır.

S.Qənizadə müəllimlik etməklə, həm də ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. O, 1894-cü ildə uşaqlar üçün xalq nağılları əsasında «Tülkü və Çaq-çaq bəy» adlı mənzum hekayə, 1898-ci ildə «Məktubati-Şeydabəy Şirvanı» ümumi başlığı altında nəşr etdirdiyi məşhur «Müəllimlər iftixarı» və 1900-cü ildə «Gəlinlər həmayili» adlı əsərlərini yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində S.Qənizadənin ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti daha da genişləndi. Bu dövrdə onun həyatı və pedaqoji fəaliyyətində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasındakı müfəttişlik fəaliyyətidir. S.Qənizadənin müfəttiş təyin edilməsini alqışlayan N.Nərimanov 1906-cı ildə «Həyat» qəzetində dərc etdirdiyi «Mühüm bir məsələ» adlı məşhur məqaləsində yazırdı. «Yüz illərdə ixtiyarlarını itirmiş, indi zor ilə hərəkət edən millətlərə yavaş-yavaş ixtiyar verilir, hər millətin ana dili uşaqlar üçün vacib olub məktəblərdə oxunur». Azərbaycan dili də müəllimlər

seminariyasında məcburi fənlərdən hesab edilir, hətta «seminariyanın müsəlman şöbəsinə məşhur, qeyrətli, hümmətli mühərrirlərimizdən Sultanməcid Qənizadə inspektor təyin edildi» («Həyat» qəzeti, 18 iyun 1906, № 131).

S.Qənizadə 1908-ci ildə Qori seminariyasından Bakı qubemiyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin ikinci rayon müfəttişi vəzifəsinə köçürülmüş və 1917-ci ilə kimi bu vəzifədə çalışmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində S.Qənizadə respublikanın Xalq Maarif Komissarlığında və bir sıra elmi-pedaqoji idarə və müəssisələrində çalışmış, bütün qüvvə və bacarığı ilə xalq maarifinin inkişafına kömək göstərmişdir.

S.Qənizadə 1937-ci ildə vəfat etmişdir.

S.Qənizadənin yaradıcılığında pedaqoji məsələlər mərkəzi yer tutur. O, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə ilk «rus-müsəlman» məktəblərinin banisi, görkəmli müəllim, qabaqcıl maarif xadimi, təcrübəli pedaqoq və metodist, eyni zamanda pedaqogika nəzəriyyəçisi kimi daxil olmuşdur.

Onun pedaqoji fəaliyyətində və fikirlərində yeni maarif və məktəbin təbliği, elm və təhsilin əhəmiyyəti mühüm yer tutur. Özünün sənət yoldaşları olan H.Mahmudbəyov, F.Köçəri, N.Nərimanov, M.T.Sidqi, Ə.Cəfərzadə və onlarla başqaları kimi, Azərbaycan xalqının elm və mədəniyyət yolunda tərəqqi etməsinə sədaqətlə çalışmışdır. O, hər şeydən əvvəl, feodal-patriarxal adətlərin düşməni, yeni məktəbin, maarif və mədəniyyətin qarçısı olmuşdur.

S.Qənizadə millətin məruz qaldığı ictimai bəlaların kökünü elmsizlikdə, savadsızlıqda görürdü. S.Qənizadə bu fikirdə idi ki, xalqı zülmətdən, qaranlıqdan, cəhəldən xilas etmək üçün işıq lazımdır. «Işıq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və onunla belə, hər şey öz rəngində görünər». Onun fikrincə, xalqın cəhəldən qurtarması üçün lazım olan işıq — məktəbdir. Belə ki, «tərəqqiyi-səlimin əvvəlinci pilləsi məktəbxana astanasından

başlanır. «Hər bir tərəqqinin» binası məktəbxana üstündə bərqərar olsa gərəkdir».

Beləliklə, dövrün bir sıra problemlərini, millətin məruz qaldığı bütün ictimai bəlalərin kökünü elmsizlikdə görün S.Qənizadə elmi, məktəbi bütün tərəqqinin əsası hesab edirdi. O, «Müəllimlər ictimaiyyəti» əsərində ürək döyüntüsü ilə yazırdı: «Bizlər üçün əgər bir çırağ yanacaqsa, məktəb ocağının şö'lesindən yansa gərəkdir. Cəhalət mülkünə, əgər bir möhtab doğacaq isə, yenə məktəb divarından tülu edəcəkdir...».

Maarif və məktəbi xalqın ümumi tərəqqisində mühüm amil hesab edən S.Qənizadə xalqın oyanacağına, bütün şəhər və kəndlərdə yeni-yeni məktəblər açılacağına, millət balalarının məktəbə cəlb edəcəyinə və xalqın əxlaqi tərbiyəsində özünü göstərən qüsurların aradan qalxacağına böyük inam bəsləyirdi.

Məhz buna görədir ki, o, Azərbaycanda meydana gələn yeni məktəbləri və məktəbdarları alqışlamış, ona sevinmişdir.

Yeri gəlməşkən qeyd edək ki, XIX əsr Azərbaycan məktəb tarixinin «rus-tatar» məktəbi adı ilə daxil olunmuş bu yeni tipli məktəblər özünün spesifik cəhətləri ilə fərqlənirlər. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ərazisində ilk rus-Azərbaycan məktəbi bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, 1887-ci ildə deyil, hələ xeyli əvvəl, 1875-ci ildə Gəncə qubemiyası Qazax qəzasının Salahlı kəndində təsis edilmişdir. Bu məktəbin banisi milliyətçə tatar olan Qazax sakini Tauxiddin Mamleyev idi.

Kəçən əsrin 70-ci illərində Tiflisə gələn T.Mamleyev 1872-ci ildə imtahan verərək müəllimlik hüququ almış, QTD-nin icazəsi ilə Salahlı kəndində rus-Azərbaycan məktəbi açmışdır. Bu məktəb bir sinifli xüsusi məktəb idi. Tədris planına sənəd, Azərbaycan və rus dillərində oxu və yazı, hesab, rəsmxət, təcrübə qrammatika və gimnastika daxil idi. Məktəb qısa müddət ərzində əhalinin hüsn-rəğbətini qazandı. Zaqafqaziyanın müsəlman kəndləri içərisində rus dili və ibtidai təhsili yayan bu yeganə məktəbin

müvəffəqiyyəti digər qubemiyalardan əvvəl məhz Gəncə qubemiyasının kəndlərində rus dilində dövlət məktəblərinin meydana gəlməsini sür'ətləndirdi.

Göstərilən məktəb 1878-ci ildə zemstvo məktəbinə çevrildi və təhsil haqqı ləğv edildi. Bir sıra müvəffəqiyyətlərinə baxmayaraq Salahlı rus-Azərbaycan məktəbi eyni adlı təhsil ocaqlarının sonrakı inkişafında elə bir rol oynamadı. Sonralar bu adla məktəblərin meydana gəlməsi və cəmi Qafqazda geniş yayılması sözün həqiqi mənasında Azərbaycanın görkəmli pedaqoqları «iki həmvətən, həmdərd və həmməslek» (H.Vəzirov) olan S.M.Qənizadə ilə H.Mahmudbəyovun fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Müsəlman dininə mənsub olduqlarından şəhər məktəblərində dərs demələri qanunla qadağan edilən S.M. Qənizadə ilə H.Mahmudbəyov Bakıya gələrək 1887-ci ildə xüsusi rus-Azərbaycan məktəbi təsis etdilər. Məktəbin tədris planına Azərbaycan, rus və fars dilləri, hesab, coğrafiya, tarix və sənət daxil idi. Qısa müddət ərzində xalqın hörmətini qazanan Bakı rus-Azərbaycan məktəbi 1891-ci ildə camaatın tələbi nəticəsində dövlət xərcinə keçirildi. Bu məktəblərin sayı ilbəl artırdı. XIX əsrin son 10 ili ərzində təkcə Bakı şəhərində 10 rus-Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

əmin dövrdə Şuşa, Nuxa, Naxçıvan, Şamaxı, Gəncə şəhərlərində və digər yerlərdə də rus-Azərbaycan məktəbləri meydana gəldi və XIX əsrin əvvəllərində xeyli genişləndi.

əndlərdə də belə məktəblər təsis edildi. Rus-Azərbaycan məktəbləri özünün oricinallığı, daxili quruluşu, təhsilin məzmunu, yerli əhali üçün daha əlverişli olması ilə Zaqafqaziya və Qafqazın digər yerlərində yaşayan müsəlmanların da diqqətini cəlb etdi və o, yerlərə də yayıldı.

Göstərilən məktəblərin müvəffəqiyyəti hər şeydən əvvəl orada real fənlərin tədrisi, təlimin yeni üsulla aparılması ilə əlaqədar idi. Məktəbin baniləri təlim-tərbiyə işini irəlilədən

dərslilər, tədris vəsaitləri tərtib edir və nəşr etdirirdilər. Onun nəşr etdirdiyi «İstilahı-Azərbaycan», «Lügəti-rusi və türki», «Kelide ədəbiyyat» (Ə.Cəfərzadə ilə birlikdə) uzun müddət tədris vəsaiti rolunu oynamışdır. S.M.Qənizadə praktik pedaqoq olmaqla bərabər özünün orical fikirleri ilə Azərbaycan pedaqogikasını zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir.

Rus-Azərbaycan məktəbləri Azərbaycanda məktəb təhsili və xalq maarifinin sonrakı inkişafında mühüm rol oynadı. Azərbaycan ziyalıların elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin böyük bir dəstəsi (o cümlədən, M.Əzizbəyov, H.Əəblinski, M.A.Əliyev, Ü.Hacıbəyov, S.M.Əfəndiyev, C.Cəbarlı, M.Müşfiq, S.Rüstəm, S.Hüseyn, F.Qasımzadə və b.) ilk təhsilini bu məktəblərdə almışlar. Bu məktəblər azərbaycanlılardan olan müəllim kadrlarının hazırlanmasına da xeyli kömək etdi. Rus-Azərbaycan məktəblərinin müəllimləri, çarizmin ağır şəraitinə baxmayaraq xalq arasında elmi, təhsili, qabaqcıl rus və Azərbaycan mədəniyyətini yayırdılar. Bu məktəblər XIX əsr Azərbaycan ibtidai məktəbləri içərisində ən əhəmiyyətli və faydalı məktəb tipi idi.

İnqilabdan sonra Azərbaycanda sovet məktəblərinin yaradılmasında rus-Azərbaycan məktəblərinin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edilmişdir.

Xarakterikdir ki, yeni tipli tədris ocağı olan bu məktəblərin şöhrəti Bakıdan çox-çox uzaqlara yayılmış, az bir müddət içərisində Azərbaycanın bir sıra rayon və şəhərlərində (məsələn, Naxçıvan, Səlyan, Şuşa, Gəncə, Nuxa, Şamaxı və başqa yerlərdə), sonralar isə İrəvanda, Orta Asiyada, Stavropolda, Teymurxanşurada da həmin tiptə məktəblər meydana gəldi. S.Qənizadə 1893-cü ildə Səmərqəndə gədərkək 40 gün orada qalıb səs üsulu ilə dərş verilən məktəb açmışdı.

S.Qənizadənin mühüm xidmətlərindən biri də bundan ibarət idi ki, o, dərslilər yaratmaq kimi məs'ul bir işə girişmiş və bu sahədə də xeyli iş görmüşdür.

S.Qənizadə rus və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı surətdə öyrənilməsi işinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun «Azərbaycan dilində yazıb oxumaq və sərf-nəhvi öyrənmək üçün rusca yazılmış dəstəvuz» hesab etdiyi «İstilahı-Azərbaycan» Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların rus və Azərbaycan dillərini təcrübi yolla öyrənməsinə kömək edən ən yaxşı dərslik idi. Mehz bunun nəticəsidir ki, bu dərslik 1890-cı ildən 1922-ci ilə qədər 6 dəfə nəşr edilmiş, hər dəfə müəllif onun üzərində yenidən işləmiş, müvafiq dəyişikliklər edərək sadə mətnlər, sxemlər, izah və lügətlər daxil etməklə dilin təcrübi öyrənilməsinə yaxşılaşdırmağa çalışmışdır.

Onun dərsliləri sadədən mürəkkəbə, yaxından uzağa prinsipi əsasında tərtib edilmişdir.

Bu dərslilərin bir əhəmiyyəti budur ki, cümlə təhlili və qrammatik qaydaların öyrədilməsi üçün verilən mətnlər, şagirdlərin əxlaqi tərbiyəsi nöqtəyi-nəzərindən seçilmişdir.

S.Qənizadə təkca dərslilər tərtib etməklə kifayətlənmiş, həm də şagirdlər üçün sinifdənkənar oxu kitabları tərtib etmiş və öz dostlarını da bu işə cəlb etmişdir.

Təzəcə açılmış yeni tipli məktəbdə şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun, sağlam məkurəli oxu kitabları yox idi. S.Qənizadə belə bir vəziyyətin qarşısını almaq, şagirdləri sağlam məkurəli ədəbiyyatla qidalandırmaq, onları birinci növbədə, mütərəqqi rus mədəniyyəti ilə tanış etmək məqsədi ilə «Nüban», «Cəmi-mə'rifət», «Çıraq» və N.Nərimanovla birlikdə «Sovqat» adlı uşaq qəzet və jumalları nəşr etməyə təşəbbüs göstərmişdir. Lakin S.Qənizadənin bu necib sə'yi çar senzurasına xoş gəlməmiş, onun bu təşəbbüsləri rədd edilmişdi.

S.Qənizadə öz dövrünün şairlərinə müraciət edərək onları millət balalarının tərbiyəsinə, əxlaqına və təhsilinə kömək edən əsərlər, xüsusilə hekayələr yazmağa çağırırdı.

S.Qənizadə Azərbaycan xalq nağıllarının elm və tərbiyəvi tə'sirinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

S.Qənizadənin pedaqoji fikirlərində əxlaq, onun tarixi kateqoriya olması, zəhmətkeşlərin mütərəqqi əxlaqi keyfiyyətlərə malik olması göstərilir.

Onun fikrincə, dünya malına, dövlətə malik olmaqdan, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmaq, mərifət sahibi olmaq daha faydalıdır. Dünyada dövlət təkcə mala, mülkə, çoxlu qızıla malik olmağa deyilmir, insanın əsil dövləti onun əxlaqi keyfiyyətləri, səxavəti, dəyanətidir və bu dövlət tükənməzdir.

S.Qənizadənin pedaqoji fikirlərində, ümumi şəkildə olsa da, əxlaqi tərbiyənin üsul və vasitələri öz əksini tapmışdır. O, xalqın, o cümlədən gənclərin əxlaqi tərbiyəsinə tə'sir edən amillər içərisində bədii ədəbiyyatın rolunu xüsusilə qiymətləndirir, bədii əsərlər vasitəsilə oxucunun əxlaqına, tərbiyəsinə tə'sir etməyi mühüm vasitə hesab edirdi. S.Qənizadə öz bədii əsərlərinə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmış və bunlar vasitəsilə oxucunun şüuruna nüfuz etməyə, ona nəcib insani hisslər aşılamağa çalışmışdır.

S.Qənizadə maarifçi dostu M.T. Sidqiyyə yazdığı bir məktubda da bu məsələyə toxunur və oxucunun əxlaqına, tərbiyəsinə müsbət tə'sir göstərən həyatı əsərlər yazmaq lazım bildi. Bu cəhətdən o, Sidqinin əsərlərinə yüksək qiymət verir və deyirdi ki, «Sidqinin əsərlərinin hamısı sidq-ürəkdəndir, onları əzbərləmək lazımdır».

S.Qənizadənin fikirlərində bədii əsər və teatr bərabər, həmçinin mətbuatın, xüsusilə qəzetin böyük tərbiyəvi rolu öz əksini tapmışdır. O, qəzeti «ümumi və mühüm iş» adlandırır, qəzet nəşr edənləri müdafiə edir, nəşrə başlayan hər bir yeni qəzeti alqışlayır, xalqın maariflənməsi və ümumi mədəni tərəqqisi yolunda irəliyə atılmış bir addım hesab edirdi.

S.Qənizadənin fikrincə, şəxsiyyətin təşəkkülündə özünü-tərbiyənin də böyük rolu vardır. O, deyirdi ki, hər bir insanın əxlaqi saflığı daim özünü-tərbiyə etməkdən, öz qüsurlarını ləğv etməyə çalışmaqdan asılıdır.

S.Qənizadənin pedaqoji fikirlərində mərkəzi yerlərdən birini müəllim məsələsi tutur. Bu fikirlər onun bir sıra bədii əsərlərində, xüsusilə «Müəllimlər iftixarı»nda öz əksini tapmışdır.

S.Qənizadə tərbiyə işinin müvəffəqiyyətlə aparılmasında müəllimin bacarığını, istedadını yüksək qiymətləndirirdi. O, deyirdi ki, «Hünərli ustad xam dəmirdən səbirle misri qılınc yapı bilirsə, yaxşı müəllim kəctab millətdən xoşəxlaq cəmiyyət hazırlaya bilər».

S.Qənizadə parta arxasında oturan körpə uşaqların arasında sabahın yaradıcılarını görür və onların düzgün tərbiyə olunmasını tələb edirdi. Onun fikrincə, müəllimin nəsihəti, tərbiyəsi hər cür bahalı şeylərdən, məsələn, qızıl həməyildən və mirvari kələbənddən qiymətlidir. Çünki onlar sinə və gərdən zinəti ikən, bu, ruh və can nicəti üçündür.

Azərbaycanda mütərəqqi pedaqoji ideyalardan qidalanan və onu davam etdirən S.Qənizadənin pedaqoji irsi çox zəngindir. Onun əsərləri Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafında müəyyən rol oynamış, onun tə'sis etdiyi ilk «rus-müsəlman» məktəbi əsasında yaradılan məktəblərdə minlərlə azərbaycanlı balalan tə'lim — tərbiyə almış, onun dərslikləri, lüğətləri, bədii əsərləri və tərcümələri azərbaycanlı balalarının və zəhmətkeşlərin zehni və mə'nəvi tərəqqisinə kömək etmişdir.

S.Qənizadənin yarıməsrilik praktik pedaqoji fikirləri milli və pedaqoji fikir tariximizin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

XIX əsr Azərbaycan məktəb tarixində fəxri yer tutan "rus-tatar" (Azərbaycan) məktəblərinin meydana gəlməsi və inkişafı səzün həqiqi mə'nasmda S.M. Qənizadə ilə bərabər, həm də, H.İ. Mahmudbəyovun adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda məktəb və maarif işlərinin tərəqqisində yorulmadan çalışan, şüurlu həyatının 41 ilini maarif işlərinə sərf edən Azərbaycanın qabaqcıl maarifpərvəri və ilk müəllimlərindən olan Həbib bəy Mahmudbəyov 1864-cü il iyun

ayının 6-da Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası İbrahim Xəlil xeyirxah və məktəb işini sevən bir adam idi. O, Şamaxıda uşaqları məktəbə cəlb etmək və yoxsul şagirdlərə yardım göstərməkdən çəkinməzdi.

Həbib bəy 8 yaşında ikən Şamaxıda məhəllə məktəbində oxumağa başlamışdır.

Molla Mirzə Hüseynin məktəbində verilən dini-sxolastik təhsil Həbib bəyi təmin etmədiyindən, o, Şamaxı şəhər məktəbinə daxil olmuşdur. 1872-ci ildə Şamaxı zəlzəsi nəticəsində şəhər məktəbinin binası tamamilə uçduğundan Həbib bəy təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya köçmüşdür. 1873-cü ildə Bakıda realni məktəbinə daxil olmuş və 1881-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

Həbib bəy müəllim olmaq, xalqı cəhalətin və avamlığın ağır pəncəsindən xilas etmək arzusu ilə yaşayan gənclərdən idi. O, bu məqsədlə də 1882-ci ildə Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuşdur. Azərbaycanda maarif və məktəb işlərinin ağır vəziyyətdə olduğu illərdə, yə'ni 1887-ci ildə o, həmin institutu bitirib şəhər məktəbi müəllimi adını almış və Sultan Məcid Qənizadə ilə birlikdə Bakıya gəlmişdir.

Çar maarif mə'murlarının və yerli mürtəcə əhval-ruhiyyəli şəxslərin, həmçinin ruhanilərin müqavimətindən qorxmayan Həbib bəy və S.Qənizadə Tədris Dairəsinə ərizə verib məktəb açmaq üçün icazə istəmişlər. Böyük əzab-əziyyətdən sonra Qafqaz Tədris Dairəsinin 27.09.1887-ci il, 5771 №-li təliqəsi əsasında həmin ilin oktyabr ayında azərbaycanlı uşaqlara yeni qaydada təlim-tərbiyə vermək və xüsusi fənn kimi ana dilini təlim etmək üçün Bakıda ilk "rus-tatar" məktəbini açmağa nail olmuşlar.

Həbib bəy, sonralar, bu məktəbin təşkilinin böyük əhəmiyyətindən bəhs edərək göstərirdi: "Bütün Rusiyada bizim məktəblər müdhiş bir vəziyyətdə idi... Ana dili hər yerdə gözəndüşmüşdü, onu öyrənmirdilər, bir dənə də olsa türkçə dərslik yox

idi... Biz — şüurlu gənc müəllimlər, necə olursa olsun öz ana dilimizi diriltməli, rus-tatar məktəblərində onun məcburi bir fənn kimi keçilməsinə nail olmalı... dərsliklər tərtib etməli, ruscadan türkcəyə (azərbaycançaya) uşaq hekayələri tərcümə etməli, qiraətxana və kitabxanalar açmalı, uşaq jumalları nəşr etməli idik". Beləliklə gənc müəllimlər öz qarşılarında çox mühüm məsələlərin həllini qoymuş və mə'hali həyatlarını xalqa namusla xidmət etmək kimi müqəddəs bir işə həsr etmişlər.

Həbib bəylə S.Qənizadənin açdıqları məktəbin bir məqsədi də azərbaycanlı uşaqları hökumət məktəblərinə, xüsusən də realni məktəblərə hazırlamaq idi.

Sınıf məşğələləri üçün ayrılan 2 otağın təchizatı 16 ədəd partadan, 2 yazı taxtasından, 2 stol və bir neçə stuldan ibarət idi. III otaq isə müəllimlər otağı idi. Həmin məktəbin 1887-ci il üzrə dərs cədvəlindən göründüyü kimi, orada rus, tatar və fars dilləri, həmçinin hesab və şəriət dərsləri keçirilirdi. S.Qənizadə ana dili ilə fars dilini, Həbib bəy isə hesab və rus dilini tə'lim edirdi.

Bu məktəbin rus-tatar məktəbi adlanmasının səbəbi o idi ki, burada həm dövlət dili olan rus dili, həm də yerli xalqın dili kimi Azərbaycan dili tədris olunurdu. Həbib bəyin məktəbində ilk günlər 10-15 nəfər şagird oxuduğu halda, az bir vaxtda şagirdlərin sayı 50 nəfərə çatır, 2-ci dərs ilində isə məktəbdə 80 nəfər şagird təhsil alırdı.

Bu, xüsusi məktəb sayıldığından, dövlət ona maddi yardım göstərmirdi. Burada təhsil haqqından əldə edilən pul çox az olduğundan müəllimləri və məktəbi idarə etmək mümkün deyildi. "Rus-tatar" məktəbində oxuyan şagirdlərin bir çoxu Bakının yoxsul təbəqəsinə aid olduğundan onlar təhsil haqqından azad edilmişdi.

Həbib bəy də, Sultan Məcid də maddi cəhətdən çox çətinlik çəkirdilər. Yoxsulluq və məhnumiyyətlərlə dolu olan həyatlarını az da olsa yüngülləşdirmək məqsədi ilə onlar boş vaxtlarda xüsusi

dərs deyir, xəritə və yazı nümunələri çap etdirib satmaqla özlərini dolandırılırlar.

Həbib bəy məktəbin maddi vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirmək üçün onu dövlət hesabına keçirməyi Bakı şəhər Dumasından xahiş etmişdi. Dumanın səərəncamı ilə təşkil olunmuş məktəb komissiyası şagirdlərin biliyini yoxlayıb onların müvəffəqiyyətlərindən razı qalır. Ümumiyyətlə, digər məktəblilərlə müqayisədə "rus-tatar" məktəbinin şagirdləri təlim müvəffəqiyyətlərində heç də onlardan geri qalmırdılar".

Bundan sonra Həbib bəy məktəbin ümumi xərci üçün Bakı Duması nəzdində olan məktəb komissiyasından ildə 600 manat pul almağa müvəffəq olur. Xeyli əziyyətdən və bir çox çətinliklər çəkdikdən sonra Həbib bəy Məhmudbəyovun və S.Qənizadənin görgün əməyi səmərə verməyə başlayır, "rus-tatar" məktəbini bitirən şagirdlər o vaxta qədər azərbaycanlı uşaqların daxil ola bilmədikləri Bakı realını məktəbinə, həmçinin texniki və ticarət məktəblərinə müvəffəqiyyətlə imtahan verirlər.

"Rus-tatar" məktəbinin fəaliyyət göstərdiyi 4 ildə oranı 100 nəfərə qədər şagird bitirmişdi.

Beləliklə, 1887-ci ildə Həbib bəy Məhmudbəyovun və S.Qənizadənin təşəbbüsü ilə Bakıda ilk dəfə açılmış xüsusi rus-tatar məktəbinin sayı getdikcə artdı. Belə ki, 1913-cü ildə Azərbaycanda 13 belə məktəb var idi. Onlardan doqquzu oğlan, üçü qız rus-tatar məktəbi və biri isə 6 sinifli "rus-tatar" məktəbi idi. 70 müəllimi olan bu məktəblərdə 2.243 oğlan, 337 qız təhsil almışdı ki, onlar da azərbaycanlı qızlar idi.

Həbib bəy Məhmudbəyov rus-tatar məktəbi ilə yanaşı olaraq 1889-cu il 20 sentyabrdan 1891-ci il 1 sentyabra kimi Mixaylovski Bakı şəhər məktəbində müəllimlik də etmişdir. Qafqaz Tədris Dairəsinin 1905-ci il 17.09.1386 №-li əmrinə əsasən Həbib bəy 1.09.1905-ci ildən 1916-cı ilə qədər Bakı 2 sinifli şəhər məktəbində müdir vəzifəsində çalışmışdır.

Bu görkəmli maarif xadimi 25 ilə qədər Bakıda Duma nəzdində olan məktəb komissiyasının üzvü olmuşdur. Burada o, müəllimlərin, xüsusilə rus-tatar məktəblərində dərs deyən Azərbaycan dili müəllimlərinin əmək haqqının artırılması üçün xüsusi səy göstərmişdir.

Həbib bəy Azərbaycanda sovet hökumətinin yeni tədbirlərini, xalq maarifi və məktəb sahəsindəki bəyannaməsini təbii qarşılamaşdır. O, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk günlərdən etibarən bütün bilik və qüvvəsini xalq maarifinin yenidən qurulmasına, sovet məktəbinin təşkilinə yönəlmişdir. Yeni müəllim kurslarının təşkilində yaxından iştirak edən Həbib bəyin özü də şəxsən orada dərs demişdir.

Həbib bəy Məhmudbəyov 1921-ci ildə Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun təşkili və açılışında yaxından iştirak etmiş, 1927-ci ilə kimi institutda direktor müavini vəzifəsində işləmiş və rus dili dərsi demişdir.

Fədakar xalq müəllimi və görkəmli maarif xadimi olan Həbib bəy Məhmudbəyov 1928-ci ilin yayında 64 yaşında vəfat etmişdir.

Azərbaycan xalqı gənc nəslin təlim-tərbiyəsində və maarif sahəsində böyük xidmət göstərmiş H.Məhmudbəyovu daim yüksək ehtiram və hörmətlə yad edir və xatırlayır.

VI fəsil

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MƏKTƏB
TƏHSİLİ VƏ PEDAQOJİ FİKRİN İNKİŞAFI
(1900-1918)

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda məktəb və professional təhsilin inkişaf etməsi tendensiyası özünü büruzə verirdi. Məktəb şəbəkələrinin inkişafı, şagirdlərin saylarının artması Rusiyada, xüsusilə Azərbaycandakı iqtisadi və ictimai-siyasi yüksəlişlə bağlı idi. Bakı şəhəri Rusiyanın iri sənaye və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bu ilk növbədə neft sənayesi, gəmiçilik və ticarətin inkişafı ilə bağlı idi. Kənd təsərrüfatı, xüsusən pambıqçılıq və ipəkçilik inkişaf edirdi. Yüngül sənaye müəssisələri nəinki Bakıda, həm də digər şəhərlərdə - Gəncədə, Şəkidə və Şuşada yaradılırdı. Savadlı adamlara xüsusi ehtiyac duyulurdu. Sahibkarlar, əsasən, Bakı neft sənayeçiləri maarifçiliyin inkişafına maddi vəsait ayırmağa başlayırdılar. XX əsrin əvvəlində Bakı və Gəncədə yaranmış maarifçilik cəmiyyətləri də məktəbə maddi kömək edirdilər. Ayrı-ayrı məktəblərin, əsasən isə peşə məktəblərinin hesabına vəsaitlər qoyulur, köməklik edilirdi.

Rus təlimli məktəb işinin inkişafında əsas rol Azərbaycan proletariatına məxsus idi. 1904-cü ilin dekabrında olan geniş Bakı tətilində 50 minə yaxın adam iştirak etmiş və xeyli tələblər irəli sürmüş, tətil fəhlələrin qələbəsi ilə qurtarmışdır. Tətil tələblərinin 34-cü bəndi sahibkarlardan hər sənaye rayonunda pulsuz məktəblər açılmasını tələb edirdi.

Azərbaycanda xalq təhsilinin inkişafına 1905-1907-ci illər inqilabı böyük təsir göstərdi. O, xalqın təhsil hüquqlarını müdafiə etməklə Azərbaycan proletariatının siyasi və iqtisadi tələblərlə yanaşı, həm də fəhlə uşaqları üçün ana dilində açılan məktəblərin saylarının artırılması, onlara lazımı biliklər verilməsi, fəhlələr üçün nəzərdə tutulan bütün mədəni müəssisələrin

proletar təsirinə tabe edilməsini tələb edirdi. «Qudok» qəzeti yazırdı: «Neft sənayesi proletariatu kimlərin varlanması üçün əsr boyu belini əyir, öz sağlamlığını, qüvvə və hətta həyatını itirirsə, onlardan istədikləri sayda həm özləri, həm də uşaqları məktəblər alacaqlar».

Ana dilində məktəblər yaradılması, rus-Azərbaycan məktəb şəbəkələrinin genişlənməsi, azərbaycanlılardan müəllim kadrlarının hazırlanması, rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması uğrunda Azərbaycan ziyalıların qabaqcıl nümayəndələri mübarizə aparırdılar ki, onların sırasında maarifçi-pedaqoq Həsən bəy Zərdabi, ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanov, görkəmli şair Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur pedaqoq Mahmudbəy Mahmudbəyov, dramaturq-pedaqoq Cəlil Məmmədquluzadə, yazıçı-pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə, tanınmış pedaqoqlar-Rəşidbəy Əfəndiyev, Firdin bəy Köçəri, Üzeyir Hacıbəyov, istedadlı şair Abbas Səhhət və digərləri var idi. Demokratik ziyalılar qeyri-rus xalqlarından olanlara qarşı çarizmin məktəb siyasətini, məktəblərdə hökm sürən şolastikantı, yerli konservativ ziyalıların məktəb fəaliyyətini tənqid atəşinə tuturdular.

Çarizmin məktəb siyasətini həm də «Təkamül», «Yoldaş» bolşevik qəzetlərindən başqa, «Bakinski raboçi», «Hümmət» və digərləri də sərt tənqid atəşinə tuturdu. Məsələn, «Təkamül» qəzeti yazırdı ki, hökumət zavod və fabriklərdə fəhlə uşaqları üçün məktəblərin açılmasına çox çətinliklə icazə verir, açılmış məktəbləri isə çox tez-tez olur ki, bağlayırlar, gimnaziyalar, realni məktəblərdə təlim üçün elə böyük məbləğdə ödəniş müəyyənləşdirir ki, əhalinin kasıb təbəqəsi bu tədris müəssisələrində təhsil almaq barədə belə heç düşünə də bilmirlər.

İctimai-pedaqoji hərəkət, Azərbaycan maarifçi pedaqoqlarının məktəb təhsilinin demokratikləşdirilməsi və uşaqların düzgün tərbiyə olunmasını uğrunda apardıqları ardıcıl və məqsədyönlü mübarizə ibtidai və professional təhsilin inkişafında sıçrayış

verməklə, məktəb şəbəkəsinin və məktəbdənkənar təhsilin genişlənməsinə kömək edirdi.

§1. Ümumi, peşə və məktəbdənkənar təhsil

a) İbtidai məktəblər. Təhsilin əsasən rus dilində verildiyi Azərbaycandakı ibtidai məktəblərin nisbətən inkişafı şəhər özünüidarə orqanları və maarifçilik cəmiyyətlərinin yaranması birinci rus inqilabı dövrünə təsadüf edir.

Proletariyatın təzyiqli tələbləri nəticəsində rus dili təlimli ibtidai məktəblər nəinki şəhər özünüidarə orqanları, maarifçilik təşkilatları, həm də sahibkarlıq hesabına açılırdı. XIX əsrin 90-cı illərinin sonlarından Bakı fəhlələrinin tə'kidi ilə rus dili təlimli ibtidai məktəblərin əsas hissəsi şəhərlərdə, xüsusən Bakıda yerləşirdi. XIX əsrin 90-cı illərinin sonlarından Bakı fəhlələrinin tə'kidi ilə rus dili təlimli bir sıra ibtidai məktəblərin tə'sis edilməsinə neft sənayeçiləri qurultayının şurası başladı. Nəticədə 1897-ci ildə əvvəlcə Balaxanı və Bibiheybətdə 2 məktəb, sonra isə Bakının mə'dən rayonlarında, o cümlədən Rıçmanıda (1900-cü il), Zabratda (1904-cü il), Sabunçuda (1900-cü il) belə məktəblər fəaliyyətə başladı.

Rus dili təlimli məktəblər həm də xüsusi adamlar tərəfindən də açılırdı. Bununla belə Azərbaycanda ibtidai məktəb şəbəkəsi son dərəcə ləng inkişaf edir və məktəb yaşlı uşaqların çoxu məktəbdən kənar qalırdı. Məsələn, Bakı və Yelizavetapol quberniyalarında 1902-ci ildə müxtəlif tipli 230 ibtidai məktəbdə 14958 nəfər təhsil alırdı ki, onlardan cəmi 3643 nəfəri, yaxud 24,3% azərbaycanlı idi. 1908-ci ildə Azərbaycanda ibtidai məktəblərin sayı 236-ya çatdı ki, burada 20618 şagird vardı və onlardan cəmi 5456 (26,4%) nəfəri azərbaycanlılar idi.

1905-1907-ci illərdə baş verən birinci rus inqilabı geniş fəhlə və kəndli kütləsinin, müəllim və şagirdlərin siyasi fəallığı xeyli artıdı. Bu inqilab bütövlükdə xalqın, ilk növbədə zəhmətkeşlərin

fəallığının yüksəlməsinə, yeni həyat, maarif və yeni məktəb, demokratiya uğrunda mübarizənin güclənməsinə, siyasi süürün yüksəlməsinə və pedaqoji fikrin formalaşmasına kömək edirdi.

Bütün bunların nəticəsi idi ki, keçən əsrin ilk əvvəllərində Azərbaycanda getdikcə ictimai-siyasi oyanma, elm və mədəniyyətə canatma, milli bərabərlik, məktəb şəbəkələrinin genişlənməsi dövrü başladı.

1905-ci ilin martında Azərbaycan müəllimlərinin demokratik qanadı Bakı xalq müsəlman müəllimləri adından çar hökumətinə hər iki cinsdən olan müsəlman (azərbaycanlı) uşaqları üçün təlimin ana dilində, ümumi və pulsuz olması və ibtidai məktəblərdə tədris olunan fənlər siyahısına ana dili və rus dilinin, riyaziyyatın, dövlət və diyarın coğrafiyasının, xalq və dövlət tarixinin, təbiətşünaslığın, dövlət qanunları haqqında əsas anlayışların, elementar gigiyenanın daxil etməyə icazə verilməsi haqqında petitsiya göndərdilər. Müsəlman müəllimləri xüsusi məktəblərin açılmasını, pedaqoji məsələlərin müzakirə olunması üçün iclas və qurultaylar çağırılmasını, müsəlman müəllimlərin digər millətlərdən olan müəllimlərlə hüquqlarının bərabərləşdirilməsini, müəllim kadrlarının hazırlanması üçün xüsusi seminariyaların açılmasını, müəllimlərin maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasını da nəzərdə tuturdular.

İctimai-pedaqoji hərəkət nəticəsində 1906-cı ildə ilk pedaqoji jumallar — Ə.Cəfərzadə və M.Əfəndizadənin redaktorluğu ilə "Dəbistan" ("İbtidai məktəb") və məşhur pedaqoq M.Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə "Rəhbər" nəşr olunmağa başladı. 1911-ci ildən 1920-ci ilə qədər elmi-pedaqoji və ədəbi-bədii səpkili "Məktəb" jurnalı nəşr olunurdu. Bu jurnalın ilk nömrəsinin səhifələrində N.Nərimanovun "Əziz uşaqlar" adlı müraciəti dərc olunmuşdu. "Məktəb" jurnalı uşaqlarda və onların tərbiyə olunmasında, elmə, maarifə yiyələnməsində, dünya görüşlərinin genişlənməsində və dərinləşməsində, müsbət mə'nəvi keyfiyyətlərinin

formalaşmasında böyük rol oynamışdı. Jurnalın nəşri Qafur Rəşad, redaktorları isə Qafur Rəşad və Ə.Əfəndizadə idi. Onun səhifələrində H.B.Zərdabinin, M.Ə. Sabirin, S.S. Axundovun, Ü.Hacıbəyovun, A.Şaiqın, A.Səhhətin, C.Cabbarlının və b. məqalələri dərc olunurdu. Jurnalda həm də rus klassiklərindən tərcümələr və uşaq ədəbiyyatı seriyası nəşr olunurdu.

Birinci rus inqilabı illərində digər qəzet və jumallar, o cümlədən "Molla Nəsrəddin" jurnalı çap olunurdu. Bu jurnalın səhifələrində demokratik-pedaqoji fikrin formalaşmasında, ümumtəhsil ideyalarının yayılmasında, aktual tərbiyəvi fikirlərin formalaşmasında pedaqoji istiqamətli məqalələr öz əksini tapmışdı.

Bakıda "Nəşri-maarif" (1906-1917-ci illər), "Nicat" (1906-1917-ci illər), "Səadət" (1907-1917-ci illər) kimi xeyriyyəçilik cəmiyyətləri aktiv fəaliyyətə başlamışdılar. Bu cəmiyyətlərin məqsədi, əsasən, əhali arasında savadın yayılması, fəaliyyətdə olan məktəblərə maddi kömək göstərilməsi, yeni məktəblərin, kitabxanaların, oxu zallarının açılmasına qayğı göstərmək, müəllim kadrları hazırlığına şərait yaratmaqdan ibarət idi. "Nəşri-maarif" cəmiyyəti kasıb ailə, yetim uşaqların tərbiyəsini və onların saxlanılmasını öz üzərinə götürmüşdü.

Analoji cəmiyyət Şamaxı, Nuxa, Lənkəran və başqa yerlərdə də yaradılırdı. Bu xeyriyyəçilik cəmiyyətlərinin fəaliyyəti nəticəsində yeni tədris ocaqları nəinki Bakı şəhərində, həm də Gəncə, Nuxa, Ağdam, Göyçay və digər şəhərlərdə açılmağa başladı.

Xalq təhsili sahəsində demokratik ziyalıların tələblərinin həyata keçirilməsində "Nəşri-maarif" ilə "Nicat" cəmiyyəti və onun rəhbərləri H.Zərdabi və N.Nərimanov böyük rol oynamışdılar. Qabaqcıl müəllimlərin təşəbbüsü ilə H.Zərdabi və N.Nərimanov başda olmaqla 1906-cı ilin yayında Bakıda azərbaycanlı-müəllimlərin birinci qurultayı açıldı ki, ora Zaqafqaziyanın digər qubemiyalarından da nümayəndələr dəvət

olunmuşdu. Qurultay Azərbaycan ibtidai məktəbləri üçün ana dili üzrə tədris planı və proqram, ana dilində dərsliklərin tərtib olunması və nəşr edilməsi haqqında qərar qəbul etdi, müəllimlərə ana dilinin tədrisində səsləndirmə metodundan cəsarətlə istifadə etmək, məktəblərə Azərbaycanlı qızların cəlb edilməsi ilə bağlı işin genişləndirilməsinin yollarını göstərdi.

Qabaqcıl ziyalılar vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız əhali arasında maarifin yayılması, ana dilində məktəblərin açılması, yeni tədris proqramlarının, dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin qəzet və jumalların nəşr olunmasında gördü.

O zamanlar Qabaqcıl ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycandan xeyli sayda dərsliklər hazırlanıb nəşr edilmişdir. XIX əsrin sonlarında N.Nərimanovun "Azərbaycan dilinin qrammatikası", "Ruslar üçün Azərbaycan dilinin müstəqil öyrənilməsi" (1899-cu il), hesabdan bir sıra dərsliklər, XX əsrin əvvəllərində daha yeni dərsliklər, o cümlədən M.Mahmudbəyovun "Türk əlifbası və ilkin oxu", "İkinci il" və s. nəşr edilmişdir. Q.S. Eyvazovun "Tə'lim metodları və tərbiyə öyrənmə", Ş.Q.Məmmədovun "Tə'lim və tərbiyə nümunələri", H.Zərdabinin "Türk nəğmələri nümunəsi", Ü.Hacıbəyovun "Hesabdan məsələlər" və b. nəşr olunmuşdur.

Qadın tədris müəssisələri şəbəkələri genişləndirdi. 1907-ci ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində Mədinə xanım Vəkilovanın təşəbbüsü ilə qızlar üçün məktəb açıldı.

Həsənbəy Zərdabinin qızı Qərubsoltan Zəyəmdə, Adilə Məmmədzadə Ağdamda, Xədicə xanım Ağayeva və Xuraman xanım Abdullayeva Gəncədə, Həmidə xanım Məmmədquluzadə Qarabağda qız məktəbləri açır və qadın təhsilinin inkişafı uğrunda fəal mübarizə aparırdılar.

İnqilabi yüksəliş illərində, həm də müsəlman ruhanilərin, dini məktəblərin mövqeyi zəifləyir, rus dilində ibtidai məktəb şəbəkəsi kütləvi hal alırdı. 1914-15-ci tədris ilində onların ümumi sayı 943-ə çatmışdı. Bu məktəblərdə 61,2 min şagird təhsil alırdı

ki, bunların da 35,5%-i azərbaycanlılar, o cümlədən 3%-ə yaxını isə qızlar idi. Bununla belə, azərbaycanlı qız-şagirdlərin ibtidai məktəblərdə ümumi sayı 1,7 min nəfərdən artıq deyildi.

Azərbaycanlı şagirdlərin sayının artmasına dörd illik rus-Azərbaycan məktəbləri də xeyli kömək etdi. 1912-ci ildə təkcə Bakıda 2546 şagirdi olan 12 rus-Azərbaycan məktəbi var idi ki, onlardan üçü qız məktəbləri idi. Belə tipli məktəblər Gəncə, Şəki, Şuşa, Naxçıvan, Şamaxı şəhərlərində də fəaliyyət göstərir və 1914-cü ildə onların sayı 25-ə çatmışdı.

XIX əsrin 80-ci illərindən xalq məktəbləri direktorluğunun tabeliyində olan bu tədris məktəblərində aparılan ruslaşdırma siyasəti ana dilinin tədrisini sıxışdırıb aradan çıxarmağa xidmət edirdi. Birinci rus inqilabının təsiri altında, 1905-1906-cı tədris ilində, rus-Azərbaycan məktəblərində tədris birinci sinifdə ana dilində başlayır, ikinci yarım ildən isə tədricən rus dilində davam etdirildi. Sonrakı siniflərdə tədris, əsasən, rus dilində aparılırdı. İbtidai məktəblərdə əsas fənlər ilahiyətdən, ana dili və rus dilindən başqa, hesab, təbii tarix, rus tarixi və coğrafiyasının elementar kursu idi.

Azərbaycanlılar arasında maarifin inkişafında rus-Azərbaycan məktəbləri son dərəcə müsbət rol oynayaraq, gənclərdə müasir elmə həvə oyatdı. Bu məktəblərin məzunları sonra orta məktəblərə, texniki və özəl məktəblərə qəbul oluna bilirdilər.

Artıq XX əsrin əvvəllərində rus-Azərbaycan məktəbləri məzunlarını kontorlarda, firmalarda, mətbəə və nəşriyyatlarda görmək olardı. Onlara həm də müsəlman qəzet və jumalları əməkdaşları, artistlər, gəmi sahibləri, texniklər və hətta ali məktəb tələbələri arasında da rast gəlinirdi.

Təhsilin yayılmasında Rus-Azərbaycan məktəblərinin müsbət rolundan danışmaqla, bu tədris müəssisələrinin fəaliyyətindəki çatışmazlıqları da göstərmək lazımdır. Bu məktəblərə, əsasən, imkan daxilində kiçik tacirlərin uşaqları

qəbul edilirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Bakı-Dağıstan xalq məktəbləri direktorluğunun inspektoru, məşhur maarifçi-pedaqoq S.Qənizadə yazırdı ki, "yaxşı dərslərlərin və ana dili üzrə sinifdən xaric oxu üçün kitab və jumalları olmaması, müəllim və şagirdlərin tədris proqramını yerinə yetirməkdən məhrum edir, bu məktəblərin şagirdləri nəinki rus dilində, həm də öz doğma dilində sinifdən xaric oxu ilə məşğul olurdular".

Mə'dən fəhlələri balalarının təhsil aldığı məktəblər fəhlə qəsəbələri mərkəzindən 2-3 verst kənarda yerləşirdi. Məktəblər pis təmir olunmuşdu, siniflərdə uşaqların sayı həddən artıq çox idi (hər sinifdə 60 nəfərə yaxın). Bu məktəblərdə təhsil işinin səviyyəsi də son dərəcə aşağı idi. Belə məktəblərdən birinin hesabatında deyilirdi: "Uşaqlar mə'dənlərdə, əsasən dar mənzillərdə, çətin həyat şəraitində ehtiyacdan boğulan fəhlələr içərisində yaşayırlar" (Bibi-Heybət məktəbinin 1908-ci ilə aid hesabatından); Başqa bir mənbədə isə oxuyuruq "Mə'dən və zavod fəhlələri balalarının həyatı o qədər çətinidir ki, həyat onları o qədər sıxır və zəiflədir ki, onlar hamıya, hətta məktəbə də eyni hissələrlə yanaşır, inamsızlıqla baxırlar". (Qaraxəhər məktəbinin 1907-ci ilə aid hesabatından); "Mə'dən uşaqlarının təəssüratı kütləşib. Yalnız güclü tərpenişdə onların diqqəti qıcıqlana bilər" (Bayıl məktəbinin 1907-ci ilə aid hesabatından).

1872-ci il "Əsasnamə"sinə uyğun olaraq Azərbaycanda ibtidai məktəblərlə yanaşı yüksək tipli ibtidai məktəblər — şəhər məktəbləri fəaliyyət də göstərirdi. Lakin onların şəbəkələri çox ləng inkişaf edirdi. 1902-ci ildə cəmi 10 şəhər məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan da ikisi Bakı və Şuşada, digərləri isə Gəncə, Şamaxı, Zaqatala, Naxçıvan və Ordubadda idi. XX əsrin ilk onilliyində Lənkəran, Quba və Sabuncuda da şəhər məktəbləri təsis olundu.

1912-ci ildə şəhər məktəbləri ali ibtidai məktəblərə çevrildi. 1914-1915-ci tədris ilində onların sayı 18-ə çatdırdı orada 4,7 min tələbə təhsil alırdı. Bu məktəblərə üçillik ibtidai şəhər və

kənd məktəbləri, «Rus-Azərbaycan» məktəblərini qurtaranlar qəbul edilirdi. Ali ibtidai məktəblərdə ədəbiyyat, cəbr, həndəsə və fizika tədris olunurdu. Azərbaycanlılar arasında şəhər məktəblərinə xüsusi maraq var idi. Valideynlərin çoxu öz uşaqlarının bu məktəblərdə təhsil almasını istəyirdilər, çünki orta məktəblər onlar üçün əlçatmaz idi. Ali ibtidai məktəblərdə verilən təhsil isə onların orta peşə məktəblərində və ibtidai məktəblərdə müəllimlik etməyə, mühasibat kurslarına daxil olmağa, müəssisə yaxud xüsusi firmaların kontorlarında yüksək vəzifə tutmağa imkan verirdi.

b) Orta təhsil. 1914-1915-ci tədris ilində Azərbaycanda 15 orta məktəb-gimnaziya və realni məktəbləri var idi (onlardan 9-u Bakıda, qalanları isə Gəncə, Şuşa, Şamaxı və Lənkəranda idi). Bu tədris müəssisələrində hər iki cinsdən 7,2 min şagird təhsil alırdı ki, onlardan yalnız 700 nəfəri azərbaycanlı uşaqlar idi.

Dövlət orta məktəblərindən başqa, 60 nəfər uşağın təhsil aldığı 3 xüsusi orta məktəb də fəaliyyət göstərirdi.

Zəhmətkeş balaları orta məktəbdə təhsil və təlim almaqdan praktik olaraq məhrum idilər. Təhsil üçün tələb edilən son dərəcədə yüksək ödəniş (bir il üçün 75 manatdan 125 manata qədər) hətta çar mə'murlarının e'tirafına görə «çoxlarında öz uşaqlarını orta məktəblərə vermək həvəsini öldürürdü».

Lakin orta məktəblər hətta imkanlı adamların balaları üçün də çatışmırdı: məsələn, boş yerlər olmadığı üçün 1908-ci ildə Bakıda 150 nəfər uşağın orta məktəblərə qəbul edilməsinə razılıq verilməmişdi.

Azərbaycan orta məktəblərindəki təhsil sistemi Rusiya imperiyasındakı ümumi qəbul olunmuş qaydalardan heç nə ilə fərqlənmirdi. Həm təhsilin məzmunu (yalnız yerli xalqlardan olan şagirdlərin ana dilini qeyri-məcburi öyrənmələrindən başqa), həm tədris üsulları, həm də şagirdlərə olan münasibət — hər şey eyni idi. Orta məktəblərin pedaqoji hey'ətinin əsas hissəsi monarxik əhvalruhiyyəli formalist mə'murlardan ibarət idi. Yalnız orta

məktəblərdəki bə'zi mütərəqqi əhvali-ruhiyyəli və demokratik fikirli müəllimlər öz qüvvə və biliklərini maarifə həsr edirdilər.

Bu məktəblərdəki tərbiyə sistemi də şagirdlərin mə'nəvi təşəkkül və inkişafına pis tə'sir etməklə, xırda nəzarətə, sistematik bəhanələrə əsaslanaraq, bə'zi hallarda isə, xüsusən, 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə, müəllimlər özləri şagirdlər arasında milli hissələri qızıxdırmı, milli və dini zəmində dağıntı, talanlar və s. təşkil edir və buna şərait yaradırdılar. Belə vəziyyət gənclərin şüurlu hissəsində mövcud qaydalara və onu yaradan ictimai-siyasi quruluşa nifrət yaradırdı. 1905—1907-ci illər inqilabı dövründə Bakı, Gəncə, Şuşa gənclərinin qabaqcıl hissəsi inqilabi hərəkatın ümumi axınına qoşularaq nümayiş və mitinqlər təşkil edir, bütün məktəb təhsili sisteminin demokratikləşdirilməsi, sərbəst qaydaların qadağasının götürülməsini tələb edir, pedaqoji sülhə iştirak etməyə icazə verilməsini tələb edirdi. Çar üsul-idarəsinə qarşı yönəldilmiş bəyannamələrdən birində yazılırdı: «Hökumət bizim məktəbi kazarmaya çevirib. Biz burada əsl bilikdən başqa hər şey alırıq ki, burada bizlərdən... kütbas nöqərlər hazırlayırlar».

v) Peşə təhsili Azərbaycanın əsasən Bakıda cəmləşmişdi. XX əsrin əvvəllərində şəhərdə texniki vəzifələrdə çalışanların 70% xüsusi hazırlığı olmayan adamlar idi. Texniki mütəxəssislərin çatışmazlığı, təbii ki, işin texnikasının inkişafında və həm də bütün fabriklərin, zavodların iqtisadi quruluşunda özünü ziyanlı cəhətdən göstərirdi. Bakı neft sənayesinə mühəndislər, texniklər lazım idi. Mühəndis hey'əti isə əsasən mərkəzi Rusiyanın institut və politexnikum mə'zunlarından formalaşdı. Fəhlə kadrları əsasən şagirdlik yolu ilə hazırlanırdı. Ümumiyyətlə, texniki kadrların hazırlığı o dövrlərdə çox çətin idi, onlar daha çox Rusiyanın daxilində olduğu kimi, xüsusən isə Türkiyədə və Qafqazda da çatışmırdı.

1896-cı ildə açılmış aşağı dərəcəli Bakı texniki sənət məktəbi şəhəri zəruri sayda mütəxəssislərlə tə'min edə bilmirdi.

Məhz bu söhbətdən də 1905-ci ilin yanvarında bu məktəb iki-mexaniki və inşaat-şö'bəli orta texniki məktəbə çevrildi. 1914-cü ildə burada 423 nəfər təhsil alırdı ki, onlardan yalnız 20 nəfəri azərbaycanlı idi. Məktəbin dörd əsas, iki hazırlıq sinfi var idi ki, bunlara şəhər və kənd ibtidai məktəblərinin mə'zunları qəbul olunurdu. Məktəbdə çilingər, xarrat və dəmirçi şö'bələri, me'mar, daşyonan tədris c'malatxanası, aşağı pilləli sənət məktəbi, çilingər, dülgər, tökməçi, dəmirçi və döymə işləri üzrə tə'lim verən təcrübə kursları da var idi. 1912-1913-cü illərdə, bu məktəbdə daha yeni kurslar fəaliyyət göstərirdi.

1901-ci ildə Bakıda Ticarət və Sənaye Nazirliyi tabeliyində kommersiya məktəbi tə'sis edilmişdi. Məktəbin (hazırlıq sinfindən başqa) şəhər ibtidai məktəblərinin mə'zunları qəbul edilən 6 sinfi var idi. 1908-ci ildən 1914-cü ilə qədər bu kommersiya məktəbini 245 nəfər qurtarmışdı ki, onların cəmi 11 nəfəri azərbaycanlı idi.

Hələ 1881-ci ildə Bakıda dənizçilik sinifləri əsasında müxtəlif peşə verən orta dənizçilik məktəbi yaradılmışdı. XIX əsrin 90-cı illərində Bakıda yaranmış biçmə-tikmə, rəsmxət, hesablama üzrə ödənişli kurslar da fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin sonlarından Bakı və Gəncədə meyvəçilik, bağçılıq, ipəkçilik və s. üzrə kənd təsərrüfatına aid biliklər verən sənət məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Onların arasında Gəncə sənət məktəbi də çox fərqlənirdi. Burada, şagirdlərin təhsil alması üçün müvafiq maddi-tədris bazası var idi.

Azərbaycanda müəllimlərin ümumi sayı 2,6 min nəfərdən artıq deyildi. Onların əksəriyyəti Qoridəki Zaqafqaziya müəllimlər Seminarıyının və Gəncə ali ibtidai məktəbini bitirənlər və iki illik müəllimlər kurslarının mə'zunları idi.

Mütərəqqi ictimaiyyətin təzyiqi altında 1914-cü ildə Gəncədə Müəllim Seminarıyası tə'sis olundu. Seminarıya Gəncə qubemıyasına daxil olan qəzaların azərbaycanlı əhalisi üçün ibtidai məktəb müəllimləri hazırlayırdı.

Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Bakıda və Qazaxda da müəllimlər seminarıyası fəaliyyət göstərdi.

q) Məktəbdənkənar təhsil. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində məktəbdənkənar təhsilin canlanması müşahidə olunurdu. Bakıda, Mixaylovski şəhər məktəbinin binasında elementar savad tə'limi verən bazar günü məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bu məktəb bə'zi ümumtəhsil bilikləri də verirdi. Bu məktəbdə mütərəqqi əhvali-ruhiyyəli orta məktəb müəllimləri tə'limlə məşğul olurdular.

1907-ci ildə «Nicat» cəmiyyəti «cümə günləri» adlanan ümumtəhsil kursları tə'sis etdi. Burada dinləyici kontingentinin tərkibi fəhlələrdən (59 nəfər), sənətkarlardan (70 nəfər), kiçik ticarətçilərdən (57 nəfər) və prikazçılardan (40 nəfər) ibarət idi. Həm bazar günü məktəbində, həm də cümə günü kurslarında təhsil alanlar əsasən 15 yaşından 25 yaşmadək olan gənclərdən ibarət idi. Bazar günü məktəbinin və «cümə günü» kurslarının şagird kateqoriyasının əsas hissəsini zəhmətkeş balaları, xüsusən fəhlələr təşkil edirdi. Bakıdakı bolşevik təşkilatlarının rəhbərləri şəhərin maarif müəssisələri ilə işdə bunu xüsusilə nəzərə alırdı.

Zəhmətkeşlər üçün nəzərdə tutulan məktəblər və kurslar son dərəcə ağır maddi şəraitdə idi. Şəhər özinüidərə orqanları bazar günü məktəblərinə ildə cəmi 400 rubl verirdisə, kurslar bütövlüklə cəmiyyətin hesabına fəaliyyət göstərirdi. Mə'murlar fəhlələr üçün açılmış məktəb və kursların inkişafına sədd çəkir, onların açılmasını ləngidirdi, maddi cəhətdən heç bir kömək göstərmirdilər. Fəhlələrin tə'kidi ilə 1908-ci ildə «Nicat» cəmiyyəti tərəfindən açılan kursları Bakı şəhər rəisi «yerli əhalinin tələblərinə və maraqlarına cavab vermə» kimi qiymətləndirmişdir.

Şəhərlərdəki və iri kəndlərdəki ibtidai məktəblərin nəzdində böyüklər və yaşlılar üçün axşam kursları yaradılırdı. Lakin onlar heç bir maddi yardım almadığı üçün, tezliklə fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur oldular.

1914-cü ildə Bakıda 4 açıq kitabxana, o cümlədən azərbaycanlı müəllimlər üçün «Nicat» cəmiyyətinin kitabxanası, Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi nəzdində texniki ixtisaslar üzrə kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Kitabxana — oxu zalları Bakının mədənzavod rayonlarında açılmışdı: onlar Balaxanı, Qarışəhər, Bibi-Heybət və bir neçə digər yerlərdə idi. Bu dövrdə muzeylər də yaradılırdı: onlardan Bakı Texniki məktəbi nəzdindəki Sənaye muzeyini, Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi nəzdindəki Texniki muzeyi, Bakı-Dağıstan Xalq məktəbləri Dövlətə bağlı nəzdindəki Pedaqoji muzeyi göstərmək olar.

§2. Xeyriyyə cəmiyyətləri

"Nicat" cəmiyyəti. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətində müəyyən irəliləyiş və tərəqqi baş verdi.

Çarizmin müstəmləkə siyasəti maarifçilik sahəsində daha qabarıq görünməkdəydi.

Savadsızlıq və cəhalətə qarşı mübarizəyə ehtiyac duyulmaqda idi. Bakının Azərbaycanlı əhalisinin yalnız 19,3%-i savadlı hesab olunurdu. Buna baxmayaraq Azərbaycan burjuaziyasının və imkanlı ziyalıların dövlət dumaslarında olan nümayəndələrinin məktəblər açmaq tələbləri əsasən eşidilməz qalırdı.

Ümumiyyətlə, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasına ehtiyac get-gedə artırdı. Elə həmin vaxt Azərbaycanın tanınmış ziyalıları, xalqın savadlanmasına çalışan imkanlı Bakı kapitalistlərinin səyi ilə xeyriyyə cəmiyyətləri yaradılmağa başladı.

Bakı qubemiyasında müsəlmanlar arasında savadı yaymaq üçün birinci dəfə 1906-cı ildə "Nicat" cəmiyyəti yaradıldı. Mart ayının 9-da cəmiyyətin təşkil edilməsi e'lan olundu.

1906-cı ilin avqustunda hökumət "Nicat" cəmiyyətinin rəsmi açılışına icazə vermişdir. Görkəmli maarifçi H.Zərdabi cəmiyyətin işində fəal iştirak etmişdir. H.M. Mahmudbəyov, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev "Nicat" cəmiyyətinin fəal üzvləri, M.Ə.Rəsulzadə isə sədri idi.

1906-cı il avqustun 22-də "Nicat" cəmiyyətinin nizamnaməsi təsdiq edildi.

Nizamnamədə cəmiyyətin məqsədi aşağıdakı kimi açıqlanır:

1. Müsəlmanlar arasında maarifi, savadı yaymaq və müsəlman uşaqlarına ibtidai, orta və ali təhsil vermək;
2. Ana dili və ədəbiyyatın inkişafına kömək etmək;
3. Müsəlman tayfasının qaranlıq uşaqlarına uymuş avam hissəsinin girişlər olduğu fəlakətdən qurtarmasına müxtəlif yolla və tədbirlərlə maddi və mə'nəvi kömək etmək.

İlk vaxtlar cəmiyyətin sədri M.Muxtarov, İ.Aşurbəyov, katibi isə M.B.Hacıbababəyov idi. Cəmiyyətin teatr, ədəbiyyat və pedaqoji bölmələri vardı.

Millətin maariflənməsinə çalışan "Nicat" cəmiyyəti bəzi hallarda imkansızlıqdan, bəzən isə başqa xeyriyyə cəmiyyətləri ilə yerli-yersiz çəkişmələrdən öz qarşısına qoyduğu vəzifələri yerinə yetirə bilmirdi.

Başqa cəmiyyətlər kimi "Nicat" da xalq tərəfindən toplanmış ianə ilə maliyyələşdirilirdi.

Müxtəlif səbəblərdən "Nicat" cəmiyyəti H.Ərəblinski və M.Əliyevi Moskvaya təhsil almağa göndərə bilmədi, Ü.hacıbəyov isə təqaüddən məhrum edildi.

Buna baxmayaraq "Nicat" cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə 1906-1910-cu illərdə Gəncədə "Mədrəseyi-ruhani", Şamaxıda "Üxüvvət", Ağdamda "Dərülfənn", Nuxada "Həqiqətü-sıbyan", Lənkəranda "Behcət" məktəbləri açılmışdı.

"Nicat" cəmiyyətinin kitabxanasında çoxlu mühazirələr söylənirdi. 1906-cı ilin 11 martından 11 aprelinə kimi cəmiyyət

tərəfindən təşkil olunmuş mühazirələrdə 1129 azərbaycanlı, 172 rus, 43 gürcü iştirak etmişdi.

"Nicat" cəmiyyəti müsəlmanlar arasında savadın yayılmasında axşam kurslarına böyük əhəmiyyət verir və bu sahədə çox iş görürdü. Cəmiyyət 1907-ci ildə yeni axşam kursları açdı. 1909-cu ildə bu kurslarda 280-ə yaxın adam oxuyurdu.

Qeyd edək ki, "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin nəzdində pedaqoji ədəbiyyat şöbəsi də fəaliyyət göstərmişdir. Şöbənin məqsədi Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasını, orfoepiyasını hazırlamaq, xalq müəllimlərinə bu sahədə kömək etmək idi. Şöbənin işində görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas Ə.Hüseynzadə, Ə.Kamalbəy iştirak etmişdir. Orfoqrafiya ilə bağlı təkliflər "Nicat" qəzetində çap olunmuşdur.

"Nicat" cəmiyyətinin orqanı olan "Nicat" qəzeti 14 noyabr 1910-cu ildən İ.Aşurbəyovun redaktorluğu ilə çıxmağa başlamış və son 86-cı nömrəsinə (30 iyun 1912-ci il) qədər xalqın maariflənməsini əsas qayə hesab etmiş və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir. Qəzet Bakıda "Kaspi" mətbəəsində nəşr olunmuşdur.

"Səfa" cəmiyyəti. XX əsrin əvvəllərində yaradılmış xeyriyyə cəmiyyətlərindən biri də "Səfa"dır. "Səfa" cəmiyyəti 12 dekabr 1910-cu ildə təsis edilmişdir. Cəmiyyətin təşkilində K.D. Zeynalov, H.Həsənov, M.Pavlodopova, M.Həsənov fəal iştirak etmişlər. Cəmiyyətin əsas qayəsi maarifçilik idi. 1914-cü ilə qədər Bakıda birçə məktəb açmaqla yanaşı "Səfa" cəmiyyəti həmin fəaliyyətini genişləndirərək Biləcəri, Binə, Qobu kəndlərində məktəb, Quba qəzasının Dəvəçi kəndində rus-müsəlman məktəbi açır.

1913-cü ildə cəmiyyətin fəxri üzvü A.M. Babayev məktəb tikintisinə 15 min manat, 1914-cü ildə isə A.B. Zərbəliyev birinci kişi müsəlman sənət məktəbinin tikintisi üçün 10 min manat ianə verib.

"Səfa"nın teatr truppası da olmuş və bu şöbəyə məşhur aktyor C.Zeynalov rəhbərlik etmişdir.

"Səfa" cəmiyyətinin "Nicat" cəmiyyəti ilə məktəb bərədəki ixtilafları işə ağır zərbə vururdu.

"Səfa" cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə 1917-ci ilin yazında savadsız müsəlmanlar üçün Azərbaycan və rus dillərində kurslar açılmış, eyni zamanda həmin ildə (sentyabrda) tikmə, əl işi kursu öz işinə başlamışdı. Təlim haqqı 25 manat olan həmin məktəbdə imkansız valideynlərin uşaqları pulsuz oxuyurdular. Həmin kurs 1918-ci ilin məlum hadisələrinə qədər davam etmişdir. "Səfa"nın ən böyük xidmətlərindən biri də "Nicat"da fəaliyyət göstərən böyük sənətkarlar — H.Ərəblinski, M.A.Əliyev, S.Ruhulla, H.Sarabski və başqaları ilə əlaqəli işləməsidir. Azərbaycan opera sənətinin populyarlaşmasında "Səfa" cəmiyyətinin müəyyən xidmətləri olmuşdur.

"Səfa"çılar opera müğənnilərinin səsini qrammofon vallarna yazmaqda da yardımçı olmuşlar. Bu gün biz radiounun "qızıl fondu"ndakı bəzi yadigarlara görə "Səfa"çılara borcluuyq.

S.Hüseyn "Səfa" cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı məqalələrində cəmiyyətdə aparılan işlərin məgzini açmış, təhlil etmiş, çatışmazlıqları doğuran səbəbləri göstərmiş, milləti düşünməyənlərə bəzi imkanlı adamları tənqid etməkdən belə çəkinməmişdir.

"Səadət" cəmiyyəti. Ruhani cəmiyyəti olan «Səadət» 7 iyun 1907-ci ildə yaradılmışdır. Onun yaradılmasında H.Z. Tağıyev, H.Rəsulov, M.Əfəndiyev, A.Dadaşov və b. fəal iştirak etmişdir.

«Səadət» məktəb açmaqdan başqa, həm də müxtəlif xeyriyyə işləri də görmüşdür. Cəmiyyətin nəzdindəki məktəbdə əsasən dini tərbiyə verilirdi və 7 yaşdan — 10 yaşınadək uşaqlar oxuyan həmin məktəbdə ilahiyyat elmləri öyrədilir, Azərbaycan və rus dilləri tədris edilirdi.

Məktəbdə məşhur ədəbiyyatşünas alim Əli bəy Hüseynzadə dərs deyirdi. O, məktəbin rəhbəri kimi, Ü.Hacıbəyovu, F.Ağazadəni, Parisdə təhsil almış Ceyhun bəy Hacıbəylini də məktəbə cəlb etmişdi. Onlarla birgə işləyirdi.

1908-ci ildə «Səadət» cəmiyyətinin ibtidai və orta məktəblərində 132 uşaq oxuyur və 7 müəllim çalışırdı. Azərbaycanda 1905-ci ildən sonra yaradılmış cəmiyyətlər Qafqaz Daxili İşlər Komissarlığının Tədris dairəsini çox narahat edirdi. Bakı şəhər bələdiyyə idarəsi dəfələrlə cəmiyyətlərin «kimliy» barədə mə'lumat tələb edirdi.

Cəmiyyətin ümdə məqsədi Nuxa şəhərində sakin olan müsəlman camaatın arasında elm və maarifi, xüsusən ibtidai tə'limi ana dilimiz olan Azərbaycan dilində tədris etmək və hər növ maarifin inkişafına yardım etməkdən ibarət idi.

Deməli, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində milli burjuaziya xalqın maariflənməsi üçün xeyli iş görmüş, müxtəlif cəmiyyətlər təşkil etmiş, nəşriyyatlar yaratmış, qiraətxana və kitabxanalar açmışdır.

«Nəşri-maarif» cəmiyyəti. Bakının və onun ətraf rayonlarının mədəni-maarif həyatında «Nəşri-maarif» cəmiyyəti xüsusi rol oynamışdır. Bu cəmiyyət Bakı quberniyasında müsəlmanlar arasında savad yaymaq üçün yaradılmış ikinci cəmiyyət idi.

«Nəşri-maarif» 1906-cı ildə təşkil edilmiş və həmin ilin I-də nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Cəmiyyətin yaradılmasında Əsədulla Əhmədov, İsmayıl bəy, Ağə Hüseyn Tağıyev, Ağə Həsənov, M.B. Hacinski, Əliəğa Həsənov fəallıq göstərmişdir.

24 noyabr 1906-cı ildəki ümumi iclasda məşhur xeyriyyəçi H.Z. Tağıyev cəmiyyətin sədri seçilmiş, katib isə A.İ. Cəfərov tə'yin edilmişdir.

«Nəşri-maarif» cəmiyyətinin işində N.Nərimanov, M.Axundov, M.Əzizbəyov, H.Zərdabi geniş fəaliyyət göstərmişlər.

«Nəşri-maarif» 1908-ci ildən «Nicat»la birgə fəaliyyət göstərirdi.

1907-ci ildə «Nəşri-maarif» cəmiyyəti Bakıda bir sinifli 3 məktəb açır.

Ümumiyyətlə, 1907-1912-ci illərdə «Nəşri-maarif» cəmiyyəti 15 məktəb açmışdı ki, bunların da saxlanmasına 32656 min manat pul xərcləmişdi.

Bu cəmiyyətin bütün məktəblərində təhsil pulsuz idi.

1912-ci ildə cəmiyyətin nizamnaməsində məcburi dəyişiklik edildi.

Ciddi mübahisələrdən sonra cəmiyyət öz fəaliyyətini yenidən bərpa etdi.

«Nəşri-maarif» cəmiyyətinin 1913-cü ildə 12 iclası keçirilmiş və 140 məsələ müzakirə edilmişdir. Cəmiyyət 13 tədris müəssisəsini maliyyələşdirirdi. Onun nəzdindəki məktəblərdə 940 nəfər təhsil alırdı. 1915-ci ildə cəmiyyətin maliyyələşdirdiyi məktəbin sayı 15-ə çatmışdı.

1916-cı ildən cəmiyyət sırf maarif işləri ilə məşğul olmağa başlamış və 16 məktəbi maliyyələşdirirdi ki, bunlardan 2-si qız məktəbi idi. Həmin məktəblərdə 152 qız və 979 oğlan oxuyurdu.

Cəmiyyət məktəbləri üçün 500 manatlıq abunə yazılmışdı. Bu qəzet və jumallar aşağıdakılar idi: «Voknuq svetə», «İzvestie po narodnomu obrazovanio», «Narodniy učitelg», «Məktəb» və s.

Cəmiyyət kasıb uşaqların tədris ləvazimatı ilə, ali məktəblərdə oxuyanları isə təqaüdlə tə'min edirdi.

«Nəşri-maarif» cəmiyyəti öz hesabına kənd yerlərində bir sinifli məktəblər açmışdı. 1917-ci ilin I yanvarında 26 bu cür məktəb vardı.

«Nəşri-maarif» eyni zamanda başqa cəmiyyətlərin fəaliyyətinə də maddi və mə'nəvi yardım göstərirdi. Bu məqsədlə 1914-cü ilin mart ayında İrəvan Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyətinə iki min manat pul göndərmişdi.

Həmin dövrdə «Nəşri-maarif» nəinki Azərbaycanda, həm də Azərbaycandan kənar təhsil alanlara kömək göstərirdi və təqəüd verirdi.

Cəmiyyətin təqəüd verdiyi tələbələr içərisində qız məktəbinin 6 şagirdi, Tiflis Müəllimlər İnstitutunun iki nəfəri, Moskva Kommersiya İnstitutunun, Peterburq Mülki Mühəndisler İnstitutunun tələbələri də var idi.

Azərbaycan ziyalıları «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin işində fəal iştirak etməklə yanaşı, həm də onları təqdir edirdi. Ziyalılarımız bu cəmiyyətə (o cümlədən «Nicat» və «Səfa») böyük ümid bəsləyir, xalqın nəcətini, səadətini, parlaq gələcəyini burada axtarırdılar.

Xeyriyyə cəmiyyətləri təkcə Bakı şəhərində deyil, Azərbaycanın digər bölmələrində, o cümlədən Gəncə şəhərində də yaradılmışdı. 1860-cı ildə yaradılan Gəncə xeyriyyə cəmiyyətinin məqsədi uşaqların təhsilə cəlb edilməsinə maddi kömək göstərərək, yeni məktəblər, kitabxana-qiraətxanalar açmaq, müvafiq kitablar çap etdirmək, məktəbləri müəllimlərlə tə'min etmək, müəllim kadrları hazırlığına diqqət yetirmək idi.

Cəmiyyətin təşkilində şəhərin nüfuzlu ziyarında, o cümlədən Ələsgər bəy Xasmməddov, Böyükbəy Rəşidbəyov və başqalarının xüsusi xidmətləri olmuşdur.

§3. Müəllimlər qurultayı

1905-1907-ci illərdə azərbaycanlı xalq müəllimlərinin çar hökumətinə verdikləri kollektiv ərizədə tə'limin ana dilində aparılması, azərbaycanlı uşaqlar üçün ümumi icbari pulsuz ibtidai təhsil, azərbaycanlı müəllimlərin hüququnun başqa millətlərdən olan müəllimlərin hüququ ilə bərabərləşdirilməsi, azərbaycanlı müəllimlər hazırlamaq üçün xüsusi müəllimlər seminariyası açılması və s. tələb olunurdu.

Bu tələblərin həyata keçirilməsində «Nicat» cəmiyyətinin və bu cəmiyyətin sədr müavini N.Nərimanovun xüsusi rolu olmuşdur. Göstərilən məsələləri həll etmək üçün 1906-cı ildə «Nicat» cəmiyyəti tərəfindən müəllimlərin I qurultayı çağırıldı.

Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayına hazırlıq aparmaq üçün xüsusi komissiya təşkil edilmişdir. Komissiyanın tərkibinə N.Nərimanov (sədr), H.Zərdabi, Ə.Cəfərzadə, F.Ağayev (üzvlər) və Y.Əfəndiyev (katib) daxil idilər. Komissiya qurultaya böyük hazırlıq işləri aparmışdır. Komissiyanın üzvləri ayrı-ayrı şəhərlərə gedərək qurultayın çağırılması və keçirilməsi ilə əlaqədar olan məsələləri müəyyənləşdirir, yerli mətbuat vasitəsilə qurultayın məqsəd və vəzifəsinə aid məqalələrlə çıxış edirdilər. Qurultayı hazırlayan və onun keçirilməsinə rəhbərlik edən müəllimlərin və maarif xadimlərinin, xüsusilə bu qurultayın təşəbbüskarları olan N.Nərimanovun, H.Zərdabinin, F.Ağayevin, A.Şaiqin, Ü.Hacıbəyovun, S.S. Axundovun, Ə.Hüseynovun və bir çox digər tərəqqipərvər ziyalıların apardığı hazırlıq işlərini və xidmətlərini qısa da olsa göstərmək lazımdır.

N.Nərimanovun sədrliyi ilə işləyən qurultaya hazırlıq komissiyası hələ may ayından başlayaraq qurultaya qədər 11 dəfə iclas keçirmiş və burada bir sıra vacib məsələlər üzrə geniş hazırlıq tədbirləri görmüşdü. Qurultayın proqramını və gündəliyini də komissiya hazırlamışdı.

Qurultay 1906-cı il avqust ayının 15-də Bakı şəhərində çağırılmışdır. Qurultayın çağırılmasını və onun gündəliyini xəbər verən bir mə'lumatda deyilir: «Qafqaz müsəlman müəllimləri məclisinin məramnaməsi (proqramı)».

1. Qafqaz müsəlman müəllimləri məclisi (syezdi) bu il Bakıda avqust ayının 15-dən başlayıb axırına qədər davam edəcəkdir.

2. Məclisə də'vət olunur: «Qafqaz qitəsindən cəmi şəhər və kənd müsəlman müəllimləri (elmi-ilahi müəllimləri dəxi buraya

daxildirlər), həmçinin o şəxslər ki, tə'lim və tərbiyəyə məhəbbətləri vardır, onlar dəxi məclisə də 'vət olunurlar».

Qurultayın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdir:

1. Mövcud proqramları nəzərdən keçirib zamanəyə görə təzə proqramlar tərtib etmək;

2. Təzə tərtib olunan proqramlara müvafiq tədris vəsaiti hazırlamaq;

3. Oxumaq və yazmaq üsulunu asanlaşdırmaq üçün ümumi bir tədris üsulu müəyyən etmək;

4. Kənd müəllimlərinin məişətinə və güzəranlarına dair məsələlərə baxmaq;

5. Darülmüəllimlərin proqramını müzakirə edib dövrün tələblərinə uyğun dəyişdirmək;

6. Üzvlər tərəfindən təqdim olunan məsələləri həll etmək.

Ehtiyacı olan müəllimlərin yol xərcinin, mümkün qədər ödənilməsi də gündəlikdə nəzərdə tutulurdu (Bax: «Dəbistan» jurnalı, 1906, №8, s.12).

Qurultay şəhər iki sinifli müsəlman məktəbinin binasında keçirilmişdir. Qurultayda Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağıstandan 60 nümayəndə iştirak etmişdir. Bunlardan 30 nəfəri Bakı şəhərindən, 20 nəfəri digər yerlərdən, 10 nəfəri isə maariflə maraqlanan şəxslər idi. Başqa yerlərdən gələnlərin çoxu elm-ilahi və şəriət müəllimləri idi.

Qurultayda müəllimlərdən başqa, tə'lim-tərbiyə ilə maraqlananlar və yerli mətbuat nümayəndələri də iştirak etmişlər. Qurultay Bakının I rus-tatar məktəbinin şəriət müəllimi Molla Ruhulla Axund Məmmədzadənin nitqi ilə açılmışdı. O, qısaca olaraq islamın elmə olan münasibətindən danışmış və qurultayı təbrik etmişdir. Sonra H.Zərdabi, N.Nərimanov və başqaları nitq söyləmişlər, qurultay hazırlıq komissiyası qurultayın hazırlığı və məqsədi haqqında geniş mə'rüzə etmişdir. Qurultayın sədriyinə H.Zərdabi, onun müavinliyinə isə N.Nərimanov, ona köməkçi

sifəti ilə isə S.Acalov, katibliyinə isə F.Ağayev seçilmişdi. Qurultayın gündə iki iclası olmuşdur.

Qurultay avqustun 15-dən 28-nə qədər 13 gün davam etmişdir. Ayn-ayrı təşkilatlar, cəmiyyətlər və şəxslər, o cümlədən Tiflisdən Zaqafqaziya Şeyxülislamı və müftisi, Qori şəhərindən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin inspektoru S.M.Qənizadə, Şuşa şəhərindən Ə.Ağayev və doktor Mehmandarov, Pyatiqorskidən məşhur müsəlman yazıçısı Talıbov, Ağdamdan M.Behbudov, Zaqatalanın Qax kəndindən müəllim H.Sultanov, Qaxdan Nəsim Qiyasbəyov, Kazan müəllimlərindən Zəburov, Şərifov, Həməfiyev, Erməni Müəllimlər İttifaqı Mərkəzi İdarəsi teleqram göndərərək qurultayı təbrik etmişlər.

Qurultayda əlifbanın islahı, imla, proqram və dərsliklər tərtibi, yeni mütərəqqi tədris üsulları axtarmaq, tədrisin ana dilində aparılması, müəllim hazırlığı və s. məsələlərdən biri «kənd məktəb müəllimlərinin maddi və mə'nəvi ehtiyac» idi. Müzakirə zamanı kənd müəllimlərinin olduqca az məaş alması, onlara verilən məvacibin müəllimlərin ehtiyacının yansını ödəmədiyi qeyd edildi.

Kənd müəllimlərinin ağır mənzil şəraitində yaşadığı da qurultayda göstərildi. Bir çox kənd müəllimi yararsız mənzillərdə yaşayırdı ki, bunun da nəticəsində onlar ağır xəstəliklərə tutulurdular. Müzakirə olunan məsələlərdən biri də müəllim kadrları hazırlığı idi. Bu məsələ bütün ziyalılarda qabaqcıl döstəsini düşündürdü. Məşhur maarifçi F.Köçərlinin Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası haqqında qurultayda etdiyi məruzədə deyilir ki, bu seminariyanın 1874-cü ildə açılmasına baxmayaraq burada azərbaycanlı şöbəsi ancaq 1879-cu ildə yaradılmışdır. Bu seminariya Zaqafqaziyada olan azərbaycanlı məktəblərin tələbini ödəmirdi. Ona görə də müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Azərbaycan şəhərlərindən

birinə köçürmək təklif edildi. Lakin qurultayın bu sahdəki bütün cəhdi nəticəsiz qaldı.

Qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri də Qori seminariyasında oxuyan azərbaycanlı tələbələrə ana dilini mükəmməl bilməməsi idi. Bu məsələ ətrafında müzakirələrdə aşağıdakı cəhətlər xüsusi ilə göstərilmişdir:

1. Tədris planında ana dilinə az yer verilməsi.
2. Məktəbə qəbul edilənlərin ana dili üzrə savad dərəcəsinin aşağı olması.
3. Ruslar ilə bir sinifdə oxuyan azərbaycanlılara ana dilinin keçilməməsi.
4. İstər məktəb işçilərinin və istərsə də nazirliyin Azərbaycan dilinə əhəmiyyət verməməsi.

Qurultay tədris üsulları məsələsini müzakirə edərkən o zamanlar «rus-tatari» məktəblərində rus dilinin tədrisində tətbiq edilən lal üsul üzərində geniş dayanmış, bu kobud üsulun ləğv olunmasını bir səsə qərara almışdır. Qurultayın avqustun 21-dəki iclasında Qafqaz canişininə bu haqda teleqram göndərmək və həmin üsul üzrə tərtib edilmiş kitabın məktəblərdən götürülməsi üçün göstəriş verməsini ondan xahiş etmək qərara alınmışdır.

Qurultayın müzakirə etdiyi məsələlərin mərkəzində təlim-təbiiyə məsələlərinin həlli, qüsurların islahı, proqram tərtibi dururdu. Bu məsələlərin müzakirəsində qurultay nümayəndələri çox diqqətli və ehtiyatlı olmaqla vaxtının çoxunu da bu məsələlərə sərf etmişlər.

Qurultay nümayəndələrinin tutduğu yol bir daha göstərirdi ki, bizim müəllimlərimiz, maarif xadimlərimiz, təbiiyə verənlərimiz, işıq və nicat yolu göstərənlərimiz bir növ ayılmaqda, xalqın maarifi, uşaqlarımızın təlim və təbiiyəsi uğrunda, vətənimizin tərəqqisi uğrunda var qüvvələrini sərf etməyə, imkən daxilində mümkün olan hər bir əlverişli şəraitdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Bələliklə, Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildə olmuş birinci qurultayı Azərbaycan mədəniyyət tarixinə, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultayı kimi daxil olmuşdur.

Lakin yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, nədənsə sonralar Azərbaycan müəllimlərinin Sovet hakimiyyəti illərində olmuş qurultayları sıra e'tibarı ilə əvvəlki qurultayların davamı hesab edilməmiş, 1925-ci ildə olmuş qurultay Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı adlandırılmışdır.

§4. H.Z.Tağıyevin maarifçilik fəaliyyəti

XIX əsrin sonlarında sür'ətlə inkişaf edən Bakıya axışan xarici sərmayədarların Azərbaycanda istehsal etdikləri neft, mis, balıq və s. milyonlara çevrilir, xarici banklara qoyulur. Yerli əhali içərisində də fərasətli, zirək və bacarıqlılar milyonlar səltənətində taxt-tac sahibi olurdular. Bunların içərisində hələ uşaq vaxtlarında gündə bir neçə qəpiyə pəlçiq daşımaqla əmək fəaliyyətinə başlayan Zeynalabdin də vardı. İllər ötür, o öz fərasətli, əməksevərliyi nəticəsində milyonçu H.Z.Tağıyevə çevrilir.

Öz kasıb günlərini bir an unutmayan Hacı milyonlarını banklara qoymaqla kifayətlənmir və pullarını xalqın maariflənməsi yolunda xərcləməkdən əsirgəmir, həm də təkcə öz xalqının yox. Hacı savadsızlığın acısını duymuşdu və buna görə də xalqın maariflənməsi uğrunda xeyriyyəçilik edərək vətən övladlarının, xüsusilə kasıb, yetim oğlan və qızlarımızın təhsil almasına böyük qayğı göstərmişdi. Həmin maarif sahəsindəki xidmətlərinin coğrafiyası çox genişdir. Mərdəkanda yetim və kasıb uşaqlar üçün intemat məktəb açır, həmçinin İranda məktəblərin açılmasına, İran məşrutə hərəkatına pul və silahla yardım edir.

Böyük beynəlmiləlçi və sülh tərəfdarı olan bu böyük xeyriyyəçinin Azərbaycan xalqının rifahi naminə gördüyü işlər saysız-hesabsızdır.

Azərbaycanda milli mədəniyyətin və təhsilin inkişafında böyük rəlu yerli burcuazıyanın mütərəqqi nümayəndələri oynayırdılar. Onların sırasında öz müasirlərindən son dərəcə fərqli seçilən məşhur məssenat və neft sənayeçisi H.Z. Tağıyevin fəaliyyəti xüsusilə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məşhur maarifçi və məssenat Hacı Zeynalabdin Məhəmmədağa oğlu Tağıyev 1823-cü ildə Bakı şəhərində çəkməçi ailəsindən anadan olmuşdur. Zeynalabdin hələ kiçik yaşlarından əməyə alışıq, 10 yaşından atasının yanında şagird, bir müddətdən sonra isə günü 6 qəpiyə bəna yanında palçıq verən işləmişdir. Artıq 12 yaşında o, müstəqil olaraq daş yona bilir. 15 yaşında isə bəna sənətinin sirlərini öyrənir. Sonralar Bakıda bəna kimi xeyli ev tikərək məbləğ əldə etmiş Zeynalabdin Tağıyev 1873-cü ildə iki yaxın dostu ilə Bibi-Heybətdə torpaq icarəyə götürüb, neft çıxarmaq qərarına gəlmişdir. Lakin nə qədər çalışsalar da neft çıxmır ki, çıxır. Zeynalabdinin dostları neft çıxmadığını görüb, öz qoyduqları paylarını alıb geri çəkilsələr də, Zeynalabdin Bibi-Heybətdə öz işini davam etdirir. Nəhayət, o, böyük zəhmət sayəsində istəyinə nail olur. Neft quyuları fontan vurur və o, çox az bir zamanda varlanaraq neft maqnatına çevrilir. Son dərəcə təmkinli və zəhmətkeş olan Zeynalabdin həmişə başqalarını heyran edirdi. Hacı şikəstlərə, xəstələrə, yetimlərə və dullara daim yardım edərdi.

Neft mədənləri ilə yanaşı Zeynalabdin Kür ətrafında və Xəzər sahillərində balıq vətəgələri, iri dəyirman sahibi idi. 1904-cü ildə Bakının Zığ kəndi yaxınlığında o, böyük toxucu fabriki tikdirmişdi. Tağıyevin əlində Quba və Yevlax ətrafındakı meşə massivləri, ticarət və yük gəmiləri və digər şeylər var idi. O, nəinki Bakıda xeyli sayda saray kimi evlər tikdirmiş, hətta Mos-

kvada, Sankt-Peterburqda, Qərbi Avropanın bir sıra şəhərlərində əzəmətli binalar ucaltmışdır.

Bizim yüzilliyin 90-cı illərinə qədər Azərbaycan tarix elmində və pedaqoji fikrində H.Z. Tağıyev şəxsiyyəti əsasən bir tərəfli işıqlandırılmışdır. O, istismarçı sinfin nümayəndəsi, kapitalist və millioner, əməkçi xalqın qanını soran kimi göstərilirdi. Lakin H.Z. Tağıyevin məssenatlıq və maarifçilik fəaliyyətindən, bəzi kiçik müstəsna ilə heç danışılmırdı. Bununla belə göstərməlik ki, H.Z. Tağıyev sözün əsl mənasında Azərbaycan maarifçilik hərəkatında son dərəcə böyük rol oynamışdır. O, hələ 1883-cü ildə Bakıda Dram Teatrının binasını tikdirmişdir ki, burada 1908-ci ildə Azərbaycan opera sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operasının ilk qoyuluşu olmuşdur.

27 sentyabr 1894-cü ildə H.Z. Tağıyev tərəfindən maliyyələşdirilən Mərdəkanda kənd təsərrüfatı məktəbi açılmışdır.

1896-cı ildə Sankt-Peterburqda Müsəlman Xeyriyyəçilik cəmiyyəti binasının özülünün qoyulması üçün böyük məbləğ ayrılmışdır. İki il bundan sonra Tağıyev «Kaspi» tipografiyasını (məşriyyatını) və cəmi adlı qəzeti alıb Azərbaycanın məşhur ictimai xadimləri Əlimərdanbəy Topçubaşovun (1862-1934) və Əhmədbəy Ağayevin (1869-1939) sərəncamına verdi. Keçən əsrin axırlarında H.Z. Tağıyevin vəsəiti hesabına Tehrandə «Səadət» məktəbi və gimnaziya açılmışdır. O, Gəncədə qadın məktəbinin fəaliyyət göstərməsi üçün böyük məbləğ ayırır.

1898-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin hesabına məktəb və dəftərxana ləvazimatları satılmaq üçün böyük passac tikilmişdir. Oğlunun dəfn mərasimində həmin passac binasının universitet üçün istifadəyə verilməsini təklif etmişdir. O, bu dövrdə həm də Həştərxandakı məscidin təmiri üçün böyük məbləğ sərf etmişdir.

H.Z. Tağıyev Azərbaycan tarixində Bakıda ilk qadın tədris müəssisəsinin banisi kimi tanınır. Rus qadın məktəblərinin

yaranması azərbaycanlı qadınların müasir təhsilə ehtiyacı olması ideyasının ortaya çıxmasına kömək etdi. Azərbaycanlı qadınların təhsilə ehtiyacını, bir tərəfdən, qabaqcıl rus məktəbi və pedaqoji fikrin güclü tə'siri isə, digər tərəfdən, dövrün ictimai-mədəni ehtiyacı onun həyata keçməsinə sür'ətləndirirdi. Bu işin, ideyanın əsas carçıları Rusiyada təhsil almış gənc azərbaycanlılar, təşəbbüskarları isə azərbaycanlılar içərisində ilk ali təhsil almış H.Zərdabi yazırdı: «Biz kişilər üçün nə qədər çox məktəblər açsaq da, öz məqsədimizə çata bilmərik. Qadınlar elm və təhsildən kənarda qalırlar. Lakin gənc nəslin tərbiyə olunmasında qadının böyük rol oynadığını bilmək lazımdır» («Əkinçi», №11, 1876-cı il).

Bakı şəhər idarəsi məktəb komissiyasının üzvü olaraq, o, qadın təhsilinin inkişafı uğrunda gərgin mübarizə aparırdı. 1896-cı il yanvarın 19-da Bakı qubematoruna ərizə ilə müraciət edərək, H.Zərdabi azərbaycanlı qızlar üçün üç illik tə'lim müddətli bir sinifli məktəb açılmasına icazə verilməsini xahiş edirdi. O, tədris planına aşağıdakı fənləri-şəriət, Azərbaycan dili, rus dili, hesab, kalliqrafiya, hüsnxət və əməyi daxil etməyi təklif etmişdi (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivı, f. 45, qeyd. 2. sax. vah. № 257, v. 1—5). Lakin H.Zərdabi siyasi cəhətdən inanılmış şəxs olmadığı üçün, onun təşəbbüsü çar mə'murları tərəfindən dəstək almadı. Bununla belə göstərmək lazımdır ki, onun gərgin fəaliyyəti əbəs yerə də keçmədi və azərbaycanlı qızlar üçün Bakıda qadın məktəbinin açılması sür'ətləndirildi. Mə'lumdur ki, hökumət o dövrlər xalq təhsili üçün zəruri vəsait ayırmırdı. Buna görə də yerli ziyalılar bə'zən varlılara üz tuturdu. Bununla bərabər milli burcuazıyanın bə'zi nümayəndələri xalq içində məşhurlaşmaq və imperatordan təşəkkür almaq üçün xeyriyyəçilik işlərində fəal iştirak edirdilər.

24 aprel 1896-cı ildə H.Z. Tağıyev tərəfindən QTD-yə öz hesabına azərbaycanlı qızlarının dünyəvi təhsil almaları üçün məktəb açılması xahiş edildi. Bu xahiş 1901-ci il oktyabrın 7-də

Bakıda ilk müsəlman qadın təhsil müəssisəsinin açılması ilə nəticələndi.

Bu qapalı tədris müəssisəsi idi, lakin şagirdlərin bir hissəsi gəlib-gedən idi. Bu məktəbə yalnız 7 yaşına çatmış azərbaycanlı qızları qəbul olunurdu. Tədris planı və proqramına görə o, bir sinifli məktəbə bərabər tutulmaqla, tə'lim müddəti 4 il idi.

4-cü sinif əlavə olmaqla, sənət şö'bəsi adlandırıldı. Müəssisənin pansionu da var idi. Buraya əsasən, kasıb ailələrdən olan uşaqlar (20 nəfər qız) qəbul edilirdi. H.Z. Tağıyevin vəsaiti olan uşaqlar (20 nəfər qız) qəbul edilirdi. H.Z. Tağıyevin vəsaiti hesabına bu qadın pansionu üçün ayrıca bina tikilərək, ona 183533 rubl sərf olunmuşdu. Bununla bərabər o, həm də fəxri qəyyum kimi bu məktəbin fonduna 125 min rubl keçirirdi. Bu məbləğin faizlərinə 20 qız şagirdi saxlanılır və öz fəaliyyətini 34 nəfərlə başlayan tədris müəssisəsinin digər xərcləri ödənilirdi. Kiçik bir müddət ərzində şagirdlərin sayı 58 nəfərə, 1902-ci ildə isə 71 nəfərə çatdırıldı ki, onlardan 35-i H.Z. Tağıyevin vəsaiti hesabına təhsil alırdı. Qısa bir dövr ərzində bu müəssisə geniş əhali kütləsinin simpatiyasını qazandı. Onun ilk mə'zunları qadın təhsili carçıları olmaqla, yeni məktəblər yaradılması uğrunda fəal mübarizələrə çevrildilər. İnqilaba qədərki Azərbaycanın qadın ziyalılarının əsas hissəsini Bakı qadın tədris müəssisələrinin yetirmələri təşkil edirdi.

1903-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş «Cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin bioqrafiyası» kitabından mə'lum olur ki, keçən yüzilliyin 90-cı illərində ingilis aristokratlarından biri Hindistandan İngiltərəyə gedərkən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qonağı olmuşdur. Onun insansevərliyi, humanizmi və maarifpərvərliyi bu ingilisi o qədər heyran etmişdir ki, o, vətəninə qayıdıqdan sonra İngiltərənin Edinburq şəhərində öz vəsaiti hesabına Tağıyevə abidə qoydurmuşdur. H.Z. Tağıyev ilk azərbaycanlıdır ki, ona özü yaşadığı dövrdə abidə qoyulmuşdur.

7 iyun 1905-ci ildən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin hesabına «Həyat» qəzeti nəşr olunurdu ki, bu qəzet Əlibəy Hüseynzadə

(1864—1941) və Əhmədbəy Ağayev (1869—1939) tərəfindən redaktə edilirdi. Bundan başqa 1 noyabr 1906-cı ildən «Füyuzat» adlı həftəlik ədəbi, elmi və ictimai jurnal Əlibəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə yenə də Tağıyevin hesabına nəşr olunurdu.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev İran şah rejiminə qarşı yönəldilmiş xalq qəhrəmanı Səttarxan (1867—1914) hərəkatına (1908—1911-cü illər) milli-azadlıq mübarizəsinə hərtərəfli yardım göstərir, onları böyük məbləğlə təchiz edirdi.

Demək olar ki, Azərbaycan ziyalılarının böyük bir hissəsi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin hesabına Rusiya və Qərbi Avropanın müxtəlif ölkələrində ali təhsil alırdılar. Məsələn, Azərbaycanın istedadlı gəncləri Moskva, Kazan, Sankt-Peterburq və Avropanın digər universitetlərinə onun xeyriyyəçiliyi hesabına göndərilirdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev məktəblər tikir, məktəblərə və ziyalılara hərtərəfli yardım edirdi. H.Z. Tağıyev Bakı ticarət məktəbinin və rus-müsəlman məktəbinin II dərəcəli fəxri direktoru və poçeteli idi. O, həm də Qoridəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında təhsil alan tələbələrə də diqqətdən kənar qoymamış, onlara hərtərəfli kömək etmişdir.

Böyük insan və tanınmış xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin gördüyü xeyirxah işləri sadalayıb qurtarmaq çətindir. Məsələn, o, Bakı müsəlmanları arasında təhsil yayan «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin sədri idi. Digər tərəfdən H.Z. Tağıyev Bakıda əsrin əvvəlində fəaliyyət göstərən mədəni-maarif cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olmaqla həmişə o, bu cəmiyyətdən fəxri nümayəndə seçilirdi. H.Z. Tağıyev öz hesabına xeyli sayda Azərbaycan ziyalıların kitablarını nəşr etdirmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təklifi və məsləhəti ilə Bakı-Batumi neft kəməri səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu neft kəməri (onun uzunluğu 800 km idi) on il ərzində (1897-1907) tikilmişdir.

H.Z. Tağıyevin rus imperiyası qarşısında xidmətləri də az deyildir. Ona mülki müşavir rütbəsi verilmişdir ki, bu rütbə

general, kontradmiral və ober-prokuror rütbələrinə bərabər tutulmaqla ona böyük səlahiyyətlər verirdi.

Yüksək maarifçilik ideallarına xas olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1 sentyabr 1924-cü ildə Mərdəkandakı evində 101 yaşında vəfat etmiş və öz vəsiyyətinə görə məşhur Bakı axundu Hacı Molla Abuturab Axundzadənin sərdabəsinin ayaq tərəfində dəfn edilmişdir.

§5. Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar arasında təhsilin vəziyyəti

Məktəb təhsili ləng də olsa İrəvan və Tiflis quberniyalarında yaşayan azərbaycanlılar arasında da inkişaf edirdi. Mə'lum olduğu kimi XIX əsr və XX əsrin əvvəlində İrəvan qubemiyası, o cümlədən İrəvan şəhərinin əhalisinin çoxu azərbaycanlılardan ibarət idi. Maraqlıdır ki, 1740-cı ildən 1827-ci ilə qədər İrəvan xanlıqı ancaq və ancaq azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunurdu. Bu faktın özü bir daha təsdiq edir ki, azərbaycanlılar bu yerlərin yerli əhalisi olmaqla, buranın əsl sahibləri idilər. 1897-ci ildə keçirilmiş Ümumrusiya əhalini siyahıya almanın mə'lumatına görə İrəvan qubemiyasında 333178 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Erməni tarixçilərinin özlərinin verdiyi mə'lumata görə İrəvanda 1827-ci ildə 2400 ailə yaşayırdı ki, onların ümumi sayı 12 min nəfər idi. Lakin rus imperiyası şəhəri ələ keçirdikdən sonra İrəvan azərbaycanlılarının imkanları İrana köçmüş, Zaqafqaziya isə İrəvandan 40 min nəfər və Türkiyədən 84600 nəfər erməni köçürülərək əsasən Gəncə və İrəvan qubemiyalarının torpaqlarında yerləşdirilmişdi.

1828-ci il Türkmənçay sülh sazişindən sonra İrəvanda 9710 nəfər yaşayırdı ki, onlardan 7331 nəfəri azərbaycanlılar idi (Bax: İ.Məmmədov, S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi, — Bakı, 1992). Hələ o zamanlar İrəvan qubemiyasında yaşayan azərbaycanlılar bütün Qafqazda yaşayan

azərbaycanlıların ümumi sayına görə Bakı və Gəncə qubemiyasında sonra üçüncü yeri tuturdu. Bunu da burada qeyd etməyi lazım bilir ki, hələ keçən əsrin 20-ci illərindən 1988-ci ilə qədər müxtəlif dövrlərdə Ermənistandan 1,5 milyondan azərbaycanlı deportasiya edilmiş, 0,5 milyon azərbaycanlı isə Ermənistan ərazisində c'dam edilmiş, öldürülmüşdür.

İrəvan şəhərindən başqa, azərbaycanlılar Zəngibasar və Vedibasar mahallarında, Zəngəzur uyezdinin Qafan, Gorus, Sisyan, Məgri bölgələrində, Dərələyəz, Göyçə, Ağbaba, Pəmbək, Gəmbasar, Qırxbulaq, Sərdarabad, Şənür, Sürməli, Dərəkənd, Saath, Seyidli əyalət və dairələrində də sıx yaşayırdılar. Bu yerlərdə az qala hər bir iri kənddə yerləşən ənənəvi məktəblərlə bərabər, həm də rus dili təlimli və ana dilində səsləndirmə metodu ilə işləyən məktəblər açılmışdı. Yerli maarifçilərin səyləri nəticəsində 1898-ci ildə İrəvan şəhərində və Böyük Vedidə «rus-Azərbaycan» məktəbləri açılmış, 1901-ci ildə isə İrəvan şəhərində qadın rus-tatar məktəbi fəaliyyətə başlamışdır.

Yerli əhali, xüsusən onun varlı təbəqəsi məktəblərin hesabına müəyyən məbləğ keçirirdi. Keçirilən hesablar siyahılarından birində İrəvan xanı Abbasquluxan və Mañili Pənah Xan İrəvan rus-tatar məktəbinin hesabına hər il 50 rubl keçirdikləri göstərilir. Xeyriyyəçilik cəmiyyətinin 17 nəfərindən hər biri 25 rubl, 31 nəfərin hər biri 15 rubl, 54 nəfərdən hər biri 10 rubl bu məktəbin hesabına pul keçirirdi. Onların sırasında məşhur Azərbaycan publisisti, yazıçı və ictimai xadimi Eynəlibəy Sultanov da var idi.

İndiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların qədim mədəniyyəti, inkişaf etmiş mədəniyyəti və heykəltaraşlığı olmuşdur. Onların arasında torpaq becərmədə də məşhur olan tanınmış adamlar vardı. Onlar xalq maarifinin inkişafında, yeni məktəblərin təsis olunmasında, tədris proqramları və dərslərlərin tərtib edilməsində, teatr sənətinin inkişafında, nəşriyyat işinin

təşkil olunmasında, qəzet və jumallarn nəşr olunmasında xüsusən müvəffəqiyyət qazanmışdılar.

Əhali arasında savad və təlim yayılmasında M.Q. İrəvanlı, İ. Sultanov, Əbülfət və Məhəmməd Şaxtaxtinski qardaşları, F. İrəvanlı, M. Qəmərlinski, M.A. Elxanov, F. Köçəri, C. Məmmədquluzadə, İ. Novruzov, H. Nərimanbəyov, A. İrəvanlı, P. Mañili, İ. Şəfibəyov, E. Sultanov, Ə. Məmmədzadə, M. Məmmədzadə və b. kimi qabaqcıl adamlar, pedaqoq və maarifçilər böyük rol oynamışlar.

«Müqəddəs Ripsimə» İrəvan qadın xeyriyyəçilik cəmiyyətinin fəaliyyətində general-leytenant Ehsanxanın qızı Sonabəyim, general-mayor Kəlbəlixanın qızı Sarabəyim, ştabskapitan İsmayıl xanın arvadı Cahan xanım, kapitan Hüseyin Sultanovun arvadı Tovuzbəyim, Mahmud ağanın arvadı Xırda xanım, Nəcəf ağanın arvadı Bəyimcan xanım, Cavan ağanın arvadı Xırda xanım kimi məşhur adamların qızları və arvadları fəal iştirak edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dərs vəsaiti olan «Ana dili» K.D. Uşinskinin dərsliyinə analoji olaraq Uluxanlı kənd sakini İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili müəllimi M.A. Elxanov tərəfindən səsləndirmə metodu ilə tərtib edilmişdir. Azərbaycan ziyalıları tərəfindən orijinal bədii əsərlər tərtib edilmiş, ana dilinə qabaqcıl rus, Avropa və Şərqi şair və yazıçıların əsərlərindən nümunələr tərcümə edilmişdir.

Qafqazda azərbaycanlıların sıx yaşadığı ərazilərdən biri Gürcüstandır. Azərbaycan əhalisi Tiflisin Lori-Pəmbək mahalında, Borçalı, Axalkələk və Telavi uyezdlərində daha sıx yaşayırdılar. 1916-cı ilin məlumatlarına görə Gürcüstanda azərbaycanlı əhalinin sayı 155.509 nəfər idi. Gürcüstanın paytaxtı Tiflis Zaqafqaziyanın inzibati və mədəni mərkəzi olmaqla Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Azərbaycanın ən görkəmli maarif və mədəniyyət xadimləri, o cümlədən A. Bakıxanov, M.F. Axundov,

C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, R.Əfəndiyev, F.Köçəri, E.Sultanov, M.Şaxtaxtinski, Zaqafqaziya şeyxülislamı M.Q.Tahirvun, Q.Qaibov, H.Minasazov, S.M.Qənizadə və başqaları burada fəaliyyət göstərmişlər. Onlar xalq maarifinin inkişafında böyük rol oynamış, milli mədəniyyət tariximizdə silinməz izlər qoymuşlar. Bəhs etdiyimiz dövrdə Gürcüstanda 76 məscid və 133 məscid məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Tiflisdə müsəlman məktəbi («Əli və Ömər tə'limli») fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəbin mə'zunları əhali arasında savadın yayılmasında müəyyən rol oynamışdılar.

XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan ərazisində rus dili tə'limli yalnız 21 kənd məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Burada Azərbaycan dilində qəzet və jurnallar nəşr olunurdu. 1879-cu ildən 1918-ci ilə qədər Qoridə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi fəaliyyət göstərirdi ki, onun Azərbaycanlı müəllim kadrlarının hazırlanmasında tarixi rolu danılmazdır.

Bunu da qeyd etmək zəruridir ki, XIX əsrin 80-ci illərindən əmələ gəlmiş və gələcəkdə inkişaf etmiş kənd məktəbləri xalqın ümumi təhsil və savad almasında nəzərə cərpacaq rol oynamışdır. A.O. Çemyayevski məqalələrindən birində («Qafqaz müsəlmanlarının xalq təhsilinin nəticələri») Rusiya imperiyası daxilində 300 il əvvəl keçmiş Qazan müsəlmanları (tatarlar) ilə Qafqaz müsəlmanlarını müqayisə edərkən Qafqaz müsəlmanlarının Rusiyaya tabe olan bütün müsəlmanlardan təhsil səviyyəsinə görə öndə getdiyini qeyd edir və bunu sevindirici hal hesab edirdi.

Xalq məktəblərinin yaradılması azərbaycanlıların orta və natamam orta məktəblərdə sayının artmasına xeyli tə'sir göstərmişdir. 1894-cü ildə Qafqazda yaşayan 2.886.000 bütün müsəlmanlardan 438 nəfəri (onlardan 9-u qız) orta məktəblərdə 578-i şəhər, 2336-sı isə xalq məktəblərində təhsil alırdı. Bundan savayı 23900 nəfər (o cümlədən 2199 nəfər qız) öz təhsillərini məktəblərdə və mədrəsələrdə davam etdirirdi. Bu dövrdə 27252

nəfər yaşlı uşaqlar bu və ya digər məktəblərdə təhsil alırdılar. Orta hesabla əhəlinin 106 nəfərinə bir şagird gəlirdi. Əgər dediklərimizə XIX əsrin sonlarından inkişaf edən xalq məktəblərini də əlavə etsək, o zaman xalq təhsilinin müqayisəli inkişafında əhəlinin dünyəvi təhsilə və rus dilinə olan böyük marağının artdığını görə bilərik. Yaradılmış xalq məktəbləri nəinki kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə inkişaf edirdi.

XIX əsrin 80-ci illərində yaranmış xalq məktəbləri əhəli arasında rus dilini və dünyəvi təhsili yayan yeganə ümumtəhsil məktəbləri idi. Bu məktəblərin yaradılması Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafında vacib rol oynamaqla, mədəniyyət və teatrımızın inkişafına da xeyli tə'sir göstərmişdir. Kənd məktəblərinin xalq müəllimləri bu sahədə son dərəcə böyük xidmətlərə malik olmuşlar. Onlar öz çoxşaxəli fəaliyyətləri ilə xalq maarifini, məktəbi və mədəniyyəti inkişaf etdirə bilmişdilər.

1905-ci ildə Rusiyada başlamış ictimai hərəkat Rusiya imperiyasının digər regionlarında yaşayan türk xalqları arasında yeniləşmə və inkişaf üçün məktəb və mədrəsələrdə mütərəqqi islahatların həyata keçirilməsi üçün şərait yaratdı. 1905-ci il hadisələrindən istifadə edən Rusiyada yaşayan müsəlman türkləri öz problemlərini həll etmək üçün 15 avqust 1905-ci ildə Nicni Novqorodda qurultaylarını çağırtdılar. Bu qurultayda əsas diqqət müsəlman məktəblərinin açılmasına, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasına, Rusiya imperiyasında yaşayan bütün türk xalqları üçün müsəlman məktəb və dini əlaqələrini idarə etmək və tənzimləmək üçün xüsusi mərkəz yaradılmasına yönəldilmişdi. Bu qurultay türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların milli xüsusiyyətlərinin inkişaf etməsinə müəyyən tə'sir göstərdi. Bu qurultayın işində A.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu və İ.Qasprinski fəal iştirak etmişdi.

VII fəsil

Pedaqoji fikrin görkəmli nümayəndələri

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli Azərbaycanda elmi-pedaqoji fikrin görkəmli nümayəndələrinin ortaya çıxması ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə Azərbaycan pedaqoji fikri daha da genişləniş zənginləşərək, xeyli sayda elmi-pedaqoji fikir nümayəndələri formalaşmaqla, məktəb inkişafında, maarif və pedaqoji fikirdə yeni mərhələ başlandı. Bu dövrün nümayəndələri nəinki öz sələflərinin A.Bakıxanovun, M.Vazehin, M.Axundovun, S.Şirvaninin və H.Zərdabinin pedaqoji ideyalarının davamçıları idi, onlar həm də bu fikirləri yeni şəraitdə yaradıcılıqla inkişaf etdirirdilər.

Azərbaycanda Rusiya imperiyasının digər yerlərində olduğu kimi məktəb təhsilinin inkişafı uğrunda mübarizədə müxtəlif maarifçi-demokratik, burcu-demokratik, inqilabi-demokratik, inqilabi-marksist və milli-azadlıq istiqamətləri müəyyənləşmişdir.

Maarifçi-demokratik baxışlar Moskva Universitetində ali təhsil almış H.Zərdabi, Fransanın Sorbon Universitetini qurtarmış M.Şaxtaxtinski, Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının mə'zunları R.Əfəndiyev, F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, T.Bayraməlibəyov, F.Ağazadə, Ü.Hacıbəyov və digərləri, həm də Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun mə'zunları S.Qənizadə və H.Mahmudbəyov tərəfindən müdafiə olunurdu. Məhz onlar dünyəvi təhsilin müdafiəçiləri olmaqla, xalq maarifinin qarçıları kimi yeni ideyalar irəli sürərək Azərbaycan pedaqoji fikrini zənginləşdirmişlər. Onlar xalqa öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək sahəsində hərtərəfli yardım etməklə, onun maarifini, məktəb təhsilini irəli aparmaqla təhsilin demokratikləşdirilməsi və tə'limin ana dilində aparılması uğrunda mübarizə aparmışlar.

Onlar təbiiyə sahəsində yeni ideyalar irəli sürərək, təhsilə yeni yanaşma tərzini müəyyənləşdirir, pedaqogikaya yeni ruh gətirməklə, yeni tə'lim metodları tətbiq edir, tə'limin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürməklə təbiiyədə xalqilik prinsiplərini müdafiə edirdilər. Onlar nəinki yeni məktəblər açır, həm də yeni dərslər və dərslər vəsaitləri tərtib edir, qəzet və jumallar nəşr edir, pedaqogikanın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş məqalələrlə çıxış edir və bununla da hərtərəfli fəaliyyətləri ilə ümumi mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, incəsənətimizi zənginləşdirməklə elmi pedaqogikanın bir neçə istiqamətlərinin inkişafını tə'min edirdilər.

S.M. Qənizadə və H.Mahmudbəyov nəinki Qafqazda rus-Azərbaycan məktəblərinin baniləri, həm də bu işin Türkünstan diyarında həyata keçirilməsinin əsasını qoymuşlar. Sonralar S.M. Qənizadə Azərbaycan pedaqog və maarifçiləri sırasında ən mühüm sima kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Inqilabi-demokratik baxışlı C.Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, S.S. Axundov və bu kimi pedaqoqlar məktəblərdə mürəccə istiqamətləri işə etməklə, rus-Azərbaycan məktəblərinin şəkəllərinin genişləndirilməsi, ana dilində məktəblərin açılması, rus-Azərbaycan məktəblərində ana dilində tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, qabaqcıl rus pedaqogikasının ideyalarının təbliğatçıları olmuşdular.

Azərbaycan pedaqogikasında burcu-demokratik qanad Əlibay Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayev kimi nümayəndələrin pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar idi.

N.Nərimanova gəlincə isə, onun maarifçilikdən və inqilabi-demokratik istiqamətdən marksist-leninçiliyə qədər bir yol keçdiyinin şahidi oluruq. M.Ə.Rəsulzadə isə pedaqogikada milli-azadlıq istiqamətini müdafiə edənlərdən idi.

Xalq maarifi, məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı xeyli sayda Azərbaycan pedaqoqlarının adını ön plana çəkdi.

**Əlibəy Hüseynzadə
(1864-1941)**

Əlibəy Molla Hüseyn oğlu Hüseynzadə Salyan şəhərində müəllim ailəsində doğulmuşdur. 1875-1885-ci illərdə I Tiflis gimnaziyasında təhsil alarkən rus dilini mükəmməl öyrənmiş, atasının, xüsusən də dövrünün qabaqcıl fikirli və geniş təhsilli adamlarından olan babasının köməyi ilə ərəb və fars dillərinə dərinlən yiyələnmişdir.

Sonralar o, təhsilini Sankt-Peterburq Universitetinin fizika və təbiət fakültəsində davam etdirdiyi dövrdə Mendeleev və Vaqner kimi alimlərin mühazirələrini dinləmişdir. Onların mühazirələri və elmi görüşləri Əli bəy Hüseynzadənin baxışlarının formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Sankt-Peterburq Universitetində təhsil aldığı dövrdə o, digər tələbələrə birlikdə ictimai-siyasi hərəkatda fəal iştirak etmişdir. Təhsil aldığı illərdə Ə.Hüseynzadə həm də latın, yunan, fransız, alman və ingilis dillərini mükəmməl mənimsəmişdir.

Siyasi cəhətdən o qədər də inanılmış olmadığına görə o, Rusiya imperiyasının paytaxtını tərk edib Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış və İstanbul Universitetinin hərb-i-tibb fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. Sonralar o, bu universitetin professor köməkçisi vəzifəsini tutmuşdur. Təsviri incəsənət, musiqi, xüsusən də ədəbiyyatla çox maraqlanmışdır. 1904-cü ildən Bakıya köçmüş, 1905-ci ildən isə A.Ağayevlə birlikdə «Həyat» qəzetini redaktə etməyə başlamışdır. Ə.Hüseynzadə 1906-cı ildən «Həyat» qəzetinin redaktoru olmuş, burada elmi-fəlsəfi və maarifçi-pedaqoji xarakterli çoxsaylı məqalələr çap etdirmişdir.

1906-cı ilin noyabrından isə Ə.Hüseynzadə «Füyuzat» adlı jurnal nəşr etməyə başlamış, bu jurnalda Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatı klassikləri, xalq maarifi, məktəb təhsili, qadın təhsilinin vəziyyəti və perspektivləri haqqında çoxsaylı

məqalələrlə çıxış etmişdir. 1907-ci ildən başlayaraq o, pedaqoji fəaliyyətə başlamış, Bakı şəhərində «Səadət» xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılmış eyni adlı məktəbdə dərs demiş, dərsləklər və dərs vəsaitləri hazırlamaqla məşğul olmuşdur.

1910-cu ildən ömrünün sonuna kimi Türkiyədə yaşamış və İstanbul Universitetində professor vəzifəsində çalışmışdır. Ə.Hüseynzadə 1941-ci ildə vəfat etmişdir. Ə.Hüseynzadə tipik islahatçı-maarifçi olmaqla, özünün dediyi kimi özündə «türkcülüyü, müsəlmançılığı və avropacılığ» cəmləşdirmişdir.

Ə.Hüseynzadə zəngin pedaqoji irs qoyub getmişdir. O, məqalələrində dünyəvi təhsilin tərəfdarı olmaqla yanaşı məktəb və təhsilin təşkili və məzmunu məsələlərini də araşdırmışdır. Şəxsiyyətin inkişafında öz maarifçilik inamına sadıq qalmış Ə.Hüseynzadə tərbiyə məsələlərinə də mühüm əhəmiyyət vermişdir. «Həyat» qəzetinin 27 aprel 1907-ci il 91-ci sayında dərc edilmiş, «Molla Nəsrəddin və Dəbistan» məqaləsində Ə.Hüseynzadə yazırdı: «Biz müsəlmanlar qoz ağacının kökü, mərmer, qranit qaya kimiyyə. Onların üzərində zərif naxışlar təsvir etmək, qranit qayalar və mərmerdən heykəllər yonmaq, gözəl əzəmətli məbədilər ucaltmaq olan». Bu müqayisələrə istinad edərək və fikrini davam etdirərək Ə.Hüseynzadə belə bir nəticəyə gəlir ki, «elmlər və mədəniyyət, tərbiyə və təhsillə yonulmamış şəxsiyyətdə belə zəruri keyfiyyətlər tərbiyə etmək olan». O, tərbiyə vasitələrindən biri də uşaq ədəbiyyatını hesab edir.

Ə.Hüseynzadə tərbiyəetmə məsələlərinə erkən — uşaqlıq dövründən xüsusi əhəmiyyət verməyə üstünlük verirdi. O, yazır: «Erkən uşaqlıq dövründən davranış qaydalarını mənimsəməzsə və müvafiq tərbiyə almazsa, yaşa dolduğu dövrdə ona imdad yoxdur, əgər cavan ağacı necəsə əymək mümkünsə, quru ağacın məsələsini yalnız odla həll etmək olan».

«Bizə hansı elmlər lazımdır?» məqaləsində Ə.Hüseynzadə əsl elmin inkişaf etdirilməsi tələbi ilə çıxış edir. Elmi biliklərə

viyələnmə son dərəcə çətin və zəhmətli bir yoldur ki, onu yalnız şərəflə keçmək lazımdır.

Öz dövrünün görkəmli nümayəndəsi olan Ə.Hüseynzadə bir neçə elmlərin ümumi riyaziyyat, təbiətşünaslıq, tibb, iqtisadiyyat, ictimaiyyat, siyasət, ticarət, maliyyə, mə'marlıq və hərbi işinin öyrənilməsinə nəzərdə tutan İslam Universitetinin açılmasını təklif edirdi. O, bütün qüvvəsi ilə milli çərçivələrdə qapanıb qalmış inkişafı rədd edir və insanları ümumdünya biliklərinə əsaslanmaqla zənginləşməyə çağırırdı. Ə.Hüseynzadə öz məqalələrində Sokrat, Aristotel, Platon, C.C.Russo, Kant, Spenser, İbn Sina, Əl - Fərabi kimi dahilərin əsərlərinə söykənərək tərbiyə və təhsil haqqında öz tə'limini yaratdı.

**Ə.H. Ağayev
(1869-1939)**

Əhməd bəy Həsən bəy oğlu Ağayev Şuşa şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. O, nəinki şərqşünas, publisist, tənqidçi və ictimai xadim kimi Yaxın və Orta Şərqdə, həm də Rusiya və Qərbi Avropada məşhur idi.

İlkin təhsilini evdə, atasından almış, ərəb və fars dillərini öyrənmiş Ə.Ağayev 1885-ci ildə I Tiflis gimnaziyasını bitirib Peterburq Texnologiya İnstitutuna daxil olmaq istəmiş, lakin onun bu cəhdi baş tutmamışdır.

Belə olduğu halda Ə.Ağayev Fransaya üz tutmuş və Paris şəhərindəki siyasi biliklər məktəbi «Kollec-Fransa» ya daxil olmuşdur. Burada təhsil almaqla yanaşı o, Sorbon Universitetində tanınmış professorların mühazirələrinə sərbəst davam etmiş, dinləmiş və bu universiteti də bitirmişdir. Ə.Ağayev latın, yunan, fransız, alman, ingilis və rus dillərini mükəmməl bilirdi. Artıq Parisdə olduğu dövrdə o, görkəmli islamşünas alim kimi məşhur idi və 1892-ci ildə Şərqşünaslıq beynəlxalq konqresinin işində iştirak etmişdi. London Universitetinin professorları ilə fikir

mübadiləsi etmiş, Britaniya muzeyinin məşhur kitabxanasında saxlanılan zəngin materiallarla tanış olmuş, Kembriç Universitetində mühazirələr oxumuşdur. Ə.Ağayevin mühazirələri Avropa dillərində nəşr olunmuşdur.

1894-cü ildə vətənə qayıdaraq Tiflisdə nəşr olunan «Qafqaz» qəzetində məqalələrlə çıxış etməyə başlamışdır.

Ə.Ağayevin həyatında pedaqoji fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Belə ki, o, 1896-cı ildən başlayaraq Şuşa realını məktəbində fransız dilini tədris etmiş, şəhərdə o zamanlar üçün görünməmiş və eşidilməmiş Azərbaycan dilində qiraət zalı açmışdır.

XIX əsrin sonlarına yaxın, daha doğrusu, 1897-ci ildən o, Bakıya köçərək Bakı realını məktəbində fransız dilini tədris etməklə, eyni zamanda «Kaspi» qəzeti ilə əməkdaşlığa başlamışdır. Məşhur Azərbaycan pedaqoqu F.Köçərlinin dediyinə görə, onun məqalələri öz xeyrini güdən müsəlman ruhanilərinin çirkin işlərinə qarşı yönəldilmiş son dərəcə güclü bir e'tiraz idi.

Ə.Ağayev 1905-ci ildən «Həyat» qəzetinin redaktoru işləmişdir. Burada çap olunan məqalələrində və çıxışlarında o, əsasən, xalq kütlələrinin avamlıq və geridə qalmasını tənqid edirdi. Ə.Ağayev «İrşad» qəzetində də redaktorluq etmiş, «Tərəqqi» qəzetini də redaktə etməyə başlamışdır.

Ə.Ağayev bir müddət Bakı Kommersiya Məktəbində Azərbaycan dilini tədris etmiş, müxtəlif müddətlərdə o, Bakı mədəni-maarif cəmiyyətlərinin rəhbərlərindən biri olmuşdur.

1918-ci ildə Ə.Ağayev İstambula köçərək burada «Gənc türk» qəzetinin redaktoru vəzifəsini yerinə yetirir. Eyni zamanda o, İstambul Universitetində rus dili və ədəbiyyatdan mühazirələr oxuyaraq bu tanınmış təhsil ocağının professoru olur.

Ə.Ağayevin məktəb təhsilinə olan münasibəti də böyük maraq doğurur və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 27 oktyabr 1900-cü ildə «Kaspi» qəzetində çap olunmuş «Qafqazda məktəb məsələsi» məqaləsində o, Bakı qubemiyasındakı məktəblərin vəziyyətini ümumiləşdirmişdir. «Məktəb hər yerdə və hər zaman

sadəcə olaraq məktəb olmalı, daha doğrusu tərbiyə və təhsil mə'bədi olaraq qalmalı və təcrübəli tərbiyəçilərin rəhbərliyi altında uşaqlara və öz sənətinə məhəbbətlə ilhamlanan gənc nəslin tərbiyə olunduğu yer olmalıdır ki, burada onlar daha çox elmi, yaxud praktik xeyirli mə'lumatlar almış olsunlar. Yalnız belə məktəb, məktəb adlarına bilər, daha doğrusu elm və təhsil mə'bədi sayıla bilər ki, insanları din və milliyətindən asılı olmayaraq ümumi ideyalar, ümumi sevgi ilə birləşdirər, bir-birinə yaxınlaşdırar, qovuşdurar bilər ki, ən korlanmış insan ürəyi belə bu ideallar qarşısında baş əyə bilər». O, müsəlman xalqlarının mə'nəvi tələbatını ödəmək imkanına malik olmayan ən'ənəvi məktəb və mədrəsələrdə islahatlar aparılmasının tərəfdarı idi.

§3. Mahmudbəy Mahmudbəyov (1863-1923)

Mahmudbəy Poladbəy oğlu Mahmudbəyov 1863-cü ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini məhəllə məktəbində almış, 1874-cü ildə Şamaxı şəhərindəki «Məclis məktəbi»nə daxil olmuşdur.

1879-cu ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası nəzdində təşkil edilmiş azərbaycanlı şöbəsinin hazırlıq sinfinə qəbul olunmuş və 1883-cü ildə seminariyanın tam kursunu bitirmişdir.

M.Mahmudbəyov 1883-cü ilin iyul ayından 1888-ci ilin sentyabr ayına qədər Yelizavetapol (Gəncə) qubemiyasının Padar, Ağcabədi, Ağdam kənd məktəblərində müəllimlik etmişdir.

M.Mahmudbəyov 1888-ci il sentyabr ayının 4-də Bakı qubemiyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəbləri direktorluğunun sərəncamına göndərilir. O, 1888—1891-ci illərdə Dilman və Kalva kənd məktəblərində müəllimlik edir.

1891-ci ilin oktyabr ayında M.Mahmudbəyov Göyçay kənd normal ikiillik məktəbinə müəllim tə'yin edilir və 1896-cı ilin

yanvar ayına qədər burada şagirdlərin tə'lim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. O, 1896-cı ildə fevral ayının 17-də Lənkəran qəzasının Qızılağac kəndində açılmış məktəbə müəllim tə'yin edilir və həmin ilin sentyabr ayına qədər Qızılağacda müəllim işləyir. 1896-cı il sentyabr ayının 1-dən Sabunçudakı ikisinifli məktəbə müəllim tə'yin edilir. Lakin, bir ay keçməmiş onu Bakıdakı 2-ci «rus-tatar» məktəbinə müəllim tə'yin edirlər.

1898-ci ilin sentyabr ayından M.Mahmudbəyov 3-cü «rus-tatar» məktəbinə müdir tə'yin edilir. O, 1919-cu ilə qədər həmin məktəbdə müdir işləyir və 1919-cu ilin yanvar ayının 16-da Bakı qubemiyasının 4-cü rayonu üzrə inspektor tə'yin edilir. M.Mahmudbəyov 1920-ci ildən Abşeron rayonu üzrə inspektor tə'yin edilir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra Xalq Maarifi Komissarlığında mühüm işlərdə işləmiş və ömrünün son dövrlərində 7 №-li Şura məktəbinə rəhbərlik etməklə orada müəllimlik etmişdir.

M.Mahmudbəyov 40 illik elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə xalq maarifi, tə'lim-tərbiyə məsələlərinə dair bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürmüş, Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində mühüm xidmətlər göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məktəblərinin ibtidai siniflərinin dərsliklərlə tə'min edilməsində M.Mahmudbəyovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun 1907-ci ildə quruluşu və tərtib prinsipləri e'tibarı ilə özündən əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq, yeni qaydada yazıb nəşr etdirdiyi «Türk əlifbası və ilk qiraət dərsliyi» 1923-cü ilə qədər 14 dəfədən çox nəşr olunmuş və dəyərli bir tədris vəsaiti kimi uzun müddət Azərbaycan məktəblərində istifadə olunmuşdur.

M.Mahmudbəyov dərslik tərtibi üzərindəki fəaliyyətini davam etdirmiş, dövrünün görkəmli pedaqoqları ilə birlikdə 1908-ci ildə «İkinci il» dərsliyini Bakıda nəşr etdirmişdir. Dərslik qabaqcıl fikirli maarif xadimləri, müəllimlər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Dərslik qiymətli bir vəsait kimi sonralar

dəfələrlə nəşr edilmiş və məktəblərimizdə uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Dərsliyə daxil edilmiş materiallar, o cümlədən «Yanğında da çatmaq» (A.S.Puşkindən tərcümə), «Mehriban qadın», «Ana və oğul», «Yalançı», «Oxumaq üçün hər şeydən keçməli», «İki kotan» və s. adlı kiçik hekayələri tərbiyəvi cəhətdən ibrətamizdir.

M.Mahmudbəyov Abbas Səhhətlə birlikdə 1909-cu ildə ibtidai məktəbin üçüncü sinif şagirdləri üçün «Yeni məktəb» adlı dərsliyini nəşr etdirmişdir. «Yeni məktəb» dərsliyi də elmi-pedaqoji və metodik tərtibinə görə başqa dərsliklərdən fərqlənirdi. Dərslilik 156 səhifədən ibarət olub, orada qiraət üçün verilən materiallar təlim və tərbiyəedici xarakteri ilə fərqlənirdi. Həmin kitabda Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərlərinə geniş yer verilmişdir. «Yeni məktəb» dərsliyi bir neçə dəfə nəşr olunmuş, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da məktəblərimizdə tədris edilmişdir.

M.Mahmudbəyov dərslilər tərtibi üzərindəki fəaliyyətini davam etdirmiş və 1913-cü ildə A.Səhhətlə «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» dərsliyini nəşr etdirmişdir.

M.Mahmudbəyovun pedaqoji fəaliyyətinin bir hissəsini dövrü üçün çox faydalı olan Azərbaycanda ilk pedaqoji jurnalın redaktorluğu təşkil edir. O, 1906-cı ilin sentyabrından başlayaraq «Rəhbər» adlı aylıq pedaqoji jurnal nəşr etdirir.

Jurnalın 1,2,3,4-cü nömrələri 1906-cı ildə, 5-ci və sonuncu nömrəsi isə 1907-ci ildə nəşr olunmuşdu. Jurnalın baş məqalələrində M.Mahmudbəyov ədəbiyyata, məktəb və gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə dair qiymətli fikirlər söyləmişdir.

M.Mahmudbəyov Azərbaycan maarifi tarixində həm də nəzəri hazırlıqlı, təcrübəli ana dili tədrisi metodisti kimi görkəmli yer tutmuşdur. Dövrü mətbuatdakı metodik məsələlərə həsr etdiyi məqalələrində müəllifi olduğu ana dili dərsliklərinin tərtibi prinsipləri, ana dili tədrisi, imla məsələləri və dili sadələşdirmək, onu ərəb, fars sözlərindən təmizləməkdən bəhs etmişdir.

Mə'nalı həyatının 40 ilini müəllimliyə, xalq maarifinə həsr etmiş görkəmli pedaqoq M.Mahmudbəyov 1923-cü ildə mart ayının 13-də 60 yaşında Bakıda vəfat etmişdir.

§4. Məhəmmədağa Şahtaxlı (1848-1930)

Məhəmmədağa Sultan oğlu Şahtaxlı 1848-ci ildə Şənur — Dərələyəz qəzasının (İndiki Naxçıvan MR Şənur rayonu) Şahtaxlı kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Naxçıvan şəhər məktəbində almış, sonralar Tiflis gimnaziyasını bitirmişdir. Ali təhsil almaq məqsədilə Peterburqa getmiş, orada alman dilini öyrənmiş, təhsilini Almaniyanın Leypsiq Universitetində davam etdirmiş, sonra isə Fransanın məşhur Sorbonna Universitetinin Şərq dilləri fakültəsini bitirmiş, uzun müddət Rusiya və Qərbi mətbuatında mühərrirlik etmişdir, müəhazirələr oxumuş, dövrü mətbuatda məqalələr nəşr etdirmişdir. Bir sıra dilləri, təxminən 12 dili dərindən bilən Məhəmmədağa Parisin elmi və ictimai mühitində böyük hörmət qazanmışdır. Rusiya imperator coğrafiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir.

Onun fəaliyyəti Almaniya, Amerika, İran və Türkiyədə də maraqla doğurmuşdur.

1882-ci ildə «Qafqaz» qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi silsilə məqalələr onun Azərbaycan xalq maarifi və məktəb təhsilinin vəziyyəti ilə dərindən tanış olduğuna dəlalət edir. O, xalqın maariflənməsi üçün yollar axtarı, ana dilində dərslilər yazıb nəşr etdirmişdir.

Onun 1906-1907-ci illərdə Tiflisdə nəşr etdirdiyi üç hissədən ibarət «Ana dili» adlı dərslikləri və «təkmilləşmiş» müsəlman əlifbası Azərbaycan ictimai-pedaqoji həyatında mühüm hadisə idi.

Onun 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi «Sövti Şərq əlifbası» və 1903-cü ildə nəşr etdirdiyi «Xətti-Məhəmmədəğa» adlı əsərləri mövcud ərəb əlifbasını sadələşdirmək yolunda mühüm addım idi.

Nəhayət, 1903-1905-ci illərdə Tiflisdə nəşr etdirdiyi «Şərqi-rus» qəzeti xalqın mədəniyyətə, maarifə qovuşması üçün yollar axtarırdı.

«Sankt-Peterburqskiye vedomosti», «Novoye vremya», «Moskovskiye vedomosti», «Qafqaz», «Kaspi» və digər qəzetlərlə əməkdaşlıq edən Məhəmmədəğanın məqalələrində mərkəzi ideya, əsas qayə gənclərin tə'limi və tərbiyəsi məsələsi idi.

Ensiklopedik biliyə malik olan M.Şahtaxlı demokratik maarifçilik mövqeyindən çıxış edirdi.

O, «Şərqi-rus» qəzetinin məqsədini belə izah edirdi: «Məsələkimizi hər kəs bilir. Məmləkətimizin mədəniyyətinə xidmət etməkdin». Başqa bir yerdə isə gənclərə müraciətlə yazırdı: «Elmin dalınca gedin. Elm insanı irəli aparır».

Azərbaycanda Sovetlər hakimiyyəti qurulduqdan sonra M.Şahtaxlı bir müddət Azərbaycan Dövlət Universitetində professor vəzifəsində çalışmış, səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Xalq maarifi və mədəniyyətinin yüksəlməsində onun böyük xidmətləri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, M.Şahtaxlının, maarifçilik ideyası və pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan məktəbi və pedaqoji inkişafı tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

M.F. Axundov və H.Zərdabinin müasiri, görkəmli yazıçı və jurnalist, ömrünün 50 ildən çoxunu xalq maarifi, məktəb və milli mətbuat məsələlərinə həsr edən Məhəmmədəğa Şahtaxlının pedaqoji irsində təhsilin ana dilində aparılması fikri mərkəzi yerlərdən birini tutur. Ana dilinin tə'lim roluna ayrıca əhəmiyyət verən M.Şahtaxlı təhsilin yalnız və yalnız ana dilində aparılmasını zəruri hesab edirdi. O, yazırdı: «İbtidai məktəb yalnız təhsilin ana dilində apardığı zaman yaxşı nəticə verir». O göstərirdi ki, məktəbdə verilən elmi-biliklərlə tanışlıq üçün ana

dili çox mühüm vasitədir. Ana dili şagirdə mə'lum olduğundan, şagird ana dili vasitəsilə birbaşa tə'limin məzmunu ilə tanış olmağa, ona yiyələnməyə başlayır.

M.Şahtaxlı tə'limin xarici dillərdə aparılmasını böyük qüsurlu hesab edirdi. O, yazırdı: «Tədrisin xarici dildə aparılması isə ayn şeydir. Burada müəllim əvvəlcə şagirdləri özünün fikrini anlamağa, sonra isə dərslərdə olan elmi biliklərlə tanış olmağa hazırlamalıdır. Şagirdin xarici dildə mənimsəməyi bacarması və müəllimin sualına həqiqi cəldliklə cavab verməsi üçün o, ona yad olan dili əsaslı surətdə bilməlidir. Bunun üçün, yəni başqa dildə fikirləşmək qabiliyyəti eldə etmək üçün isə minlərlə söz, çoxlu qrammatik qaydalar öyrənmək, fikri xarici dil ilə əvəz etmək üzərində uzun vaxt çalışmaq lazımdır». Buna isə yalnız tə'lim keçilən dildə uzun zaman şifahi çalışmalar aparmaq yolu ilə nail olmaq olar.

Şahtaxlı göstərir ki, ibtidai savad məktəblərində şagird ana dilinə yad olan bir dilin sözlərini yalnız sınıfta müəllimdən eşidir və heç vaxt müəllimin dilini düzgün başa düşə bilmir. Buna görə də ona kifayət qədər mə'lum olmayan priyomlarla verilən elmi bilikləri də düzgün mənimsəyə bilmir. Beləliklə, məktəb illəri bir-bir gəlib keçir, şagird ona yad olan dili pis mənimsəyir və məktəbi tərk edir. Təhsilin xarici dillərdə aparılmasını zərərini sübut edən Şahtaxlı «İbtidai təhsil ana dilində olmalıdır» ideyasını geniş təbliğ edirdi.

Şahtaxlı düzgün təşkil edilmiş məktəbin ana dili məktəbi üçün lazım olan şərtlərini də müəyyən edirdi. O, Avropa qaydasında məqsədə uyğun təşkil edilmiş Azərbaycan məktəbi üçün ana dilində dərslər tərtib etməyi, ilk növbədə isə müvafiq rus məktəblərində istifadə edilən dərsləkləri ana dilinə tərcümə etməyi təklif edirdi. Bundan başqa uşaqlarda oxuya həvəs oytatmaq üçün ancaq ağızlarda gəzən və xalqın ağılı və ictimai həyatını öyrənmək üçün zəngin material olan çoxlu, dərin məzmunlu nağılları, hekayələri, zərbi-məsəlləri, atalar sözlərini,

nəsihətləri, aforizmləri və s. toplayıb bunlardan qiraət üçün vəsait tərtib etməyi faydalı hesab edirdi. Sonra ana dilinin sərf-nəhvini tərtib etməyi və ümumiyyətlə, ana dilində dərslik və tədris vəsaitləri yaratmağı təklif edirdi. O, elə dərsliklər yaratmağı faydalı hesab edirdi ki, şagird ana dilində öz fikirlərini təbii və məntiqi ardıcılıqla şərh etmək üçün ondan mə'lumat əxz etməyi, ona əsaslanmağı bacarsın.

M.Şahtaxtlı ana dili məktəbi təşkil etmək üçün həm də müəllimin olmasını lazım bilirdi. Bu məqsədlə o, ZMS-yə ümid bağlayırdı. Seminariyada yenidən açılmış azərbaycanlı şöbəsinə işarə edən Şahtaxtlı yazırdı ki, xoşbəxtlikdən hökumət bizə, Zaqafqaziya müsəlmanlarına münasibətində əsrlik prinsipindən, çoxmilyonlu müsəlman əhalisinə qarşı təbii edilən prinsipindən — İsmayıl bəy Qutqaşının «Rusiya müsəlmanları» adı altında nəşr etdirdiyi kitabçasında göstərdiyi: «Sən vergini ver, mən isə hökumətlə başlayır. İndi hökumət Rusiyadakı müsəlman əhalisinin mə'nəvi səviyyəsini qaldırmağa az-çox fikir verir. Seminariyada azərbaycanlı şöbəsinin açılması bu tədbirlərdən biri idi. M.Şahtaxtlı yazırdı ki, bu şöbə müsəlmanlara böyük hüsn-rəğbət bəsləyənlərin əlindədir və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının mə'zunlarını da bura əlavə etsək, demək olar ki, müsəlman məktəbləri tamamilə arzu edilən elmi hazırlıq xalq müəllimlərinin yeni dəstəsinə malik olacaqdır.

M.Şahtaxtlının ana dili məktəbinin təşkili üçün irəli sürdüyü üçüncü mühüm məsələ ərəb əlifbasından xilas olmaq idi. O yazırdı ki, Azərbaycan dilində müvafiq dərsliklərin olması, mollaların pedaqoji təhsil almış xalq müəllimləri ilə əvəz edilməsi də məsələni tamamilə həll etmir. Çünki ərəb əlifbasının qüsurları üzündən ana dili məktəbləri tə'lim-tərbiyə işinin nəticəsinə görə lazımı səviyyəyə qalxa bilməz. Bununla belə o, əlifba məsələsində nisbətən başqa mövqedə dururdu.

M.Şahtaxtlı ərəb əlifbasını dəyişdirməyi bütöv müsəlman ələminin işi hesab edirdi. Bütün müsəlmanlar ərəbcə ibadət etdiklərindən, dualar və Qur'an ərəb dilində olduğundan o, ərəb əlifbasını bilməyi zəruri hesab edirdi.

Mə'lum olduğu kimi, M.F.Axundov tərtib etdiyi yeni əlifbanı heç olmazsa mövcud olan köhnə əlifba ilə bir sırada təbiiq edərək cüz'i zəhmətlə öyrənmək fikrini də irəli sürürdü. «Necə ki, rus mülkü əlifbası kilsə əlifbası ilə birlikdə, bir-birinə mane olmadan, eyni xalq tərəfindən yazılır və oxunur».

M.Şahtaxtlı isə milli sözləri yazmaq üçün əlifba tərtib etməyi, ərəb əlifbasını isə yalnız Qur'anı və digər kitabları oxumaq üçün saxlamağı tə'lim işini çətinləşdirən bir iş hesab edirdi. O deyirdi ki, bu vaxt şagirdlərə iki əlifba öyrətmək lazım gələr ki, bu da işi asanlaşdırmaq əvəzinə daha da müəkkəbləşdirər. Bununla belə, o ərəb əlifbasının dəyişdirilməsini lazım bilir və bu işdə Rusiya və Türkiyə hökumətlərinin köməyinə arxalanırdı.

Ana dili məktəbi məsələsində M.Şahtaxtlının irəli sürdüyü dördüncü mühüm məsələ tə'limdə səs üsulunun təbiiqi idi.

Tə'limin mahiyyətinə gəlincə, Şahtaxtlı savad tə'limini ərəb dilində deyil, ana dilində başlamağı təklif edirdi. O yazırdı: «Mə'lum olmayan ərəb dilində Qur'anı oxutmaq şagirdin marağını zəiflədir, onları oxuduqlarını və tələffüz etdiklərinin məzmununa biganə qoyur». Digər tərəfdən də o, müsəlmanların mövcud dini şəraitində Qur'anın tədris planından çıxarılmasını mümkün hesab etmirdi. O, yeganə çıxış yolunu tə'limi sadədən, yə'nə ana dilindən, şagirdlərin anlaq səviyyəsində uyğun olan Azərbaycan kitablarının oxumasından başlamağı, Qur'anı isə ikinci və ya üçüncü tədris ilindən başlamağı təklif edirdi. O, belə hesab edirdi ki, tə'limin ana dilində olan sadə kitablardan başlanması, şagirdlərdə tə'limə həvəsi söndürməz, ana dilində oxunan kitablar tə'limə həvəsi artırar.

Avropa və Rusiya məktəb həyatına yaxından bələd olan M.Şahtaxlı məktəb təhsilini məktəbdənkenar oxu ilə möhkəmləndirməyi lazım bilir, «məktəb təhsili» sonralar elmi və ədəbi kitabların oxunması ilə möhkəmləndirilməzə, tezliklə buxarlanar və şagirdin xatirində məktəbə davam etməkdən başqa bir şey qalmaz» — deyirdi.

Ana dili tə'limi ideyasının sonrakı inkişafında, xüsusilə də onun təcrübə olaraq həyata keçirilməsi işində S.Ə. Şirvani, M.T. Sidqi, S.M. Qənizadə, H.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və başqaları mühüm rol oynadılar. Onlar bir tərəfdən Azərbaycan dilində dərsliklər tərtib edir, bu dərsliklər vasitəsilə ana dilinin yeni üsulla tədrisini yaxşılaşdırır, digər tərəfdən də nəzəri məqalələri ilə ana dilinin tə'lim və tərbiyəvi rolunu müdafiə və inkişaf etdirirdilər.

§5. Fərhad Ağazadə (1880-1931)

Fərhad Məşədi Rəhim oğlu Ağazadə (Şorqçı) 1880-ci il avqust ayının 12-də gözəl Qarabağın Şuşa şəhərində baqqal ailəsində doğulmuşdur.

Camal bəy Fətəlibəyovun 1888-ci il mart ayının 18-də açdığı məktəbə daxil olan 25 nəfər şagirddən biri də 13 yaşlı Fərhad Ağazadə idi.

1895-ci ilin iyul ayında Camal bəy onun məktəbini bitirən Fərhad Ağazadəni özü ilə Qoriyə apardı.

Fərhad Ağazadənin hazırlığı yoxlandıqdan sonra o, 1895-ci il sentyabrın 1-dən kiçik hazırlıq sinfinə qəbul edildi. O, 1899-1900-cü tədris ilində seminariyasını bitirdi.

Fərhad Ağazadə 1900-cü ilin sentyabrında Xaçmaz məktəbində müəllimlik etməyə başladı. O bir ildən sonra Şuşaya

gədənək 1901-1902-ci ilin sentyabrından 1905-ci ilin yayına qədər isə Yelizavetpol quberniyasının Gorus ikisinfli məktəbində müəllimlik etdi. Həmin dövrü əhatə edən fəaliyyəti Azərbaycan ziyalıların diqqətini cəlb etdi. O zaman Bakıda cəmləşmiş qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları onu daha faydalı və geniş fəaliyyət üçün Bakıya gətirməyi qərara alırlar. Bu fikir yalnız 1905-ci ilin dekabrında həyata keçir. Fərhad Ağazadə Bakıya köçür.

1906-1908-ci illərdəki ictimai və pedaqoji fəaliyyəti ona olduqca böyük şöhrət qazandırmışdır.

Eyni zamanda o həm də «İrşad» qəzeti səhifələrində çap etdirdiyi ictimai məhiyyət daşıyan publisist məqalələri, felyetonları ilə ziyalılar arasında demokratik fikirlər yayır, xalqı siyasi hadisələrdə fəal iştirak etməyə çağırırdı. O, 1906-cı ildə Bakıda təşkil edilən «Nicab» maarif cəmiyyətinin yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. Əvvəlcə cəmiyyətin sadəcə üzvü olan F. Ağazadə, çox keçmir ki, idarə hey'ətinin üzvü seçilir.

Bakıda ilk müəllimlər qurultayının (1906) təşkili və keçirilməsi məhz N.Nərimanov və H.Zərdabi ilə yanaşı, F. Ağazadəyə nəsib olmuşdur.

F. Ağazadə, Ü.Hacıbəyov və A.Şaiqlə birlikdə müəllimlərin ikinci qurultayının (1907) katibi olmuş, ümumiyyətlə, qurultayın qərarlarının həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

O, ana dilinin öyrənilməsi üçün qiymətli tədris vəsaiti olan «İkinci dil» kitabının müəlliflərindən biri kimi də şərəfli ad qazanmışdır. Bundan başqa, müntəxəbat kitabı olan «Ədəbiyyat məcmuəsi» ilə yuxarı sinif şagirdlərinin ədəbiyyat kitabına cəhiciyanı ödəmək üçün ilk təşəbbüsü o göstərmişdir.

F. Ağazadə prinsipial və mübariz bir şəxs olmuşdur. O həmişə böyük arzularla yaşamışdır. O, həmçinin Yaxın və Orta Şərqdə əsrlərdən bəri kök salmış ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstərən və onu islah etməyə çalışan, bu yolda uzun və gərgin mübarizə aparan böyük şəxsiyyət, bu sahədə M.F.Axundovdan sonra ikinci simadır.

F.Ağazadə eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqdə latın qrafikası əsasında yaradılmış ilk «Əlifba» kitabının əsas müəllifi olmuşdur. O həm də əlifba təlimində əyaniliyə dair əsər yazmışdır.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasını elmi şəkildə ilk dəfə F.Ağazadə işləmişdir.

O, Azərbaycan mədəniyyət və pedaqoji fikir tariximizdə ən şərəfli yerlərdən birini tutur.

F.Ağazadə məktəbəqədər pedaqogika ilə məşğul olmuş, uşaq bağçalarında böyük qrupların savad təliminə dair vəsait hazırlamışdır. Onun oricinal xidmətlərindən biri də Azərbaycanın maarif və mədəniyyət tarixini tədqiq etməsidir. Pedaqogika tarixinin və nəzəriyyəsinin gözəl bilicisi olan F.Ağazadə həm də gözəl publisist olmuşdur.

F.Ağazadə 200-dən çox pedaqoji və publisist yazı eləcə də onlarla kitab müəllifidir.

Əsl pedaqoq, gözəl insan, tədqiqatçı alim F.Ağazadə 1931-ci ilin yanvar ayının 4-də xərçəng xəstəliyindən vəfat etmişdir.

§6. Cəlil Məmmədquluzadə (1866 - 1932)

Cəlil Məmmədquluzadə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus xüsusi yer tutur.

O, görkəmli yazıçı, məşhur jurnalist, tanınmış ictimai xadim, demokratik fikirli müəllim olmuş və zəngin pedaqoji irs qoyub getmişdir.

Cəlil Hüseynqulu oğlu Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) 1866-cı il fevral ayının 10(22)-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini ənənəvi məktəbdə almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Sonralar Naxçıvan şəhərindəki şəhər məktəbi adlanan dövlət məktəbində təhsil almış, rus dilini

AZƏRBAYCAN MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ

bilməyi sayəsində 1882-ci ildə Qori şəhərindəki Zaqafqaziya müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə daxil olmuş, 1887-ci ildə oranı bitirərək kənd məktəblərində xalq müəllimi adını almışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə bir müddət İrəvan qubemiyasının bir sıra kəndlərində, o cümlədən Zəngibasar bölgəsinin uluxanlı kənd məktəbində müəllimlik etmiş, 1890-1897-ci illərdə Nehrəm kənd məktəbinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Məhz bu illərdə o, qızları da oğlanlarla bərabər təhsilin rus dilində verildiyi dövlət məktəblərinə cəlb etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji fəaliyyətə başladığı dövr elə bir dövr idi ki, hər bir qabaqcıl ziyalı mənsub olduğu xalqın gözünü açmağa, onu daha çox maarifləndirməyə, təkcə pedaqoji proseslə bağlı məhdud fəaliyyət göstərməyi deyil, daha geniş sahələrdə də gücünü sınağa çalısır, dərslik yazırdı. Onlardan bəziləri qəzetlərə məqalələr yazır, bəziləri teatr tamaşaları təşkil edir, bəziləri bədii ədəbiyyat vasitəsilə xalqın geridə qalan təbəqəsini qəflət yuxusundan ayıldır, bəziləri isə ana dilində qəzet və jurnal nəşr etmək sahəsində fərqləndirilirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə də bu prosesdə fəal iştirak etmiş, dövrün qabaqcıl gənclərinin başladılan mədəni-maarifçilik hərəkatının ön cərəyində getmişdir. Onun ədəbi-bədii və yaradıcılığa meyli də bu vaxtlar baş qaldırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və jurnalist kimi formalaşmasında «Şərqi-rus» qəzeti çox böyük rol oynamışdır. O, 1904-cü ildə bu qəzetin redaksiyasında işləmişdir. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, Cəlil Məmmədquluzadə (Mirzə Cəlil) 1906-cı ildə Tiflis şəhərində, Cənubi Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzində, «Molla Nəsrəddin» adlı satirik jurnalın əsasını qoydu. Bu jurnal təkcə Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda deyil, bütünlüklə Yaxın və Orta Şərqlin mətbuat tarixində tamamilə yeni və mütərəqqi bir hadisə idi. «Molla Nəsrəddin» öz mündəricəsinə görə zamanəsinin ən mütərəqqi, ən populyar, ən kütləvi və

oxunaqlı bir jumalı idi. Bütün bunlara görədir ki, bu jumal tez bir zamanda böyük nüfuz qazandı və geniş yayıldı.

Jumalın qarşıya qoyduğu başlıca məsələlərdən biri zəhmətkeş kütlə içərisində maarifçilik ideyalarını yaymaq, geriliyi, nadanlığı, cəhələri tənqid atəşinə tutmaq idi. Mirzə Cəlil jumalın məqsədini belə izah edirdi:

«Bizim birinci işimiz, birinci vəzifəmiz gözüümüzün qabağında dərin yuxuda olan islam milləti idi. Bəxti qara Şərqiin yatmış millətlərinin qəflət yuxusundan ayılması məsələsi idi».

Sadə xalq dilində nəşr olunan jumal ilk nömrələrindən birində belə yazırdı: «Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmanı ki, məndən bir gülməli söz eşidib ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub o qədər xa-xa edib güldünüz... Əgər bilmək istəsəniz kimin üstünə güldünüz, o vaxt qoyunuz qarşınıza ayinəni və diqqət ilə baxınız camalınıza...».

Mirzə Cəlilin tənqid atəşinə tutduğu obyektlərdən biri cahil mollalar, çar mə'murları, bəylər və xanlar, istismarçılar və başqaları idi.

Mirzə Cəlilin maarifçilik ideyaları həm də onun bədii əsərlərində öz əksini tapmışdır. Böyük təbii və əhəmiyyəti olan «Danabaş kəndinin əhvalatları», «İranda hürriyyət», «Usta Zeynal», «Qurbanəli bəy», «Quzu», «Poçt qutusu» və başqa əsərləri bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji ideyaları M.F.Axundov ənənələrini davam etdirərək Azərbaycanda pedaqoji hərəkata qabaqcıl mədəniyyətin tə'sirinin genişlənməsinə xidmət edirdi.

Həyatının birinci dövründə, — Sovetlər hakimiyyətinə qədərki dövrdə, — onun maarifçilik fəaliyyətinin başlıca qayəsi qadın azadlığı və təhsili uğrunda mübarizə, ana dilinin tədrisi, onun sağlığı və yeni əlifba, geniş zəhmətkeş kütləsinin elmə, təhsilə cəlb edilməsi, mədəni-maarifçilik işlərinin genişləndirilməsi və s. problemlər idi. O, xalqın maariflənməsinin onun siyasi azadlığı üçün mühüm şərt hesab edirdi.

1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən mə'lum hadisələr ilə əlaqədar olaraq Mirzə Cəlil Təbriz şəhərinə köçür və öz jumalının nəşrini orada davam etdirir. 1922-ci ildə Azərbaycan Sovet Hökumətinin də'vəti ilə o Bakı şəhərinə qayıdır və yenə də öz jumalının nəşri ilə məşğul olur. O, Azərbaycan MİK-nin üzvü seçilir, yeni Əlifba Komitəsinin rəhbəri olan «Yeni yol» qəzetinin redaktoru olur. Qabaqcıl müəllimləri yeni dünyəvi məktəblərin təşkili işinə cəlb edir, öz dövrü üçün təhsilin məzmunu, tə'limin forma və üsullarına, ana dilinin, təbiyyat və humanitar elmlərin tədrisinə aid qiymətli fikirlər söyləyir.

Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji fikirləri içərisində vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu, humanizm, nikbinlik, sadəlik, təvazökarlıq, səmimilik, mərhəmətlilik, mehribanlıq, səxavətlik və s. kimi əxlaqi-mə'nəvi keyfiyyətlər mühüm yer tutur. Mirzə Cəlil vətənpərvərliyi insanın ən mühüm əxlaqi sifətlərindən hesab edirdi. Onun istər ədəbi yaradıcılığında istərsə də ictimai fəaliyyətində vətən anlayışı xalq anlayışı ilə vəhdət təşkil edir. Onun irəli sürdüyü vətənpərvərlik doğma yurdu xarici hü-cumlardan müdafiə etmək, zəhmətkeş xalqın azadlığı və tərəqqisi uğrunda, onun dilinin və mədəniyyətinin müstəqil inkişafı uğrunda fəal mübarizə aparmağı tələb edirdi. Əsərlərindən birində yazırdı: «...Bu gün Kərbəla meydanı — Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüz'i... namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır! Axitməli qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa, — gözüümüzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur!»

O, «Azərbaycan» adlı felyetonda yazırdı: «Ax unudulmuş vətən, ax yazıq vətən» Mirzə Cəlil Vətən anlayışını ana dili və bütövlükdə millətin tərəqqisi ilə birlikdə təsəvvür edirdi. Onun fikrincə, «vətən-vətən» çağırmaqla, «xalq-xalq» deməklə vətənpərvər olmaq olmaz. Bunun üçün xalqa, vətənə həqiqi xidmət göstərmək, onu mübtəla olduğu bələlərdən xilas etmək lazımdır. Başqa bir yerdə işə deyirdi: «Nicat-nicat!» deməklə

nicat yolu öz-özünə tapılmaz, «məktəb, məktəbl» deməklə məktəb öz-özünə açılmaz.

Mirzə Cəlil xalqın dilini, dilin saflığını onun varlığının mühüm şərtlərindən biri hesab edirdi. O, bir sıra məqalə və hekayələrində ana dilini xarici dillərin təsirindən qoruyub saxlamağa çalışırdı.

O, ana dilinə həqarətlə və bəlağətlə baxanları, Azərbaycan dilinin guya elmi, bədii və fəlsəfi fikirləri ifadə etmək üçün yaramadığını söyləyənləri, ana sözü əvəzinə «madə», «ata» sözü əvəzinə «padə» sözü işlədənləri ciddi tənqid atəşinə tuturdu. O, gəncləri sadə xalq dilini sevməyə və onu inkişaf etdirməyə səsləyirdi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalında xəlqilik ideyası, təlim-təbiiyənin ana dilində aparılması ideyası geniş surətdə təbliğ edilir, ana dili tədrisi bütün təlim işinin əsaslayaraq qoyulurdu.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı birinci nömrədən başlayaraq axıra kimi ana dilində yazmağa başladı, heç də təsadüfi deyil ki, birinci nömrəsini, «...ey mənim türk (azərbaycanlı — H.Ə.) qardaşların mən ki, siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eybdır və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi». Hərdən bir ana dilində danışmaq ilə keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?! — sözləri ilə başlayan «Molla Nəsrəddin» jurnalı ömrünün axırına kimi öz sözüünə sadıq qaldı və ana dilinin ləyaqətini əziz tutdu.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı «Ana dili» adlı məqaləsində dilimizi hörmətdən salıb, onu fars, ərəb və osmanlı sözləri ilə korlayan ziyalıları kəskin şəkildə tənqid edirdi. «Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi məhdirdi. Ana dili millətin mə'nəvi dirliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindəndir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi ananın dili də ruhun

qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdiyi kimi ana dilini də sevir.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: «Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz».

Bu doğrunu sair millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağılına və ruhuna təbiiyə veriblər və verməkdədirlər». Mirzə Cəlil daha sonra yazırdı:

«Xalqın əlindən hər şeyi alsanız, o onların hamısını qaytara bilər, lakin onun dilini alsan, o heç vaxt bir daha onu yarıda bilməz. Xalq hətta yeni vətən yarıda bilər, lakin dili heç bir zaman yarıda bilməz, Xalqın ağızında dil öldüsə, xalq da öldü».

«Molla Nəsrəddin» jurnalı ana dilində məktəblərin açılması və dərslərin ana dilində aparılmasını təkidlə irəli sürərkən, onu hərarətlə müdafiə edərkən ana dilinin saflığını da müdafiə edir və onun ərəb, fars, osmanlı sözlərindən xilas olmasına çalışırdı.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı ana dili məsələsində iki cəbhə ilə, bir tərəfdən ruslaşdırma siyasəti aparən İlminkilərə, Miropiyevlərə, Levitskilərə digər tərəfdən isə pantürkizm, panislamizm cərəyanlarına, onların mürtəcə ideyalı mətbuatına, bunlara rəhbərlik edənlərə qarşı kəskin mübarizə aparırdı. Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: «İndiyədək mə'nəvi tərəqqimizə mane olan millət birisə indi iki olur. Bir tərəfdən hürüfat qüsunu, digər tərəfdən dil qüsunu ölimizi və ayağımızı bağlayıb irəli keçməyə qoymur. Qiraət kitablarımızda «atə», «ana» və «yaxşı» kimi çox işlənən və əziz sözlə o dərman üçün belə axtarılsa, tapılmaz, bu millətə xəyanət etməkdən başqa bir şey deyildir».

«Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycan xalqının Azərbaycan dilində yazan böyük filosofu, mütəfəkkir və yazıçıları ilə fəxr edirdi. Jurnal yazırdı ki, Azərbaycanın görkəmli oğulları olan Abbasqulu Ağa Bakıxanov, M.F. Axundov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi öz əsərlərini,

nəsihətnamələrini, dram əsərlərini Azərbaycan dilində yazmışlar, onlar doğma Azərbaycan dilini sevmişlər, onun təmizliyini, səliqliyini, gözəlliyini müdafiə etmişlər, onlar arzu etmişlər ki, uşaqlarımız ana dilində dərs oxusunlar.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı «Ana dili» adlı məqaləsini bu sözlərlə qurtarı: «Millətini sevən onun mə'nəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyub anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyanın arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər».

«Molla Nəsrəddin» jurnalının «dil sahəsindəki siyasəti ardıcıl idi. Mirzə Cəlil öz fəaliyyəti ərzində bu sahədə də demokratik cəbhə tutmuş və nəhayət, qələbə çalmışdır.

§7. Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911)

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, məktəb və pedaqoji fikir tarixində şair-satirik, şair-vətəndaş, şair-pedaqoq kimi Mirzə Ələkbər Sabirin xüsusi yeri vardır.

Təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə Sabir təxəllüsü ilə tanınan Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə böyük mütəfəkkir, ictimai xadim olmaqla bərabər, hər şeydən əvvəl müəllim idi, tanınmış pedaqoq idi. Özünün oricinal pedaqoji fikirləri ilə Azərbaycan mədəniyyətinin, məktəb təhsilinin, gənclərin humanitar tərbiyəsinin tərəqqisinə çalışmışdır.

Sabir 1862-ci ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Şamaxı ədəbi mühiti ilə bərabər Şirvan pedaqoji mühiti Sabirin dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət tə'sir göstərmişdir.

Sabir ilk təhsilini ən'ənəvi məktəbdə, — molla yanında almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Sonralar o, həmyerlisi S.Ə. Şirvaninin Şamaxıdakı yeni üsullu məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Bu məktəbin üstün cəhətlərindən biri o idi ki, burada ümumtəhsil fənlərilə bərabər, Azərbaycan, rus və fars dilləri də tədris edilirdi. Sabirin şair kimi yetişməsində S.Ə. Şirvaninin, sonralar isə məşhur şair Abbas Səhhətin tə'siri olmuşdur.

1885-ci Sabir Məşhəd şəhərinə gedir, bir müddət İrani və Orta Asiyanı səyahət edir.

Bir tərəfdən 1905-1907-ci illərin inqilabi hərəkatı, digər tərəfdən isə 1906-cı ildə Tiflisdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrə başlanması, ilk şe'rlərinin orada çap edilməsi Sabirin bir satirik şair kimi formalaşmasına qüvvətli təkan verdi.

Mütəxəssislərin fikrincə, «Molla Nəsrəddin» jurnalının ən görkəmli simalarından biri, daha doğrusu bu jumala qarşı əməkçi

kütlələrin məhəbbətini və əksinə, zalımların isə kinini qazandıran, başqa sözlə, desək «Molla Nəsrəddin»i «Molla Nəsrəddin» edən simalardan biri, bəlkə də birincisi Sabir idi.

M.Ə. Sabiri «Molla Nəsrəddin» yetişdirmişsə, «Molla Nəsrəddin»i də Sabir yüksəklərə qaldırmışdır. Sabir olmasaydı «Molla Nəsrəddin» belə yüksək nüfuzu qazana bilməzdi, fikri doğru isə «Molla Nəsrəddin» olmasaydı Sabir də Sabir olmazdı, — fikri də doğrudur. Bu iki amil bir-birini tamamladı.

Sabir məqalələrində oxucusunun şüuruna çatdırmaq istəyir ki, indi mədəniyyət, elm, ürfan əsridir. O, «zaman nə istəyir?» adlı məqaləsində yazır: «Hər bir dərdin, millətin çarəsinə baxmaq zamanı yetişdi. Əcəba, bizim də dərdimizin çarəsi varmı?». Şairin fikrincə, «Çarəmiz, ən böyük çarəmiz məktəbdir. Məktəb, yenə məktəb! Hər şəhərdə bacardıqca hər kənddə... məktəb açmalı... Övladi-vətəni tərəqqiyə, mədəniyyətə çatdırmalı».

Xalq şairinin uşaqlar üçün yazdığı nəğmələr, mənzum, hekayə və təmsillər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini bu gün də saxlayır və müstəqil, suveren Azərbaycan məktəblisinin yüksək ideya-estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Onun ən böyük arzularından biri gələcək cəmiyyətə layiq həqiqi vətəndaşlar, vətənpərvərlər yetişdirmək idi.

O, uşaqlara xalqın, millətin gələcəyi, ümid çırağı kimi baxırdı. «Ey millətin ümidi, dilü-canı uşaqlar!» — deyən şair-pedaqoq gənclərin gələcəyinə inanırdı.

Sabir hər zaman çox sevdiyi əməkçilərin maariflənməsi, azad, işıqlı dünyaya çıxması arzusu ilə yaşayır və ümidini gələcəyə bağlayırdı.

O, qadın azadlığını, qadınların elmi və tərbiyəli ana olmalarını xalqın ümumi azadlığının mühüm tərkib hissəsi hesab edir, Fatma və Tükəzbanları elmi, savadlı, təhsilli və tərbiyəli ana dəstəsinə çatdırmağa çalışırdı.

Sabiri düşündürən, onu narahat edən problemlərdən biri məktəb təhsilli, təhsilin məzmunu, uşaq və gənclərin təlim və

tərbiyəsi idi və o, şe'rlərinin bir çoxunu məhz bu məsələlərə həsr etmiş, dövrünün neqativ hadisələrini satira atəsinə tutmuşdur.

Sabirin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də onun özünün məktəb açması, şairliklə yanaşı məktəbdarlıq etməsidir. Mə'lumdur ki, o, 1908-ci ildə Şamaxı şəhərində «Ümid» adlı yeni üsullu məktəb açır. «Ümid məktəbi» yeni tipli məktəb idi, o zamanlar deyildiyi kimi «Üsuli-cədid» məktəbi idi. Sabir bu məktəbi son dərəcə ağır bir şəraitdə açmışdı, köhnəpəstlərin, mollaxana tərəfdarlarının hər cür hücumlarına, hədə-qorxusuna mə'ruz qalsa da, maarifpərvər şair öz yolundan dönməmiş, ürəkdən sevdiyi və gələcəyinə böyük ümidlər bəslədiyi ümumxalq işini əzm və mətanətlə davam etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, «Ümid məktəbi» cahil, avam adamların təzyiqinə davam gətirmir və bir ildən sonra bağlanır.

1910-cu ildə Bakıya gələn Sabir Balaxanıda «Nəşri-maarif» xeyriyyə cəmiyyətinin açdığı ibtidai məktəbdə, sonra isə Sabunçuda müəllimlik edir.

Sabirin mühüm xidmətlərindən biri uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı olmuşdur. O, uşaq psixologiyasının incəliklərinə qədər dərinləndirən bələd idi. Şe'rlərində gənc nəsilə nəcib insani sifətlər tərbiyə etmək onun yeganə arzularından idi. O, bir tərəfdən köhnə üsullu məktəbi tənqid edir, digər tərəfdən isə yeni üsullu məktəbləri, elm oxumağın faydasını təbliğ edirdi. Şe'rlərindən birində gəncləri yeniliyə, tərəqqiyə, elm oxumağa, maariflənməyə çağıran şair belə deyirdi:

«Elmin izzəti payidar olur,
Cəhlin nıkbəti canşıkar olur,
Hər kəs elm oxuyur, bəxtiyar olur,
Millət elm ilə bərqərar olur.
Oxuyun, əzizlər, oxumaq zəmanıdır!
Oxumaq hər adəmin ədəbi nişanıdır!»

Onun məktəblilər üçün yazdığı nəğmələr bu gün də sevilə-sevilə oxunur.

Onun «Yalançı çoban», «Molla Nəsrəddin və oğru», «Cütçü», «Yaz günləri», «Uşaq və buz», «Ağacların bəhşi» və s. şe'rləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindəndir.

M.Ə. Sabir işlədiyi yerlərdə böyük xalq kütləsinin hörmətini və məhəbbətini qazanmışdır. O, geniş xalq kütləsi arasında dünyəvi elmlərin yayılmasına çalışır, yetişməkdə olan gənc nəslin təhsili ilə bərabər, tərbiyəsinə də ayrıca əhəmiyyət verir.

O, «Tərbiyə» adlı şe'rinə yazırdı:

«...Tərbiyətlə keçir ümuri-cahan
Hər işin ibtidası tərbiyədir!
Tərbiyə elmsiz deyil məqbul
Ki, onun müqtəzası tərbiyədir!»

O, tə'limin ana dilində aparılmasını zəruri hesab edirdi. O, ana dilinin həm tə'lim, həm də tərbiyəvi əhəmiyyətini qeyd edirdi.

M.Ə. Sabirin tə'lim-tərbiyəyə aid fikirləri Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə yeni məzmun gətirmiş və onu daha da inkişaf etdirmişdir.

§8. Abbas Səhhət (1874-1918)

A.Səhhət tanınmış Azərbaycan şairi olmaqla yanaşı həm də maarifçi, pedaqoq, həkim və publisist, tərçüməçi, ictimai xadim idi.

Abbas Səhhət (Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdişadə) Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini atasının yanında

ən'ənəvi ruhani məktəbində almışdır. Kiçik yaşlarından türk, fars və ərəb dillərini öyrənmişdir.

A.Səhhət 1894-cü ildə İrana gedir və Tehran universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. O, təhsil illərində Şərqi dillərinə aid biliklərini daha da artırmaqla yanaşı, həm də fransız dilini öyrənir.

1901-ci ildə Şamaxıya qayıdan A.Səhhət öz həmyerlisi məşhur şair M.Ə.Sabirle yaxınlıq edir, məşhur müəllim və pedaqoq-ədəbiyyatşünas F.Köçəri ilə tanış olur, ilk şe'rlərini yazır və «Şərqi-rus» qəzetində çap etdirir.

A.Səhhətin həyatında onun pedaqoji fəaliyyəti ayrıca yer tutur. O, 1901-ci ildən ömrünün sonuna qədər Şamaxı realni məktəbində ana dilindən dərs demiş, xarici ölkələrin görkəmli şairlərinin əsərlərindən tərçümələr etmişdir.

A.Səhhət kiçik yaşlı məktəblilər üçün şe'rlər yazır, onları «Rəhbər», «Dəbistan» və «Məktəb» adlı pedaqoji jumallarda çap etdirir, maarifçilik ideyalarını təbliğ edirdi.

A.Səhhət yeni üsullu məktəbləri — «Üsuli-cədid» məktəbini, «Rus-Azərbaycan» məktəblərini yüksək qiymətləndirir, bu təhsil ocaqlarını «bütün dərslərin əlacı», «bütün xəstəliklərin dərmanı» adlandırdı.

O, müəllimlərə müraciət edərkən deyirdi ki, müəllim məcburiyyətdən sui-istifadə etməməlidir, onun fikirləri «millətin tərbiyəsinə, xalqa şüurlu surətdə xidmət etməyə yönəlməlidir».

A.Səhhətin elmi-pedaqoji fəaliyyətində yeni üsullu dərslərlər tərtib etməkdə mühüm yer tutur. Özünün həmyerlisi və sələfi S.Əzim, müasirləri S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov və başqaları kimi A.Səhhət də öz şagirdləri üçün dərslərlər tərtib etmişdir. Onun şe'rləri dövrün məşhur pedaqoqları, o cümlədən M.Mahmudbəyov, A.Şaiq, F.Ağazadə tərəfindən tərtib edilən «Türk əlifbası» (1907), «İkinci ib» (1908), «Gülzər» (1912), «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912) kimi dərslərlərə daxil edilmişdir. Bu kitablar məktəblilərin sevə-sevə oxuduqları dərslərlər idi. Bu

kitablara daxil edilən hekayə və şe'r parçalarının bir çoxu onun öz əsərləri, digərləri isə onun dünya xalqları ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr idi.

Yuxarıda deyildiyi kimi onun özü də dərslik tərtib etməkdə iştirak etmişdir. M.Mahmudbəyovla birlikdə hazırladıqları «Yeni məktəb» (1909) və «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» (1914) dərslikləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dərsliyə verilən elmi-pedaqoji tələblər baxımından bu kitablar zəmanəmizin ən yaxşı dərslikləri hesab olunurdu.

A.Səhhət elmə, məktəbə, təhsilə ana dilinə və ədəbiyyata, bunların təlim və tərbiyəvi əhəmiyyətinə ayrıca əhəmiyyət verirdi.

A.Səhhət, elmi, təhsili, məktəbi işıq, mə'rifət, cəhaləti isə düşmən adlandıraraq qorxmadan, cəsərlə, işıq, mə'rifət dalınca getməyi, «Mə'rifətə sahib olmağa», «indiki düşməni-cəhaləti yox etməyi» tövsiyə etmişdir.

A.Səhhət şe'rlərində «Ayıl, ey ümməti-mərhümə ayıl», -deyə xalqın elmdən, təhsildən məhrum olan «ölmüş» nümayəndələrini ayıltmağa, təhsilə cəlb etməyə çağıraraq göstərir ki, «Xabi-qəmə aludə», «asudə» yatmaq vaxtı deyil, indi «mədəniyyət» dəmidir. Ona görə də elm və təhsil yolunda «mərdanə», sə'yələ çalışmaq, buna «kəsb-urfan» etmək lazımdır.

A.Səhhət insanın təhsil üçün sə'y göstərməsini xüsusi qeyd edir və nikbinliklə göstərirdi ki, hər kəs təhsil alıb elmlərə yiyələnərsə, o, təbiət və cəmiyyətin sirlərini aşkara çıxara bilər, istədiyi kimi təbiəti dəyişdirər, hər çətin işi yerinə yetirər, məqsədinə nail olar.

A.Səhhətə görə «elm heç kəsin malı deyildir», təhsil mənsubiyyətindən və ictimai mənsəyindən asılı olmayaraq hamı üçün bərabər olmalıdır.

Bunun üçün o, ana dilində yeni üsullu məktəblər açılmasını, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

A.Səhhət müəllimin işini məktəblə məhdudlaşdırmayıb, öz tə'sirini məktəbdən xaricə çıxararaq hər zaman, hər yerdə şagirdlərin təlim-tərbiyəsi qeydində qalmağa, onlara müntəzəm rəhbərlik etməyə, nümunə olmağa çağırmışdır: istər məktəb daxilində, istərsə də məktəb xaricində müəllimlər gərək öz yetirmələrinin davranışına diqqət etsin, qüsurlarını təshih etməyi özünə borc bilsin... Müəllim gərək bütün varlığı ilə onlar üçün nümunə olsun.

Dövrünün görkəmli maarifçilərlərindən olan A.Səhhət ana dili və onun tədrisi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. O, özündən əvvəlki qabaqcıl pedaqoqların dil haqqında fikirlərinə əsaslanaraq demokratik ideyalı müasirlərinin səsində səs verir, ana dilində məktəblər açmaqda və Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizədə fəal iştirak edirdi. A.Səhhət dili və ədəbiyyatı hər bir millətin qurtuluşunun əsası sayırdı, «...bu dünyanı biz lisanımız vasitəsilə öyrəndik, dilimiz vasitəsilə tərbiyə tapdıq; onu sevməmək olarmı?...» — deyər şair ana dilini sevməyə, onu öyrənməyə çağırırdı.

A.Səhhətin pedaqoji fəaliyyətində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də onun dövrü mətbuatda uşaq şe'rləri və hekayələri ilə çıxış etməsidir. Bu mə'nada onun «məktəb» adlı pedaqoji jurnalın və «Kəlniyyə» adlı Satirik jurnalın səhifələrində dərc olunan şe'rləri çox xarakterikdir. Uşaq psixologiyasına dərin bələd olan A.Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı şe'rləri uşaqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunurdu.

A.Səhhət gənc nəslin bədii estetik zövqünün formalaşmasına ayrıca əhəmiyyət verirdi. Onun 1916-cı ildə yazdığı «məktəblərdə nəğmə və musiqinin əhəmiyyəti» adlı məqaləsi bu mə'nada ayrıca əhəmiyyət kəsb edir.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında və pedaqoji fikirləri içərisində Vətən anlayışı, Vətən sevgisi, Vətənə məhəbbət hissi çox güclüdür. Onun «Vətən» adlı bir şe'ri demək olar ki, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində Vətən haqda deyilmiş

sözlərin bir növ məcmusu, onun yekunudur. Aşağıdakı mısralar Vətən sevgisi və vətənpərvərlik tərbiyəsinin qızıl səhifələrini təşkil edir:

Könlümün sevgili məhbubi mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...
Məni xəlv eyləmiş əvvəlcə xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü-nüma.
Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
Vətəni, mənəcə, unutmacaq nə demək?
Anadır hər kişiyyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.

Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.
Vətənin nə'məti nisyən olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.

Vətən — əcdadımızın mədfənidir,
Vətən — övladımızın məskənidir.
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsədə vicdan olmaz.

Abbas Səhhətın tədris etdiyi Vətən sevgisi, Vətən məhəbbəti, vətənpərvərlik ideyaları öz dövründə uşaq və gənclərin mə'həvi-əxlaqi tərbiyəsində mühüm rol oynadığı kimi, bu gün də — torpaqlarımızın bir hissəsi erməni daşnaklarının tapdağı altında olduğu, Vətən övladlarından bir milyonun qaçqın, köçkün vəziyyətində çadırlarda, tələbə yataqxanalarında, Vətən, yurd həsrəti ilə yaşadıkları bir dövrdə daha aktual səslənir və

xalqımızın bütün övladlarını, xüsusilə də gəncləri vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə çağırır.

§9. N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan N.Nərimanov məşhur pedaqoq, dramaturq, nasir, publisist, həkim olmaqla bərabər, həm də görkəmli dövlət xadimi idi.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu N.Nərimanov özünün bütün həyatını zəhmətkeş xalqların kapitalizm zülmündən azad olunması, onların birliyi, səadəti və qardaşcasına dostluğu uğrunda mübarizəyə sərf etmişdir.

N.Nərimanovun həyatında onun pedaqoji maarifçilik fəaliyyəti ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. 1890-cı ildə Qorı müəllimlər seminarıyını bitirən Nərimanov Tiflis qubemiyası Borçalı qəzasının Qızıl hacılı kənd məktəbinə müəllim göndərildi. Bir il sonra o, Bakıya gəlmiş, əvvəlcə Bakı realni məktəbinin müəllimi A.İ.Pobedonostsev tərəfindən təşkil edilən 6 sinifli proginnaziyanın hazırlıq sinfinin aşağı şö'bəsində, kursu xüsusi məktəbdə, sonra isə Bakı oğlan ginnaziyasında müəllimlik etmiş, zəhmətkeş balalarına tə'lim və tərbiyə vermişdir. Həyatının maddi çətinliklər içərisində keçməsinə baxmayaraq, o xalq maarifi, gənc nəslin tə'lim və tərbiyəsinə böyük əmək sərf etmiş, xalq arasında maarifin yayılmasına, əhalinin ümumi mədəni səviyyəsinin tərəqqisinə çalışmışdır.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan xalqının ağır vəziyyətdə yaşaması, ölkədə hökm sürən savadsızlıq, nadanlıq, məktəblərdə möhkəm kök salmış sxolastika Nərimanovu dərinəndən düşündürdü. O, M.F.Axundov və H.Zərdabinin pedaqoji fikirlərini inkişaf etdirərək, dünya elmlərinin öyrənilməsinə təbliğ

edir, xalqı öz uşaqlarını yeni tipli məktəblərdə oxutmağa çağırırdı.

XIX əsrin sonlarında Rusiyada və digər milli ucaqlarda olduğu kimi, Azərbaycanı da maarifpərvər müəllimlər yalnız dərs deməklə kifayətlənmirdilər. Onlar ədəbiyyat və incəsənətə, mətbuata, xalqın ictimai yaralarını müalicə edən qüdrətli bir vasitə kimi baxırdılar. Odur ki, onlar bədii əsərlər yazır, qəzet və jumallar çap etdirir, yeni üsullu məktəb açır, qiraətxana və kitabxanalar təşkil edir, dərslilər hazırlayırdılar. Belə müəllimlərdən biri də N.Nərimanov idi.

O, istər 1891-1902-ci illərdə Bakıda müəllimlik etdiyi zaman, istərsə də sonralar Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları ilə bərabər bir sıra mədəni, ictimai və pedaqoji məsələlərin həllində fəal iştirak etmişdir. O, dövrün görkəmli müəllimlərindən olan S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, Ə.Cəfərzadə və başqalarının yaxından iştirakı ilə 1894-cü ildə Bakıda ilk milli kütləvi kitabxana-qiraətxananın əsasını qoymuşdur. Kitabxana-qiraətxanada N.Gəncəvi, M.Füzuli, Ə.Firdovsi, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S. Ə.Şirvani, M.F.Axundov kimi görkəmli şair və yazıçıların əsərləri, "Əkinçi", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül qəzetlərinin ələ keçən nüsxələri toplanmış, onların kataloqu düzəldilmişdir.

N.Nərimanov müxtəlif ölkələr və şəhərlərlə məktublaşır, nəşriyyat və redaksiyalardan xeyriyyə yolu ilə kömək istəyirdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, kitabxana qiraətxana Konstantinapoldan (İstambul) "Tərcümani-həqiqət", "Mə'lumat", "Xəzineyi-Fünun", "Maarif və "Əxbar, Qahirədən "Əlnil, Sofiyadan "İttifaq, Təbrizdən "Nəsirə həmçinin Tiflis və Peterburqda nəşr olunan bir sıra qəzet və jumallar alırdı. Alman qəzet və jumallar müxtəlif dildə olduğundan, buraya azərbaycanlılarla yanaşı, ruslar, erməni və gürcülər də cəlb olunmuşdular.

Xalq arasında "Nərimanov qiraətxanası" adlanan bu kitabxana az müddət ərzində şəhər zəhmətkeşləri və ziyalıların böyük rəğbətini qazanmışdır. Erməni yazıçısı V.Papazyan 1896-cı ildə Tiflisdə erməni dilində nəşr olunan "Mürə ("Çəkil) adlı jurnalın 6-cı nömrəsində dərc etdiyi "Qafqaz türklərinin (azərbaycanlıların —H.Ə.) ədəbiyyatı haqqında bir iki söz adlı məqaləsində Nərimanovun Bakıda təşkil etdiyi kitabxana-qiraətxana haqqında müfəssəl mə'lumat vermişdir. V.Papazyan kitabxana-qiraətxana vasitəsilə xalqın maarifə, mədəniyyətə cəlb olunması işini təqdirəlayiq hesab edərək, onu yüksək qiymətləndirmişdir.

V.Papazyan N.Nərimanovun fəaliyyətindən bəhs edərək yazırdı ki, ilk vaxtlar ruhanilər, xüsusilə molla və seyidlər onun əleyhinə çıxdılar. Lakin buna baxmayaraq, Nərimanov get-gedə öz işində yeni-yeni müvəffəqiyyətlər qazanırdı. Hətta sonralar ruhanilər də bu işlə maraqlandılar və onlar da buraya gələn qəzetləri oxumağa başladılar. Ancaq seyid və mollalar kitabxanaya getməkdən utandıqlarına görə qəzetləri başqalarının vasitəsilə evə apardırırdılar.

Kitabxana-qiraətxanaya gələn oxucuların sayının digər şəhərlərdəki kitabxana-qiraətxanalara nisbətən çoxluq təşkil etməsi onun üstün cəhətlərindən idi. V.Papazyanın verdiyi mə'lumata görə qiraətxananın 1896-cı ilin yanvar ayında 642, mart ayında 633, aprel ayında isə 647 nəfər oxucusu olmuşdur. Bu rəqəmləri o dövrün ən yaxşı erməni qiraətxanaları ilə müqayisə edən Papazyan yazırdı ki, "bu rəqəmlər bəlkə də bizim erməni qiraətxanalarının çoxunda yoxdur.

1898-ci ildə isə oxucuların sayı 25.849 nəfərə çatmışdı. Onlardan 8.619 nəfəri azərbaycanlı, 8.636 nəfəri rus, 4.881 nəfəri erməni, 3.715 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələri idilər.

Kitabxana-qiraətxana Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarına da öz təsirini göstərdi. Əhali arasında maarifin yayılması, xalqın milli şüurunun oyanması ruhani dairələrində və

hökumət idarələrində təşviş doğurmaya bilmirdi. Müsəlman əhalisi içərisində kitabxana-qıraətxananın fəaliyyətinin get-gedə artmasından qorxuya düşən ruhanilər bu xeyirxah işin əleyhinə çıxdılar. 1898-ci ildə həmin kitabxana-qıraətxana hökumət tərəfindən bağlandı.

N.Nərimanov xalqın maariflənməsində və oyanmasında mətbuatın roluna ayrıca əhəmiyyət verirdi. O deyirdi ki, əgər bir mühazirəni ən çox 500-600 nəfər dinləyirsə, qəzeti minlərlə adam oxuyur. Əgər bir müəllim 30-40 şagirdi öyrədirsə, qəzet bütün xalq kütləsini öyrədir. Dövri mətbuatın geniş və kütləvi təsir qüvvəsini nəzərə alan Nərimanov 1896-cı ildə "Sovqat adlı uşaq jurnalı nəşr etməyə təşəbbüs göstərmişdir. Jurnalı açmaq mümkün olmadığından o, 1899-cu ildə "Təzə xəbərlər adlı həftəlik qəzet çıxarmaq fikrinə düşmüş və bunun üçün nəşriyyat işlərini baş idarəsinə, Qafqaz senzura komitəsinə müraciət etmişdir. Müxtəlif səbəbləri bəhanə gətirən Qafqaz senzura komitəsi bu təşəbbüsayə razılıq verməmişdir.

1900-cü ildə N.Nərimanov yenidən "Məktəb adlı xüsusi pedaqoji jurnal nəşr etmək üçün Qafqaz Senzura Komitəsindən icazə istəyir.

Jurnalın programından görüldüyü kimi Nərimanov oxucular, ilk növbədə isə müəllimləri Rusiya məktəblərinin mütərəqqi təcrübəsi, təlim-tərbiyə sistemi ilə, rus klassik pedaqoqlarının həyat və fəaliyyəti, onların mütərəqqi pedaqoji ideyaları ilə tanış etməyi, pedaqoji elminin yeniliklərini yaymağı qarşıya məqsəd qoymuşdu. Onun ümdə məqsədi orta esrlərdən bəri davam edən məktəb və mədrəsələrdə təlimin köhnəlmiş üsullarına, qarşı mübarizə aparmaq və Azərbaycan məktəblərinin, yenidən qurulmasına çalışmaq idi. Lakin Qafqaz Senzura Komitəsi jurnalı nəşr etməyə icazə vermədiyi üçün Nərimanov bu arzusuna da nail ola bilmədi. Beləliklə, Nərimanovun qəzet və jurnal nəşr etmək üçün Qafqaz canişininin mətbuat işlərinə baxan Baş idarəsi və xüsusi şöbəsi, Qafqaz senzura komitəsi, Daxili

İşlər Nazirliyi, Bakı qradonaçalnikı ilə dafələrlə yazışması nəticəsiz qaldı. Lakin Nərimanov ruhdan düşmüş, "Kaspi və "Tərcüman qəzetlərinə, Hindistanın Kəlkütte şəhərində farsca nəşr olunan liberal "Həbl-ül-mətin jurnalına məqalələr göndərir, Hindistan Türkiyə, İran, Bolqarıstan, Misir və başqa ölkələrin jurnal və qəzet redaksiyaları ilə əlaqə saxlayırdı. O, eyni zamanda tərcümə ilə məşğul olur, qabaqcıl rus ədəbiyyatını azərbaycanlılar arasında yayırdı.

Beləliklə, N.Nərimanov Bakıya gəldiyi ilk günlərdən xalq maarifi sahəsində həvəslə çalışmış, pedaqoji, ədəbi və ictimai fəaliyyət göstərmişdir. O, bir-birinin ardınca "Şamdan bəy (1894), "Bahadır və Sona (1896), "Nadir şah (1899) və s. kimi məşhur əsərlərini yazmışdır.

N.Nərimanov bu illərdə bədii əsərlərlə yanaşı olaraq, bir sıra dərsliklər də tərtib etmişdir. Onun 1899-cu ildə nəşr etdirdiyi "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi, "Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça, "Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça əsərləri dərsliklərin tərtibi işində irəliyə doğru atılmış bir addım idi. Bu kitablar, xüsusilə "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi uzun müddət Azərbaycan məktəblərində istifadə edilmişdir. "Nicat Cəmiyyətinin sədr müavini olan Nərimanov qələm yoldaşları — H.Zərdabi, F.Ağayev, S.S.Axundov, A.Şaiq, U.Hacıbəyov və başqaları ilə birlikdə 1906-cı ilin avqust ayında Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının çağırılmasına xüsusi əmək sərf etmişdir. Onun qurultay ərəfəsində yazıb dərc etdirdiyi "Müəllimlər ictimaiyyətinə dair, "Müsəlman müəllimlərinin yığınağı münasibətilə bir neçə söz, Mühüm bir məsələ, "Bu gün və s. məqalələrində xalq maarifi və məktəbin bir sıra prinsiplial məsələləri şərh edilirdi. O, məqalələrindən birində deyirdi ki, müəllimlər bir yerdə yığılıb dördləşəcək, ümumi bir program düzəldib, ittifaq ilə iş

görəcəklər. Bu məclisdə millətin maarif ehtiyaclarını nəzərə alıb, dərdlərimizə əlac arayacaqlar.

Qurultayın proqramını hazırlayan komissiyaya N.Nərimanov rəhbərlik edirdi. Müəllimlərin 1906-cı il avqustun 15-dən 28-nə qədər davam edən birinci qurultayında əlifbada islahat aparmaq, yeni proqram və dərsliklər tərtib etmək, ana dili təlimi üsulunu yeniləşdirmək və s. məsələlərin həllində və müvafiq qərarlar qəbul edilməsində Nərimanov müstəsna rol oynamışdır.

N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətində onun Həştərxan dövrü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1909—1913-cü illərdə Həştərxanda sürgündə olan Nərimanov "Xalq Universiteti" və "Şurayi-İslam cəmiyyətlərinin" işində fəal iştirak etmiş, "Buhanitərəqqi", "Astraxanskiy listok", "Astraxanskiy kray", "Semeynoye vospitaniye" adlı qəzet və jurnallarda məqalələr dərc etdirərək, xalq maarifinin tərəqqisinə çalışmışdır. O, 1919-cu ildə Həştərxan qubemiyə xalq maarif şöbəsinin müdiri olmuş, vətəndaş müharibəsinin ağır illərinə baxmayaraq, müəllim kadrları hazırlığında unudulmaz xidmətlər göstərmişdir.

N.Nərimanov təkcə praktik pedaqoq deyil, eyni zamanda pedaqogika, pedaqogika tarixi, psixologiya, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikasının bir sıra nəzəri məsələləri ilə də məşğul olmuş və çox qiymətli bir irs qoymuşdur. N.Nərimanovun pedaqoji irsində tərbiyənin məqsədi əsas yer tutur. O, tərbiyə məsələlərini dövrün digər ictimai məsələlərindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, həmin məsələlərlə vəhdətdə götürür və digər ictimai məqsədlərin həll edilməsi üçün tərbiyəni başlıca şərtlərdən hesab edirdi. Xüsusilə də yaradıcılığının ilk dövrlərində N.Nərimanov xalqın mə'nəvi-əxlaqi kamilliyini cəmiyyətin inkişafı üçün mühüm amil, yeganə qurtuluş yolu sayırdı. N.Nərimanova görə tərbiyənin məqsədi öz vətəninə, millətini sevən, mərd, mübariz xeyirxah, insanlığa xidmət edən, mə'nəvi cəhətcə saf, fiziki cəhətcə sağlam, elmi biliklərlə silahlanmış yüksək şüurlu adamlar yetişdirməkdən ibarətdir.

N.Nərimanov pedaqoji fəaliyyətə başladığı dövrdə gənc nəslin təlim və tərbiyəsi ağır vəziyyətdə idi. Uşaq və gənclərin təlim və tərbiyəsinə lazımı fikir verilmir, fanatizm, nadanlıq hökm sürürdü. Öz dövrünün tərbiyə sisteminə yaxından bələd olan N.Nərimanov xalqın tərəqqi etməsi üçün dövrün tərbiyə sisteminə qarşı mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə onun "Nadanlıq" adlı ilk dram əsərindən başlayaraq bütün sonrakı əsərlərində, dərslik və məqalələrində öz geniş əksini tapmışdır.

"Nadanlıq" əsərində təsvir edilən hacı Abdulla böyük oğlu Ömərindən bərk narazıdır. Çünki o, nə yol kəsməyi, nə kəbinli arvad qaçırmağı və nə də adam öldürməyi bacarır. Onun kiçik oğlu Vəli isə Ömərən əksinədir. Hacı Abdulla kimilərinin tərbiyə işinə belə münasibət bəsləməsi özünün faciəli nəticəsinə verir. Cınyətkar tərbiyə nəticəsində bütün insanlığını itirmiş Vəli öz qardaşı Öməri güllə ilə vurur, Çünki Ömər silah götürüb onun dediyi adamların qabağını kəsməmişdir. Ömər ölərkən deyir:

"Məni nadanlıq, avamlıq, bımərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı ... adamı heyvan edərmiş! Ah, nadanlıq!

N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərində təhsil və tərbiyənin vəhdəti, təhsilin tərbiyəyə müsbət tə'siri həyati faktlarla göstərilmişdir. "Nadanlıqda təsvir edilən Ömər oxumuş, təhsil almışdır. Ona görə də , o, nəinki pis işlərlə məşğul olmur, həm də qardaşı Vəlinin dələduzluğuna qarşı ciddi e'tiraz edir. Doğrudur, onun e'tirazları nəticəsiz qalır, avamlıq, nadanlıq öz işini görür, hətta onu "düz yoldan çıxmış hesab edirlər. Lakin Ömər timsalında oxumağın, təhsilin uşağın mə'nəvi aləminə, onun tərbiyəsinə müsbət tə'siri həyati faktlarla sübut olunur.

N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərində köhnəlik ilə yeniliyin mübarizəsi də geniş yer tutur. Nərimanov mövcud cəmiyyətdə bir-birinə zidd iki tərbiyə, iki əxlaq görürdü. Onun fikrində əxlaqi sifətlər şəraitdən, mühitdən, təhsil və tərbiyədən asılı olaraq formalaşır. Ziyalı Ömər ilə quldur Vəlinin əxlaqi sifətləri onları yaşadığı mühitin, aldığı təhsil və tərbiyənin nəticəsi idi.

N.Nərimanovun əsərlərində xüsusilə də "Şamdan bəydə saf məhəbbət, tərbiyə və pul qarşılaşdırılır. O pul ki, kapitalizm cəmiyyətində hər şeyə qalib gəlir, hər şey onunla ölçülür, adamların mə'nəviyyəti onunla müəyyən edilir. Pul düşkünün olan Hacı İbrahim ağıllı və tərbiyəli Yusifi böyük məhəbbətlə sevən qızı Xədicəni boşboğaz, fırıldaqçı Şamdan bəyə ərə vermək istəyir. Xədicənin dayısı Niyaz bəy Hacı İbrahimdən soruşanda ki, Hacı əmi, belə şey eyləmə, eyb şeydir. Xalqı üstünüzə güldürməyin və görün bir oxuyub tərbiyəsi vardırmi. Hacı İbrahim cavab verir ki, "Ay sağ olmuş, mənim nəyimə lazımdır bilim oxuyub, ya yox. Pulu ki, var, hər şeydən yaxşıdır...

N.Nərimanovun əsərlərində insan şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyənin rolu xüsusilə qiymətləndirilir. Pedaqoji fəaliyyətinin ilk dövründə tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirməsi onun dünyagörüşündə demokratik maarifçilik mövqeyindən irəli gəlirdi. O, şəxsiyyətin təşəkkülündə elmin, təhsilin əhəmiyyətini göstərməklə qalmır, tərbiyənin roluna daha üstünlük verirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, 90-cı illərdə "elm insana ancaq bilmədiyi şeyləri tə'lim verir, adam olmağa isə tərbiyə gərəkdir fikrini geniş təbliğ edirdi. Bu fikir onun pedaqoji görüşlərinin əsasında dururdu. Cəmiyyətin böyük rolunu qeyd edən N. Nərimanov tərbiyənin rolunu ayrıca qiymətləndirirdi.

Tərbiyənin roluna dair Nərimanovun fikirləri içərisində nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də şəxsiyyətin təşəkkülündə tərbiyə, mühit və irsiyyət məsələsidir. Nərimanov irsiyyət nəzəriyyəsinin əleyhinə olaraq cəmiyyətdə birinin anadangəlmə xan, bəy, digərinin qul olması fikrini mövcud quruluşun və bu quruluşda verilən tərbiyənin nəticəsi kimi izah edirdi. O, yazırdı: "heç kim anadan olanda padşah, xan, bəy, qul yaranmayıbdır. İnsana məxsus sağlam beyin və bu beyində insanı heyvandan ayıran xüsusi nöqtələr anadan olanda hamıda birdir. Bütün beyin və ayrıca-ayrıca nöqtələrin, müəyyən bir yolda qüvvət tapması sonrakı tərbiyəyə bağlıdır

N.Nərimanov insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyə ilə bərabər mövcud quruluşun, ictimai mühitin də rolunu göstərirdi. O, deyir ki, cəmiyyətdə birinin müvafiq tərbiyə alması, elm oxuması, bu və ya digər sənət qazanması, digərinin isə bunlardan məhrum olması mövcud ictimai mühitin nəticəsidir, "Nə üçün bu insanlardan biri pulun gücü ilə elm, fənn oxusun, sənət öyrənsin, digəri bunlardan məhrum olsun? Nə üçün şəhərlərdəki gimnaziyalarda sərmayədarların və mülkədarların uşaqları oxuyub doktor, vəkil, injiner olsunlar, fəhlə və kəndlilərin uşaqları nədanlıq dəryasında boğulub qalsınlar.

İnsan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirən N.Nərimanov maarifin demokratikləşdirilməsini insanların ümumi, bərabər inkişafına mane olan mövcud quruluşun, ictimai-iqtisadi həyat şəraitinin inqilabi yol ilə dəyişdirilməsi ideyasını təbliğ edirdi. O, deyirdi ki: Müəyyən bir sinfin, ağa və mülkədarların zəhmətkeşlərə etdiyi vicdansızlıq: "oğurluq, quldurluq, qan tökmək, insan və millət balalarını ayaqyalın, baş açıq sərgərdan çöllərə salıb, elmdən, fəndən məhrum qoymaq. Bütün insanların və millətlərin aralarına ziddiyyət salıb, bir-birinə vuruşdurmaq, bunların əxlaqını pozub, heyvan dərəcəsinə gətirmək... və s. bütün bunlar mövcud cəmiyyətin, sosial mühitin və bu mühitdə verilən tərbiyənin nəticəsidir.

N.Nərimanov göstərirdi ki, hər şey tərbiyəyə bağlıdır. Onun fikrincə, hələ kiçik yaşlarından verilən tərbiyə uşağın gələcək inkişafının əsasını təşkil edir.

N.Nərimanovun pedaqoji görüşlərində tərbiyənin yalnız uşaqlar üçün deyil, böyüklər üçün də vacib olduğu göstənilir. Onun fikrincə, yaşlıların gözəl mə'nəvi sifətlərə malik olması, cəmiyyətin inkişafına, sahlığa xidmət etdiyi kimi, uşaqların düzgün tərbiyəsinə də tə'sir edir. O, uşaqların tərbiyəsi işində böyüklərin, ilk növbədə isə valideynlərin mə's'uliyətini xüsusi qeyd edirdi.

N.Nərimanov "Gəncədə teatr bərəsində bir neçə söz adlı məruzəsində deyirdi ki, heç ata-analar istərlərmi uşaqları bədbəxt olsunlar? Heç kəs istəməz ki, oğlu qazamatda illərlə çürüsün. Amma nə fayda, bunların hamısını görürük və gözlərimizdən qan yaşlar tökülür. Bəs lazımı gəlirmi bu dərddin dərmanını tapaq?! Nə vaxtadək qoca ata və analarımız sudlara düşəcəklər? Bəyəm günah qazamatda çürüyən uşaqlarımızdadır? Günah özümüzdədir¹.

N.Nərimanov ailə tərbiyəsindəki qüsurları qeyd etməklə kifayətlənir. O, bunun yollarını da göstərir, uşaqlara düzgün tərbiyə vermək üçün ilk növbədə valideynlərin tərbiyəli olmasını tələb edirdi. "Halbuki, özümüzdə lazım olan tərbiyə yoxdur — deyər N.Nərimanov göstərirdi ki, "İnsan gərəkdir mümkün olan qədər zindəganlığını doğruluqda keçirər. Çünki yalan və ayrıliyin axırı yoxdur. Həmişə bu işlər aşkar olur və insanı bədnam edir. "Məişətdə özünü göstərən yalançılıq, oğurluq, quldurluq, adam öldürmək və s. kimi pis hərəkətləri tənqid edən N.Nərimanov bu əməllərin baş verməsini uşaqların ailə tərbiyəsi ilə, valideynlərin uşaq tərbiyəsinə məs'uliyətsiz yanaşması ilə izah edirdi.

N.Nərimanovun tərbiyə haqqındakı fikirləri içərisində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də verilən tərbiyənin tamlığını və ardıcılığını tələb etməsidir. O, məqalələrindən birində Şillərdən belə bir misal gətirir: "İnsan həqiqəti tamamilə anlar, həqiqət natamam olursa, müridləri də az olur. Buna görə də N.Nərimanov belə nəticəyə gəlir ki, tərbiyəçi tərbiyə işində ardıcıl olmalı, uşağa verilən tələblərdə natamamlığa yol verməməlidir. Başqa sözlə desək, N.Nərimanov tərbiyənin tam, ardıcıl və müntəzəm olmasını tələb edirdi.

¹ N.Nərimanovun gənc nəslin düzgün tərbiyə edilməsi işində "Günah, özümüzdədir" deməsi onun məhdud cəhətidir ki, bu da o vaxtlar onun demokratik maarifçilik mövqeyindən çıxış etməməsi ilə əlaqədar idi. Əslində gənclərin düzgün tərbiyə edilməməsi mövcud quruluşun təmil və tərbiyə sisteminin nəticəsi idi.

N.Nərimanovun tərbiyəyə aid fikirlərinin mərkəzində humanizim durur. Zəhmətkeş insan, onun taleyi, gələcəyi, səadəti məsələləri onu daim düşündürürdü. Onun bütün pədaqoji fikirləri insana məhəbbət və humanizim ideyaları aşılamağa yönəlmişdir. İnsan və onun yaradıcı zəhməti, mə'nəvi qüdrəti N.Nərimanovun əsərlərində həmişə yüksək qiymətləndirilir. Şəxsiyyət azadlığı, vicdan və fikir azadlığı, insan heysiyyət və şərəf ucalığı N.Nərimanovun əsərlərində və şəxsi həyatında da böyük ideal və zəuri tələb olmuşdur.

Zəhmətkeş insanın gələcəyinə inam, onun azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə, insan ləyaqətini tapdalayan ictimai mühitə qarşı dərin nifrət N.Nərimanov humanizminin əsasında durur.

N.Nərimanovun pədaqoji fikirləri içərisində əxlaq və əxlaqi tərbiyə də mühüm yer tutur. N.Nərimanovun əxlaq məsələlərinə dair fikirləri xalqın ictimai tərəqqisi və azadlığı uğrunda mübarizəsi ilə əlaqədardır. O, xalqın, o cümlədən gənclərin əxlaq tərbiyəsi məsələsini siyasi mübarizənin tərkib hissəsi hesab edirdi. N.Nərimanovun əsər və məqalələrində əxlaqın tarixi və sinfi kateqoriya olması göstərilir. "Həyat qəzetində dərc edilən məqalələrindən birində o deyirdi ki, hər bir sinfin özünəməxsus fikri, əqidəsi, dolanacağı, başqa sözlə desək, əxlaqi normaları vardır. Zəmanənin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, əxlaqi normalar da dəyişir və inkişaf edir.

"Din və kommunizm" mövzusunda oxuduğu bir mühazirəsində Nərimanov göstərirdi ki, burjuaziya cəmiyyətində qızıl-kapital yer üzünün allahıdır: hər şey ona tabədir. Ölkənin ruhi (mə'nəviyyəti — H.Ə.) və fiziki tərbiyəsi, dövlət qanunları və azad dünyəvi elmlər yer üzünün allahı olan kapitalin tə'sirindən azad deyildir. Bu qızıldan ötrü qardaş-qardaşı məhkəməyə verir, bacı-qardaşını qalaya saldırır, oğul ataya nifrət edir, arvad kişisini atır, kişi arvadından intiqam alır.

N.Nərimanov insanın insan tərəfindən istismarını ən böyük əxlaqi düşgünlük sayır və göstərdi ki, dini möüzələrlə: o cümlədən "oğurluq etmə, "adam öldürmə,, kimi sözlərlə pis işlərin qarşısını almaq olmaz. „Əvvəlcə insanları qatilliyə, oğurluğa məcbur edən səbəbləri öyrənməli, sonra isə bu səbəbləri aradan qaldırılmalı. Səma allahlarının və onların nümayəndələri olan peyğəmbərlərin minlərcə qanunlarına, müxtəlif kəlamlarına baxmayaraq pisliklər edilir və ediləcəkdir. Mə'lum cəmiyyətdə və yaxud dövlətdə insanlar arasında mövcud olan ictimai münasibətlərdəki ziddiyyətlər məhv edilməyincə bu pislik daha artıq davam edəcəkdir.

N.Nərimanov göstərdi ki, "o dünyadakı cəzalar haqqında dinin yaratdığı qorxu nə əqlə və nə də qəlbə bir şey verir, əksinə, əxlaqi pozur və korlayır.

H.Nərimanov yaradıcılığında xalqlar dostluğu ideyası da geniş təbliğ edilir. 1896-cı ildə yazdığı „Bahadır və Sona romanından başlamış, 1906-1907-ci illərdə „Həyat və „İrşad qəzetlərində, 1917-1918-ci illərdə „Hümmət qəzetində nəşr etdiyi bir çox məqalələri, o dövrdə xalqlar dostluğu və beynəlmilətilik ideyasının zəhmətkeşlər arasında yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Kəçən əsrin 90-cı illərində irticaçı qüvvələrin xalqlar arasında tərifiyə salıb "uçurum dərələr yaratdıqları bir zamanda Nərimanovun xalqlar dostluğu ideyasını təbliğ və inkişaf etdirməsi onun mühüm xidmətlərindəndir. Doğrudur, o vaxt Nərimanov hələ beynəlmilətiliyə demokratik maarifçilik mövqeyindən yanaşır, beynəlmilətiliyin sinfi məzmununu aydın göstərə bilmirdi. Lakin o, "Bahadır və Sona əsərində məhz sadə zəhmət adamlarının xalqını, vətəninə sevən qabaqcıl ziyalıların dostluğunu tərənnüm etməklə belə bir fikir irəli sürür ki, xalqlar dostluğunun əsas qüvvəsi zəhmətkeşlərdir. Xalqlar dostluğu zəhmətkeşlərin arasındakı dostluqdur.

N.Nərimanov bütün millətlərin "milli dil, milli məktəb, milli ədəbiyyatının tərəqqisi uğrunda mübarizə aparırdı, "Hümmət qəzetinin birinci nömrəsində N.Nərimanov tərəfindən yazılmış baş məqalədə deyilir: "Bizim məsləkimiz bütün insanları birləşdirməkdir. Biz deyirik: hamı millətlər üçün məqsəd, ideal birdir. Bu ideal hamı millətləri qardaşlığa dəvət edir.

N.Nərimanov vətənpərvərliyi məhdud mə'nada deyil, geniş mə'nada götürürdü. O, öz sevimli vətəninin gələcək istiqlalı-yətini və xoşbəxtliyini heç bir vaxt başqa xalqların səadətindən ayırmır, onların birini digərinə qarşı qoymur, əksinə bütün xalqların səmimi və mehriban yaşamaqları uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Onun fikirlərində fərdin mənafeyi, Vətən və xalqın mənafeyi ilə birləşdirilir. O, yazırdı: "Siz özünüzi bir millətdən hesab edirsinizsə, özünüzi üçün müəyyən bir vətən var isə, həmin millətin, həmin vətənin dərdi, qəmi sizin dərdiniz, qəminizdir və ya bir millət və ya Vətən üçün ümumi dərd və qəm olacaqdır.

N.Nərimanovun fikrincə, hər iki tərəf bir-birinin mənafeyini müdafiə etməlidir. Yə'ni "Vətən, millət, xalq üçün ayrı-ayrı üzlər üçün, ayrı-ayrı şəxslər isə Vətən, millət üçün, onun tərəqqisi üçün çalışmalıdır. Nərimanov söz ilə deyil, özünün gündəlik əməli fəaliyyətilə Vətənin tərəqqisinə çalışanları yüksək qiymətləndirirdi.

Nərimanov yazırdı: "Biz istəyirik ki, Vətənin xoşbəxtliyi hamını sevindirsin, bədbəxtliyi hamını qəmgin etsin. Nərimanov xalq uğrunda, onun iqtisadi və mədəni tərəqqisi, o cümlədən maarif və məktəbin inkişafı uğrunda çalışdığı Vətənin hər bir övladı üçün ən ümdə və şəərəfli vəzifə hesab edirdi. Onun fikrincə, fikri və işi varlanmaq, pul qazanmaq, bir milyonu iki milyon etmək, ya mağazanı böyütmək, ya bir mərtəbə evi iki və ya üç mərtəbə etmək üçün əlləşənlər millət, vətən dərdi çəkməyənlərdir.

N.Nərimanov vətənpərvərliyi əmək ilə, həm də hamının xeyrinə olan əmək ilə əlaqələndirir və Vətənin bütün övladlarını onun tərəqqisi yolunda çalışmağa çağırır. Onun fikirlərində həm fiziki, həm də zehni əmək yüksək qiymətləndirilir. O, bəşəriyyətin səadətini əməkdə görür, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasında əməyə üstünlük verir.

N.Nərimanov gənc nəslin əmək təbiiyyəti işində məktəbin rolunu ayrıca qeyd edirdi. Azərbaycan maarif işçilərinin II qurultayında N.Nərimanov deyirdi ki, əməyin nə olduğunu gənclərə bildirən məktəbdir. Bu da ki, bizim həyatımız və bütün fikrimizdir. Çünki biz yer üzərində ancaq zəhmətin hökmranlığının bərqərar olmasına çalışırıq. Öz zəhməti ilə Vətənə xidmət etməyi, o, ən yüksək mə'nəvi borc hesab edirdi.

N.Nərimanovun öz şəxsi həyatı vətənpərvərliyin və əməksevərliyin gözəl nümunəsi idi. O, vətənpərvərlik hissi ilə yaşayıb yaradan, xalqını və Vətəninə ürəkdən sevən və bütün ömrünü onun tərəqqisinə həsr edən bir vətəndaş, maarifçi-pedaqoq idi.

N.Nərimanovun pedaqoji fikirlərində mühüm yerlərdən birini dini-fanatizmin tənqidi tutur. O, inqilabdan əvvəl yazdığı əsər və məqalələrində dini-fanatizmin çürüklüyünü, xalqın dini təsəvvürlərini korlayan cahil ruhaniləri ciddi tənqid etmiş, bunun acı nəticələrini bədii boyalarla göstərmiş və beləliklə xalqın şüurunda dönüş yaratmağa, mə'nəvi inqilab üçün zəmin hazırlamağa çalışmışdır.

N.Nərimanovun pedaqoji irsində tə'limin məzmunu və üsullarına aid də çox dəyərli fikirlər vardır. O, bir tərəfdən köhnə məktəbləri, "zavallı uşaqların, gələcək millət balalarının fəhmlərini, zehinlərini korlayan, "orta əsrlərdən qalma üsul ilə dərs keçilən mollaxanaları, digər tərəfdən isə dövlət məktəblərinin ruslaşdırma siyasətini kəskin tənqid və ifşa edirdi. Tə'limin ana dilində aparılması idqyası onun pedaqoji fikirlərinin əsasını təşkil edir. "Millətin dilini bilmədən, onun dərdinə dava

etmək çətindir. —deyən N.Nərimanov müəllimli kişini həkimliklə müqayisə edir və göstərirdi ki, həkim azara görə dərman verdiyi kimi, müəllim də tələbə görə bilik verməlidir. O, deyirdi ki, "Naxoşun ruhunu təmizləməkdənsə, qanını təmizləyin. İnsanın dili onun qanıdır. Qan təmiz olanda ürək yaxşı işlədiyi kimi, dilin də saf olması millətin tərəqqisinə səbəb olur.

N.Nərimanov ana dilini xalqdan uzaq salanlara qarşı çıxmaqla, onların fikrini böyük etiraz və coşqunluqla rədd edir. ana dilinin tədrisi məsələsində haqqın, ədalətin gələcəyinə inanırdı. Ana dilinin məktəb proqramından çıxarılmasını istəyənləri və buna görə əl çalanları mə'nasız hesab edən N.Nərimanov yazırdı: "Qoy çalsınlar! Lakin haqqı batıl edə bilməyəcəklər. Bəşərin fitrət və təbiətindən məknuz olan hissiyatı elmiyyəni nabad edə bilməyəcəklər!.. Analarımızın laylalarını qulaqlarımızdan çıxarmağı bacarmayacaqlar, illərlə bilüzm bir şey kimi ayaq altına atdıqları o kəhəri qiymətdən sala bilməyəcəklər, ana dilimiz hər halda qüvvət tapacaqdır.

N.Nərimanov ana dilini qiymətli gövhər adlandıır və onun qədrini bilənlərin, onu inkişaf etdirənlərin və onun keşiyində duran Həsənoğluların, Füzulilərin, Vidadilərin, Vaqiflərin, Zakirələrin, Seyidəzimlərin meydana gələcəyini görür və deyir ki, onlar ana dili vasitəsi ilə bizə Tolstoy, Turgenev, Qoqol, Viktor Hüqo, Zolya, Bayron, Şekspir, Şiller, Höte kimi dünya klassiklərinin kim olmasını öyrədəcəklər.

N.Nərimanov məktəblərdə ana dilinin tədrisini ciddi şəkildə yaxşılaşdırılmasını tələb edirdi. O, göstərirdi ki, kiçik millətlərin hərtərəfli inkişafı üçün mühüm şərtlərdən biri də ana dilinin məktəblərdə əsaslı şəkildə tədrisi məsələsidir. Bunsuz xalqın tərəqqisi, maariflənməsi, Vətən üçün təbiiyyəli; "Zəmanənin təqzasına uyğun bacarıqlı və mə'lumatlı şəxslərin hazırlanması qeyri mümkündür. "Nə əcəb bu vaxtdək belə fikirlərə düşmürdük? sualına cavab verən N.Nərimanov göstərirdi ki,

“əgər hüriyyət olmasa idi, dilimiz də bu halətdən xilas ola bilməyəcək, əsarətdən qurtarmayacaq idi.

N.Nərimanov ana dilinin təlim əhəmiyyətini göstərməklə bərabər, onun tərbiyəvi rolunu ayrıca qeyd edir. Ana dilinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edən N.Nərimanov uca səsle deyirdi:

“Ana dili ... nə qədər ali, hissiyati qəlbiyyə olandır bir kəlmədir! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzmlı bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqətimədəranəni sənə o dildə bəyan edə bilər, bir dil ki, sən hələ bələkdə ikən lay-lay şəkildə öz mənafeyini sənə yetirib ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır!

N.Nərimanov ana dilini xalqın tarixi, mə'nəviyyəti və incəsənəti ilə əlaqələndirir və göstərir ki, ana dilində bir nəgmə oxunduqda, Vətən tərənnümü edildikdə insanın bədəni də, ruhu da lərzəyə gəlir. “Qərrib vilayətdə bir musiqiçi milli havalardan bir şey çalır. Sən cəmi vücutunla, cəmi ruhunla qulaq asırsan, həm qəmgin, həm də şad olursan, həqiqətən, nə halda bulunmağın dürist anlamırsan. Ancaq musiqiçilərə istəyirsən deyəsən: Çalınız, əfəndim, çalınız! Çünki, bu çaldığınız ahəng mənim qəlbimin, ruhumun ən dərin guşələrindən xəbər verir.

N.Nərimanov yazır ki, insan musiqi aləminə aşına olmasa belə, yenə də “belə bir halətdə bulunacaqdır. Çünki həmin ahəng və zümzümədə valideynin dediyi laylaların havasını sezirsən, onun məhəbbətini hiss edirsən. Doğrudur, bu vaxt sən valideyni görmürsən, lakin bir növ səsini eşidirsən. Yəinki, eşitdiyən ilham və əsvatı ananın sədasına oxşadırsan. N.Nərimanov həmin saatları “ gözəl bir halət, səfalı bir saat hesab edir və insanları belə bir zövqdən məhrum edənləri ciddi tənqid atəşinə tuturdu.

N.Nərimanov Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. O, yazırdı ki, azərbaycanlı uşaqları nəinki Puşkinin, hətta Şekspirin və Şillerin şe'rlərini öyrənməlidirlər. Lakin bunu o zaman edə bilir ki, hər şeydən

əvvəl doğma Sabirin, Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şe'rlərini öyrənmiş olsunlar.

N.Nərimanovun pedaqoji fəaliyyətində və fikirlərində qadın təhsili məsələsi də mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğu, təhsildən məhrum olması, kölə halında saxlanılıb istismar edilməsi Nərimanovu daim düşündürürdü. Şərq qadınlarının faciələrlə dolu olan həyatına yaxından bələd olan Nərimanov onların azadlığı, təhsili uğrunda daim mübarizə aparmışdır.

N.Nərimanov qadınların təhsil almasının, onların ictimai işlərdə fəal iştirakının qızgın tərəfdarı idi. Onun bilavasitə yaxından köməyi ilə təşkil edilmiş qız məktəblərində təhsil alan yüzlərlə azərbaycanlı qızlar sonralar xalqımızın mədəni inkişafında böyük rol oynamışdır.

N.Nərimanov inqilabdan əvvəl olduğu kimi, sovet hakimiyyəti illərində də o, qadınların təhsilə cəlb edilməsinə böyük qayğı göstərmişdir. O, Azərbaycanda Hərbi İnkilab Komitəsinin Azərbaycan XKS-nin sədri vəzifələrində işləkən bir sıra çıxış və mə'ruzələrində qadınların təhsilə cəlb edilməsini günün vacib məsələlərindən biri hesab edirdi.

Azərbaycan qadınlarının azadlığı işində N.Nərimanovun xidmətlərinə böyük əhəmiyyət verən A.Sultanova yazırdı ki, N.Nərimanov şərq qadınlarının azadlığı yolunda ilk mübarizə aparanalardandır. O, Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulduğu ilk günlərdən qadınlar arasında iş məsələsini irəli sürür, bir çox kütləvi mitinqlərdə, konfrans və qurultaylardakı çıxışlarında qadın azadlığını ardıcıl müdafiə edir. A.Sultanova yazmışdır: “Biz onun şəxsinde qadınlar arasında işin bütün məsələlərinin möhkəm müdafiəçisini görürdük.

N.Nərimanovun pedaqoji irsində mərkəzi yerlərdən birini də müəllim, onun şəxsiyyəti, müəllim kadrlarının hazırlığı məsələləri tutur.

Azərbaycanın qabaqcıl fikirli müəllim və maarifçiləri olan H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, F.Köçəri, N.Vəzirov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov, S.S.Axundov, R.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə və başqaları kimi N.Nərimanov da məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində müəllimin roluna aid bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir.

N.Nərimanov xalq arasında savadın yayılmasında, xalqın ümumi tərəqqisində müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, müəllim sözünü geniş mənada başa düşür, müəllimin geniş xalq kütlələri arasında apardığı işinə, onun ictimai fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verirdi. N.Nərimanov xalqın mədəni tərəqqisinə çalışan müəllimlərin işini yüksək qiymətləndirirdi kimi, xalqın ictimai və mədəni yüksəlişi üçün çalışmayan müəllimləri tənqid edir və onları "çinovnik adlandırır".

Onun müəllimdən tələb etdiyi keyfiyyətlərdən biri, pedaqogikanı, təlim və tərbiyənin prinsip və üsullarını, psixologiyayı bilməsi və ona istinad etməsidir. O, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə istinad etməyi təlim və tərbiyə işində müvəffəqiyyətin rəhni hesab edir və göstərirdi ki, "... hər uşağın özünə görə bir qeyri xasiyyəti, təbiəti olmağa bina ən hamıya bir qayda və qanun ilə dərs vermək, hamıya bir ildə böyan etmək olmaz. Hamını bir ölçü ilə ölçmək olmaz. Uşaqların bir parası zehinli, zəkavətli, bir parası zehinsiz, fəhmsiz, bir parasının qüvvəyi hafizəsi qüvvətli, bir parasınınkı naqis, bir parası müdhiş hekayələr sevən, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur. Uşaqlara məhəbbəti olan müəllim bunların hamısını mühafizə edir, hər kəsin öz biliyinə, qanacağına görə hərəkət edərsə, hər kəsin eybinə görə çare taparsa, əlbəttə, təlim və tərbiyə düz yol ilə gedib, tərəqqi əla dərəcəsinə çatır.

Mə'lum olduğu kimi, Sovet hakimiyyətinə qədər Azərbaycanda müəllim kadrları hazırlayan xüsusi məktəb yox

idi. Bütün Zaqafqaziya üzrə müəllim kadrları hazırlayan yalnız bir məktəb var idi ki, bu da Qori müəllimlər seminariyasının 1879-cu ildə açılmış Azərbaycan şöbəsi idi. Bu şöbənin Zaqafqaziya üçün müəllim kadrları hazırlığında xüsusi rol oynamasına baxmayaraq, xalqın daim artan tələbini ödəmirdi.

Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsini məqsədə müvafiq hesab edən N.Nərimanov çox düzgün və əməli əhəmiyyəti olan təkliflər irəli sürürdü. O yazırdı: "Açıq deməli, Qori darülmüəllimi Bakıda, Gəncədə və ya qeyri müsəlman şəhərində olsa, padşahlıq xərcinə oxuyan altmış nəfərdən savayı, altmış nəfər müsəlman uşağı və daha ziyadə öz evlərində olarkən seminariyada elm təhsil etməyə mümkünləri olacaqdır. Yəni gündüzlər padşahlıq xərcinə oxuyan uşaqlar ilə bərabər dərs oxuyub, axşamlar öz evlərinə gedərlər.

N.Nərimanov göstərirdi ki, seminariyanın Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi müəllim kadrlarının artması işinə kömək etməklə bərabər, qeyri məsələlərdə də müsəlmanlara böyük mənfəəti olar, xalqın ümumi mədəni tərəqqisinə də təsir edir.

1919-cu ildə Həştərxan qubemiyə xalq maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyərkən mövcud şəraiti nəzərə alan N.Nərimanov qısa müddətli pedaqoji kurslar vasitəsilə yüzlərlə müəllim hazırlanmasını təşkil etmişdir. Azərbaycanda ilk pedaqoji institutun yaradılması və təsis edilməsi N.Nərimanovun adı ilə bağlıdır.

N.Nərimanov müəllim kadrları hazırlığı işinə xüsusi diqqət verməklə yanaşı, müəllimlərin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr qoymuşdur.

Bu vəzifədən birincisi əmək məsələsidir. Cəmiyyətin əmək üzərində qurulması ideyasını əsas götürən N.Nərimanov belə hesab edirdi ki, müəllimlərdən təlim alan gənclər ilk növbədə əməksevər olmalıdırlar. 1924-cü ildə API-nin ilk məzunların

buraxılışı münasibətilə yazdığı "Elmlərini yeni tamam etmiş müəllimlərə açıq məktubunda bu məsələni ön planda qoyan N.Nərimanov demişdi:

— Əziz yoldaşlar! Təzə həyata qədəm qoymanızı təbrik edirəm. Vəzifəniz hər nə qədər çətin, ağır və məs'uliyətli bir vəzifədirsə də, bunu da düşünməlisiniz: insanın ruhunu ucaldan çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir. Ona görə də "Sizin təbiyənizdə olan Azərbaycan balaları gərək zəhmət sevən olsunlar. Yə'ni başqasının yox, öz zəhmətlərinin qüvvətinə ehtiyaclarını rəfedici olsunlar.

N.Nərimanov göstərdi ki, gənc nəsildə zəhmətə sevgi, məhəbbət hissəri aşılamaq üçün təbiəti sevdirmək, təbiətin əlamətləri ilə onları maraqlandırmaq lazımdır.

N.Nərimanovun müəllimlər qarşısında qoyduğu vəzifələrdən biri də dövlət və hökumət quruculuğu üçün ləyaqətli adamlar, cəs'ur, cür'ətli və dəyanətli, doğrucu və vicdanlı adamlar yetişdirməkdən ibarətdir. Həmin məktubunda bir məsələyə xüsusi əhəmiyyət verən N.Nərimanov yazmışdı:

"Sizin təbiyənizdən çıxan cavanlarımız gərək cəs'ur, cür'ətli və dəyanətli olsunlar.

Yə'ni bir parça çərəkdən ötəri ikiüzlülük etməsinlər, filankəsin xoşuna gəlmək üçün "qatığa qara deməsinlər.

Şagirdlərin düzlük və doğruculuq təbiyəsində müəllimin şəxsi nümunəsinə böyük üstünlük verən və şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alan Nərimanov göstərdi ki, "uşaqlarla daima əlaqədar olan hərəkətinizdə, sözlünüzə artıq dərəcədə ehtiyatlı olmalısınız, çünki uşaq gördüyünü tez götürür.

N.Nərimanovun müəllimlər qarşısında qoyduğu üçüncü vəzifə daha genişdir. O, göstərdi ki, "Azərbaycan Şərq üçün bir məktəbdir. Yə'ni Şərq hazırkı halında qalarsa, biz ona hər cəhətdən müəllim olacağıq.

N.Nərimanov pedaqogika və psixologiyanın nəzəri məsələləri ilə bərabər pedaqogika tarixini də bilməyə, klassik

pedaqoqları, keçmişin zəngin pedaqoji irsini öyrənməyə və ondan faydalanmağa böyük əhəmiyyət verirdi. O, böyük və fədakar pedaqoqların-müəllimlərin həyat və fəaliyyətindən gətirdiyi ibrətli misallarla göstərdi ki, xalqçı, zəhmət adamını, yoxsulları və məzlumları sevən müəllimlər onların xoşbəxtliyi və tərəqqisi üçün hər cür cəfalara və məşəqqətlərə dözməyə razı olmuşlar. Onlar yalnız sözlə deyil, əməli işlərində xalqa xeyirxah olduqlarını sübut etmişlər.

N.Nərimanov müəllimləri ömrünü xalq yolunda, zəhmətkeş balalarının tə'lim və təbiyəsi uğrunda fəaliyyət göstərməyə sərf etmiş pedaqoqlar kimi hərəkət etməyə çağırırdı. O, müəllimlərdən uşağı sevməyi, ona böyük qayğı göstərməyi, pedaqoji işdə yaradıcı olmağı, daim yeni-yeni tə'lim təbiyə üsulları axtarmağı tələb edirdi. Bunun üçün isə uşaqları, müəllimlik sənətini sevmək lazımdır. N.Nərimanovun fikrincə, müəllim yalnız uşaqların müəllimi deyil, həm də özünü, müəllimidir.

N.Nərimanov Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus orijinal fikirlərə malik bir sima idi. O, zəhmətsevər xalqın içərisindən çıxış, zəhmətkeşlər adından çıxış etmiş, zəhmətkeşlərdən bəhs etmiş və ömrünün sonunadək zəhmətkeşlərin azadlığı, xalq maarifi və mədəniyyətinin tərəqqisinə çalışmışdır.

Onun pedaqoji məsələlərdən bəhs edən əsər və məqalələri Azərbaycan pedaqoji fikrinin incilərindəndir.

N.Nərimanov öz yaradıcılığında pillədən-pilləyə qalxmış, ibtidai məktəb müəllimi səviyyəsindən məşhur maarifçi, istedadlı pedaqoq, görkəmli dövlət və siyasi xadim səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

Dövrünün görkəmli müəllimi və maarif xadimi olan N.Nərimanov Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində mühüm və şərəfli bir yer tutur.

Onu da qeyd edərk ki, Nəriman Nərimanov Leninə, leninizmə inanırdı. Ona görə də Azərbaycan xalqının nicat yolunu Leninin məranaməsində gördü.

Lakin ömrünün son çağlarında o, səhv etdiyini anladı. Lakin bu, artıq gec idi.

Tarix onun yanıldığını sübut etdi.

§10. Ü. Hacıbəyovun pedaqoji fəaliyyəti və ideyaları

Müasir Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi, milli operamızın banisi, istedadlı bəstəkar Ü.Hacıbəyov həm də gözəl bir müəllim-pedaqoq kimi Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutur.

Ü.Hacıbəyov hər şeydən əvvəl, praktik pedaqoq idi. 1899-cu ildə Şuşada «rus-tatar» məktəbini bitirən Üzeyir, müəllim olmaq fikrinə düşmüş və bu məqsədlə də 1899-cu ildə Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə daxil olmuşdur. Gənc Üzeyir seminariyada oxuyarkən qabaqcıl rus mədəniyyəti ilə, mütərəqqi rus pedaqoji əfkanı ilə yaxından tanış olmuş, pedaqoji elmlərlə maraqlanmışdır.

1904-cü ildə seminariyanı bitirərək Şuşanın yaxınlığında olan Hadrut məktəbində ilk pedaqoji fəaliyyətini başlayan Ü.Hacıbəyov az bir müddət içərisində bütün əhəlinin hörmətini qazanmışdır. Lakin kiçik kənd məktəbində geniş fəaliyyət göstərməsi üçün lazımı şərait olmadığından o, 1905-ci ildə Bakı şəhərinə gəlmiş və fəhlə rayonlarından biri olan Bibiheybətə müəllimlik etməyə başlamışdır.

Bu zaman Bakıda xalq maarifi sahəsində fəaliyyət göstərənlərin əksəriyyəti Qori seminariyasının məzunları idi. Onlar M. F. Axundovun açdığı yeni yol ilə gedərək qabaqcıl mədəniyyəti yayırdılar. Onlar çox yaxşı dərk edirdilər ki, bəş-on ziyalı ilə iş görmək olmaz. Qarşıda duran böyük siyasi-ictimai

vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün həm də geniş xalq kütlələrini savadlandırmaq lazımdır. Buna görədir ki, qabaqcıl ziyalılar: demokratik fikirli müəllimlər, yazıçılar, maarif xadimləri yetişməkdə olan nəslin təlim və tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Onlar müəllimlik etməklə yanaşı, xalqın mədəni tərəqqisinə kömək edən bədii əsərlər yaradır, jurnal və qəzetlər nəşr edir, dərslilər tərtib edir, teatr tamaşaları verir, mətbuat səhifələrində xalq maarifinin bu və ya digər sahələrinə aid faydalı fikirlər söyləyir, bir sözlə, təlim və tərbiyə işi ilə əlaqədar olan bir neçə sahəni öz əməli fəaliyyətlərində birləşdirirdilər.

Bu dövrdə Bakıda müəllimlik edən Üzeyir təkcə praktik pedaqoq kimi qalmamış, bütün coşğun ehtirası ilə bu mübarizəyə qoşulmuşdur. O, Bakıda nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq etmiş, "İrşad", "Həyat", "İqbal", "Kaspi", "Tərəqqi" və s. qəzetlərdə müxtəlif imzalarla dərc etdirdiyi məqalə və felyetonların maarif və məktəblə əlaqədar olan bir sıra mühüm məsələlərin həllinə çalışmışdır.

Gənc müəllim öz məqalələrində təkcə uşaqlara təhsil vermək, onların gözlərini açmaqla kifayətlənmir, mədəni tərəqqiyə mane olan, xalqı hər vasitə ilə çəhələtdə saxlamağa çalışan mövhumatçılarla, mürəccə qüvvələrlə mətbuat səhifələrində mübarizə aparırdı. O, xalqı maarifdən çəkirdən çəhələtpərəstləri kəskin tənqid edir, onların iç üzünü açıb göstərirdi. Ü.Hacıbəyov «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetlərində dərc etdirdiyi məqalələrində mövcud cəmiyyətin cybəcərliyini maarif və məktəblə əlaqədar olan bəzi məsələləri kəskin tənqid etmiş, dövrünün ən mühüm elmi-pedaqoji məsələlərinə toxunmuşdur.

Xalq maarifinin unudulmaz xadimi, istedadlı müəllim Ü.Hacıbəyov öz fəaliyyətinin ilk illərindən əsil mübariz və qabaqcıl bir insan kimi biliyini, istedadını və coşğun ehtirasını xalqın səadətinə, azadlıq əldə etməsinə həsr etmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Üzeyir Hacıbəyovun pedaqoji fəaliyyətinin yeni dövrü başlandı. O, bu zaman bütün bacarıq və qüvvəsini səfərbərliyə alaraq yeni musiqişünas kadrları tərbiyə etməyi qarşısına məqsəd qoydu. Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə Ü.Hacıbəyov Azərbaycan SSR Maarif Komissarlığının incəsənət şöbəsində musiqi bölməsinə müdir təyin olunur. İlk Azərbaycan musiqi məktəbinin əsasını qoyan Üzeyir bəy 3 ildən sonra musiqi texnikumuna çevrilmiş bu tədris müəssisəsinə şəxsən rəhbərlik etmişdir. 1925-ci ildə Azərbaycanda Konservatoriya yaranır. Ü.Hacıbəyov konservatoriyaya əvvəlcə rektor müavini, sonra isə rektor vəzifəsinə təyin edilir. Eyni zamanda, burada musiqi nəzəriyyəsi və Bakı darülmüəllimində musiqi tədrisi üsulundan dərs deyir, musiqi sahəsində elmi pedaqoji əsərlər yazır, Azərbaycan musiqi mədəniyyəti üçün yeni olan bir sıra dərslərin (xor və çalğı alətlərində not ilə çalmaq) proqram və tədris üsulunu işləyir, Azərbaycan qızlarını musiqi təhsilinə cəlb edir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanda birinci simfonik orkestr təşkil edilir.

Azərbaycan musiqi sahəsindəki dərin elmi-nəzəri əsərləri Üzeyiri Azərbaycanın böyük alimləri sırasında xalqa tanıtdı. Ona əvvəlcə professor adı, 1945-ci ildə isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü adı verildi.

Böyük bəstəkarın xidmətləri yüksək qiymətləndirilmiş və ona Azərbaycan SSR —in əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan SSR —in xalq artisti adı verilmişdir. 1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan incəsənəti oğurluğu zamanı Ü.Hacıbəyov Lenin ordeni ilə təltif edilmiş və həmin ildə SSRİ xalq artisti adına layiq görülmüşdü.

1940-cı ildə «Korəglü» operasına və 1946-cı ildə «Arşın mal alan» filminə görə Ü.Hacıbəyova Dövlət mükafatı laureatı adı verilmişdir.

İstedadlı müəllim, mühərrir, bəstəkar, musiqişünas və nəzəriyyəçi olan Ü.Hacıbəyov həm də görkəmli dövlət xadimi idi.

Ü.Hacıbəyov yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə — 1948-ci il noyabr ayının 23-də Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Ü.Hacıbəyov dövrünün mütərəqqi pedaqoji fikir nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun əsər və məqalələrində köhnə məktəb, çarizmin ruslaşdırma siyasəti ciddi tənqid edilmiş, ana dili, təlim üsulları, əxlaq tərbiyəsi və s. ilə əlaqədar bir sıra dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

Hər şeydən əvvəl, Ü.Hacıbəyov çar Rusiyasının maarif sahəsində milli ucqarlarda yeritdiyi siyasəti kəskin tənqid etmişdir. O, 1906-cı ildə «İrşad» qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrindən birində çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətini tənqid edərək yazırdı: «Məktəb açıb öz uşaqlarımızı öz ana dilimizdə tədris və təlim etmək bizim arzularımızın ən ümdəsidir. Bu arzunun hasilə gəlməsi üçün biz var qüvvəmiz ilə çalışmalıyıq, zira nəşri maarif və təyini mədəniyyət üçün yeganə vəsaitimizdir bir bu təriqətdir. Bu da mə'lumdur. Çünki indiyə qədər mövcud olan və indi də vücudunu saxlamaq üçün axırıncı dəfə əl və ayaq çalan nühus tərəz idarənin yaratdığı şkolalar misyoner ocağı olub hər kəsin nifətinə səbəb olur və mədəniyyət yolunda o xidməti edir ki, hamını elm və maarifdən bacardıqca uzaqlaşdırır, zira bunların məqsədi xəlqi maarifləndirmək deyil, bəlkə ruslaşdırıb axıra da bədbəxt etməkdir» («İrşad» qəzeti, № 240, 1906).

Rus çarizminin yerli dillərə, bu dillərin məktəbdə tədrisinə e'tinasız münasibətini çox açıq və çıpaqlığı ilə tənqid edən Üzeyir bəy 1909-cu ildə «Tərəqqi» qəzetinin 23-cü nömrəsində dərc etdirdiyi «Milli məktəblərdə rus dili tədrisi» adlı başqa bir məqaləsində göstərirdi ki, 1905-ci ilə qədər hökumət müsəlmanlar arasında maarifi inkişaf etdirməyi özünə vəzifə hesab etmirdi. Hökumət «bu yolda bə'zi iqdamatda bulunurdusa

da, bu nəşri maarif üçün deyil, «nəşri-rusizm» üçün idi» («Tərəqqi» qəzeti, №23, 1909).

Ü.Hacıbəyov ana dilində məktəblərin açılmasını tələb edərkən, azərbaycanlı uşaqların rus dilini öyrənmələri zərurətini də xüsusilə qeyd edirdi. O, 1906-cı ildə çap etdirdiyi «Məktəb məsələsi» adlı məqaləsində göstərirdi ki, indiki şəraitdə ana dilində məktəb yaratmaq ən çətin və ən vacib məsələlərdən biridir, lakin buna baxmayaraq, təkcə ana dilində məktəb yaratmaqla işi bitmiş hesab edə bilmərik. Biz uşaqlarımıza rus dilini də mükəmməl öyrətməliyik. Çünki təkcə ana dilini bilmək kifayət deyil. Biz rus dilini öyrənmədən irəli gedə bilmərik.

1905-ci il inqilabına çox böyük ümidlər bəsləyən, inqilabdan olduqca çox şeylər gözləyən Ü.Hacıbəyov ağır irtica illərində heç də ruhdan düşmür. O, irtica illərində xalqı dözümlü olmağa və azad həyat uğrunda mübarizəni davam etdirməyə çağırır yazırdı ki, insan gerek dünyada sərbəst yaşamağa qədəm qoyduqda məişətin tikanlı yollarından qorxmasın, mübarizə meydanında bağı yarılmasın, mübarizəyə girişməyə məcbur olduqda həyatın birinci zərbəsi altında tələf olmasın («Həqiqət», №23, 1910).

İnkışafa, tərəqqiyə və gələcəyə hədsiz inam və ümidi olan Üzeyir xalqı da xoşbəxt olmağa, xoşbəxt gələcəyə inandırmağa və tərəqqi uğrunda mübarizəyə çağıraraq, hələ 1910-cu ildə çap etdirdiyi məqalə nömrəsindən birində yazırdı: «Ümitsiz olmaq yaxşı deyildir. İyirminci əsrdə bütün aləmə cari olmağa başlamışıq, mədəniyyət selinin qabağını heç bir məmaniyyətlə durdurmaq mümkün olmayacaqdır. Bu əsrin muradı dünya üzünün kəşafətini təmizləməkdir. Yəvüqdur o zaman ki, haman sel bizim yerlərdə dəxi hücum edib üzərimizdə olan və bizi nəfəs almağa qoymayan kəşif daşları, qayaları yerindən oynadıb zail edir. O, daşların altında yatmış olan qurdları yuyar, yerimizə, torpağımıza can verər və çiçəklər bitib buraları çəmənzarə döndərər...» («Həqiqət», 1910, fevral №15).

Bununla belə o, ana dilində məktəb açmağın çox vacibliyindən bəhs etməklə, onu həm də çox «müşkül və çətin bir məsələ» hesab edirdi. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, əgər Qafqaz da Finlandiya kimi imtiyazlı və yarımüstəqil bir ölkə olsa idi, ana dilində açılmış məktəblərdən arzu olunan nəticəni gözləmək olardı, yəni ana dilimiz öz yerində olub, lazımı imtiyazlara sahib olardı. Doğrudan da, o vaxt ucaqlarda ana dilinin heç bir imtiyazı yox idi. Bu da xalqın əsas hissəsinin ana dilində təhsil almasına mane olurdu. Ona görə də ana dilində təhsili genişləndirmək üçün Üzeyir məktəblərimizi maddi cəhətcə təmin etməyi lazım bilirdi.

O zaman Ü.Hacıbəyovun rus dilinin tədrisinə dair irəli sürdüyü «təbii üsul» müəllimlər arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Ü.Hacıbəyova görə «təbii üsul»un «tərcümə üsulu»ndan üstün cəhətləri ondadır ki, «təbii üsul»da əsas yeri əyanilik tutur. Yəni mətdəki sözlərin və cümlələrin mənasını başa salmaq üçün, onların ana dilindəki tərcüməsindən deyil, bilavasitə əşyaların göstərilməsindən, hadisələrin nümayiş etdirilməsindən, şəkil, sxem və sairədən istifadə edilir. Deməli, "təbii üsul" la öyrədilərkən ikinci dilin sözləri ilə onların mənalı arasında vasitəsiz əlaqə yaranmış olur ki, bu da diqqətin ikiləşməsinə və birbaşa öyrənilən söz və ya ifadənin üzərində cəmləşməsinə, vaxta qənaət edilməsinə, dərsin əyani, canlı və maraqlı keçməsinə səbəb olur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir müəllim "təbii üsul" u bir tədris metodu kimi irəli sürərkən heç də ikinci dilin öyrədilməsi zamanı "tərcümə üsulu" ndan istifadə edilməsini inkar etmir, əksinə, yeri gəldikcə ondan da istifadə edilməsini lazım hesab edirdi.

Üzeyir bəy ikinci dilin tədrisində, çox böyük didaktik əhəmiyyəti olan üç prinsipin əldə rəhbər tutulmasını tövsiyə edirdi:

1. Uşağın aşına olduğu şeylərdən biganə olduğu şeylərə keçməli.
2. Uşağın gözü ilə dərk elədiyi şeylərdən başlayıb xəyal ilə dərk olunan şeylərə keçməli.
3. Sadə və bir əczalı şeylərdən başlayıb, mürəkkəb və çox əczalı şeylərə keçməli.

Bununla Üzeyir bəy təlimdə mə'lumdan na'mөлuma, canlı şəyretmədən müərrədə keçməyə riayət edilməsini irəli sürürdü.

Ü. Hacıbəyov məktəb, maarif və dil tədrisinə dair yalnız məqalələr yazmaqla kifayətlənməmiş, həm də iri-həcmli əsərlər də yazıb nəşr etdirmişdir. Onun 1907-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi "Türki-rusi və rusi-türki lüğəti" adlı kitabı buna parlaq bir misaldır.

Bu əsər lüğət tərtibi tarixində irəliyə doğru atılan böyük addımlardan biri idi. Üzeyir bəy sözləri və istilahları sinfi mübarizə nöqtəyi-nəzərindən şərh etməyə və onların mahiyyətini açmağa cəhd etməklə də xalqın oyanması işinə kömək etməyə çalışmışdır. Məsələn, lüğətdə "intibahnamə" sözünə belə izahat verilir: "Xalq oyatmaq, gözünü açmaq üçün yazılı vərəqələrle intişar edilən kitab".

Bu misal aydın göstərir ki, Üzeyir Hacıbəyov hətta lüğət yaradıcılığı sahəsində belə öz fəaliyyətini xalqın azadlığı, onun səadəti məsələləri ilə mümkün qədər əlaqələndirməyə çalışmışdır.

Ü. Hacıbəyovun yaradıcılığında nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri onun "Hesab məsələləri" adlı dərslik tərtib edib nəşr etdirməsidir. 1907-ci ildə 22 yaşlı Üzeyirin dərslik tərtib etməsi onun pədaqoji fəaliyyətində diqqətəlayiq hadisədir.

Əsərin giriş hissəsində Üzeyir Hacıbəyov dərsliyin meydana gəlmə məqsədindən bəhs edərək yazır: "Ana dilində hesab məsələlərinə dair bir kitabçanın lüzumunu pədaqoqlarımızdan hər biri iqrar edir zənnində olub bu kitabçanı meydana çıxarmağıma sə'y etdim".

Müəllim həmin kitabı tərtib edərkən rus müəlliflərinin əsərlərindən istifadə etmişdir. O, yazır: "Bunun tərtibində rus mənbələrindən ümumiyyətlə istifadə edib cənab Komarovun hesab məsələləri kitabını özüm üçün ümdə rəhbər ixtaz etdim". Lakin müəllif yeri gəldikcə öz təcrübəsinə də istinad etmiş, "icad etdiyi xüsusi qaydaların tətbiqini" də lazım bilmişdir. Müəllif didaktik prinsiplərə möhkəm riayət edərək öz dərsliyini düzgün pədaqoji tələblər əsasında qurmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, berrəqəmli ədədlərə dair məsələləri bir neçə tipə bölmüş və beləliklə də, özünün dediyi kimi, "əvvəla şagirdlər və sonra müəllim üçün anlamaq və anlatmaq işini asanlaşdırmışdır". Müəllifin ən ümdə məqsədi "şagirdlərimizi məsələ həllində müzakirə və mübahisəyə adət etdirməkdən" ibarət olmuşdur. Müəllifin pədaqoji ideyası şagirdlərin çox vaxt hesab məsələlərini həll edərkən dəlil və sübutlar gətirməyə acizlik çəkməsini aradan qaldırmaqdan ibarət idi.

Dərsliyin tərtibində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də məsələlərin məzmununun əsasən öz məişətimizdən, məktəblərin, fəhlə və kəndlilərin, zəhmətkeşlərin həyatından götürülməsidir.

Ü. Hacıbəyovun məqalələrində müəllim və onun hazırlığı məsələsi də mühüm yer tutur.

Ü. Hacıbəyov müəllimləri həqiqi mə'nada xalq üçün çalışanlar hesab edirdi. O, yazırdı ki, "millət, millət deyənlərimizin içində, doğrudan da, millət xeyri üçün iş (söz yox ha!) görməyə iqtam edənlər birinci dəfə müəllimlərimiz olublar" ("İrşad" qəzeti, №193, 1906).

O, müəllimlik vəzifəsini çox çətin və mə'suliyyətli hesab edir və deyirdi ki, "hər adam onun öhdəsindən gələ bilməz" və «hər adama müəllim deyib uşaqları ona tapşırmaq böyük xətdir» ("Tərəqqi" qəzeti, №182, 1909). Müəllimlik işini təkə dərs deməklə məhdudlaşdıranların əleyhinə olaraq, "təlimdən başqa, uşağın tərbiyəsi dəxi müəllimin öhdəsindədir"—deyən Üzeyir müəllimdən geniş tərbiyəvi iş aparmağı tələb edirdi. O, uşaqların

gələcəyinə böyük ümid bəsləyərək yazırdı: "Aşkardır ki, millətimizin gələcəyini təmin edən bizim övlad və əhfadimiz (nəvə-nəticəmiz—red.) olacaqdır. Ona binaən indidən lazımdır ki, onların tərbiyələri o nəhv ilə (o cür—red.) icra olunsun ki, axırda millət və milliyət hissi müqəddəslər ilə məktəbdən çıxıb millətə xidmət etməyi özlərinə borc bilsinlər" ("İrşad" qəzeti, №192, 1906).

Ü.Hacıbəyov qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayının açıldığı gün—1906-cı il avqustun 15-də "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi "Müəllimlər ictimainə dair" adlı məşhur məqaləsində bu cəhəti xüsusilə qeyd edirdi. O, qurultay iştirakçılarına təkcə məktəbdə deyil, həm də geniş xalq kütləsi arasında böyük tərbiyəvi iş aparmağa çağırırdı. Həmin məqalədə oxuyuruq:

"Cəmətimizin başına gələn bəla və müsibətlərin hamısı cəhələt girdabından ibarətdir. Bu bəla və müsibətlərin törəməsi isə elmsizliyin ucundandır".

O, xalqı bu dərdlərdən qurtarmaq üçün yalnız müəllimlərə ümid bağlayırdı. Çünki xalqa bilavasitə yaxından əlaqədə olan ancaq müəllimlərdir. Bir də "millətimizin müəllimdən başqa hansı ünsürü vardır ki, daim camaat içində olub onlar ilə bilavasitə əlaqədar olsunlar?".

Ü.Hacıbəyov xüsusilə kənd müəllimlərinin üzərinə böyük vəzifələr qoyurdu. Çünki kənddə, həm də müsəlman kəndində, müəllimdən başqa ziyalı yox idi. O qeyd edirdi ki, kənddə müəllimlərin camaat arasında apardıqları işi xalq görür və qiymətləndirir. "Kənd camaatı görsə ki, içəriləndə olan müəllimlər dərd göstərən və dərman bilənlərdir, şübhəsizdir ki, o müəllimlərə məhəbbət və e'tibar ilə baxıb kamal mərifətlə övladlarını onların təht tərbiyə və tə'liminə verərlər". Ü.Hacıbəyov bu məsələdə Bakı müəllimlərinin ictimai fəaliyyətini xüsusilə qiymətləndirir və göstərdi ki, "Bütün

Qafqaz müəllimlərinin içində yalnız bir Bakı müəllimləri, doğrudan da, öz vəzifələrini fəxr ilə ifa etmişlər".

Ü.Hacıbəyov çar hökumətinin müəllimlərə qarşı olan münasibətini kəskin tənqid edirdi.

Üzeyir Hacıbəyovun məqalələrində müəllim kadrların hazırlığı, Qori Seminariyasının Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi məsələlərinə aid də maraqlı fikirlər vardır. Bu fikirlər N. Nərimanovun, F. Kəçərlinin fikirləri ilə səsleşir.

Ü.Hacıbəyov uşaqların ailə tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Üzeyirə görə, ailə hər cəhətdən sağlam olduqda uşağa müsibət tə'sir göstərmir. Onun fikrincə, ailə uşağın zehninin zənginləşməsinə, onun dərin biliklər almasına kömək etməli, ətraf mühitə onda maraq oymatmaq üçün təbiət hadisələrinə aid kitablar oxunmasını təşkil etməlidir.

Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığında qadın azadlığı, qadın təhsili tərənnüm edilir, qadına feodal-burjua münasibəti, qadının cəmiyyətdə və ailədə hüquqsuz vəziyyəti kəskin tənqid edilirdi.

Mə'lum olduğu kimi, Azərbaycan qadınlarının vəziyyəti dözülməz idi. Onlar tə'qib və təhqir olunurdular. Qadınlar insani hüquqlardan məhrum edilmişdilər. Müsəlman qanunları qadına kişi ilə bərabər hüquq vermirdi. Dövrün qabaqcıl ziyalıları—müəllim və ədibləri qadının kölə vəziyyətinə ciddi e'tiraz edirdilər. Qadın azadlığı, qadın təhsili, çarşab məsələsi, qadının ictimai həyatda iştirak etməsi kimi məsələlər ətrafında gedən mübarizə və mübahisə birinci rus inqilabı zamanı və sonrakı illərdə daha geniş şəkildə alırdı. Bu mübahisədə iştirak edən burjua-mülkədar ideoloqları, pantürkist və panislamistlər əksinqilabi-mürtəce bir cəbhə tutaraq qadınların kölə və hüquqsuz vəziyyətində saxlanılmasını müdafiə edirdilər. Onların əksinə olaraq qabaqcıl ziyalılar qadın azadlığını tələb edirdilər. Bu məsələ dövrü mətbuatda geniş mübahisələrə səbəb olmuşdu. Yazıçı Yusifbəy Vəzirovun "Arvadlarımızın hali", "Qanlı göz yaşları", "Ana və analıq", "Çarşab", N.Nərimanovun "Pir",

R.Əfəndiyevin "Arvad məsələsi" əsərləri, qadın azadlığı məsələlərinə aid Y. Vəzirovun suallarına N.Nərimanovun cavabı və s. məhz bu dövrün məhsuludur.

Qadın azadlığı məsələsinin həllində Ü.Hacıbəyovun böyük rolu olmuşdur. O, xalq mə'nəviyyəti və şüurunun böyük bir sahəsində—musiqi yaradıcılığı sahəsində demokratik ideyaların ifadəçisi kimi çıxış etdi. Bununla da o, böyük bir tarixi vəzifəni öz öhdəsinə götürdü. Üzeyir özünün musiqi əsərlərində qadın hüquqsuzluğunu, avamlığı, cəhəlati ifşa etmiş, istehzal gülüşləri ilə ona zərbə endirmişdir. Onun "Ər və arvad" musiqili komediyasında "qıllı qabana" oxşayan kəblə qubadlar, mərcañbəylər ifşa edilir. Pul gücü ilə qadın sevgisini satın almağa sə'y edən bu nadanların özləri gülünc vəziyyətə düşür, xalq onlara istehza ilə gülür. Ü. Hacıbəyov belə adamları həyat səhnəsindən süpürgəylə süpürüb atmaq ideyasını təbliğ edir.

"Ər və arvad" ın bir növ ardı olan "O olmasın, bu olsun", «Məşədi İbad» musiqili komediyasının da əsas məqsədi — qadın azadlığı, azad məhəbbət və sevgidir. Müəllif istər "Məşədi İbad" da, istərsə də son musiqili komediyası olan "Arşın mal alan" da yaratdığı səhnə tipləri ilə mövcud mühitin hər bir xırda künc-bucağına əl atmış, onun eybəcərliklərini göstərmiş, qadın azadlığını, azad məhəbbəti və sevgini müdafiə etmişdir. Onun Gülnazı və Sərvərinin sevgisi azad və sadə sevginin, məhəbbətin gözəl nümunəsidir. Ü.Hacıbəyovun əsərləri Azərbaycanda qadına burjua-feodal münasibətlərinə qarşı mübarizədə böyük rol oynamışdır.

Ü.Hacıbəyovun məqalələri kimi, musiqili əsərləri də tərbiyə məsələləri ilə doludur. Sələfi M.F. Axundov, müasiri N.Nərimanov kimi Ü.Hacıbəyov da teatr tamaşalarının əxlaqi-bədii tərbiyəvi cəhətinə çox böyük əhəmiyyət verirdi. O deyirdi ki, tamaşaya qoyulan hər bir əsər həyatımızın həm əxlaqi tərəfini, həm də xalqın estetik hisslərini tərbiyə etməlidir. Hər bir səhnə əsərində yüksək məfkurə ilə yüksək bədiiyyət bir-birini

tamamlamalıdır. «Millət balalarının təlim və tərbiyəsinə cəhd etməklə xalqa xidmət etmək, «yaddan çıxmış, ləhb və ləəb aləti olmuş musiqimizi diriltmək» kimi nəci və xeyirxah əməllərlə məşğul olur.

Onun əsərlərinin başlıca qayəsi feodal-burjua cəmiyyətinin eybəcərliklərini göstərmək, əxlaqi və siyasi çürüklüyü, mə'nəvi pozğunluğu, rüşvətxorluğu və satqınlığı, nadanlıq, avamlığı və yekəbaşlıq, geriliyi və cəhəlati musiqi dili ilə ifşa etməkdən ibarətdir: onun komediyaları tərbiyəvi təsir cəhətcə Azərbaycan musiqi incəsənətinin zirvəsini təşkil edir.

Üzeyir Hacıbəyov sənət əsərlərini tərbiyəvi cəhətcə bir-biri ilə müqayisə etmək, onlardan hansınasa üstünlük vermək fikrində deyildi. Əksinə, o, teatrın hər bir növünün özünəməxsus tərbiyəvi əhəmiyyətini göstərirdi. O deyirdi: «...mən, yalnız tək musiqi səhnə tamaşalarının tərəfdarı deyiləm. İctimai tərbiyə üçün həm faciə, həm drama, həm komediya, həm opera, həm də operetta lazımdır.

M.F.Axundovun komediyalarından «Vəzir-Xani-Lənkərani», «Dərviş Məstəli şah», «Hacı Qara» və bizim məşhur dramaturqumuz Ə.Haqverdiyevin «Dağılan tifaq» draması ilə demək olar ki, mən inkişaf etmişəm.»

Beləliklə, Ü.Hacıbəyov ədəbi janrların hər birinə böyük əhəmiyyət vermiş, bədii əsərlərin müəlliflərindən məfkurə, əxlaq və yüksək bədiiyyət tələb etmişdir. O yazırdı: «Məfkurəyə, əxlaqa malik olan və bədii üsulla yaradılan hər hansı bir səhnə əsəri-istər bədii, musiqi, istər şairanə əsər — faydalıdır.

Bu keyfiyyətlərə — qoy opera, drama, operetta, komediya olsun — cavab verməyən əsər isə faydasızdır. «Üzeyir öz əsərlərinə də bu mövqedən yanaşmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan dramaturgiyasının qiymətli incilərindən olan «Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan» öz əhəmiyyətini bu günə qədər saxlamışdır.

Təlim və tərbiyənin müxtəlif cəhətlərinə aid Ü.Hacıbəyovun irəli sürdüyü fikirlər nəinki öz dövründə Azərbaycanda xalq maarifinin, pedaqogika elminin inkişafına böyük təsir etmiş və eyni zamanda onların bir çoxu bu günə qədər öz tərəvətini saxlamışdır.

Üzeyir Hacıbəyovun pedaqoji fikirləri Azərbaycan pedaqoji elmi xəzinəsinin qiymətli incilərindəndir. O, özünün çox dəyərli pedaqoji mülahizələri ilə xalqımızın pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus şərəfli yer tutur.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
GİRİŞ	5
I bölmə QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ MƏKTƏB TƏHSİLİ VƏ PEDAQOJİ FİKİR.....	8
I fəsil: Məktəb təhsilinin təşəkkülü və inkişafı.....	8 7
§ 1. XII əsrə qədərki dövrdə tə'lim, tərbiyə və təhsil məsələləri.....	8
§ 2. «Qur'ani-Kərim»də tə'lim və tərbiyə motivləri.....	15
§ 3. Orta əsrlərdə məktəb təhsilinin inkişafı.....	23 7
§ 4. Məktəb və mədrəsə təhsilinin forma və məzmunu.....	39
II fəsil: Azərbaycanda pedaqoji fikrin təşəkkülü və inkişafı.....	45
§ 1. Xalq pedaqogikası.....	45
§ 2. Nizami Gəncəvi tə'lim və tərbiyə haqqında.....	55
§ 3. N.Tusinin pedaqoji fikirləri.....	61
§ 4. Orta əsrlərdə pedaqoji fikrin sonrakı inkişafı.....	67
II bölmə ÇAR RUSİYASININ İŞĞALI DÖVRÜNDƏ MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR.....	80
I fəsil: Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi.....	80
§ 1. İlk dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi.....	81
§ 2. Müsəlman məktəbləri.....	88
§ 3. Qadın təhsili.....	89
II fəsil: Azərbaycanda yeni maarifçilik hərəkatı.....	92
§ 1. A.Bakıxanovun maarifçilik ideyaları.....	94
§ 2. M.Kazımbəyin elmi və pedaqoji fəaliyyəti.....	97
§ 3. M.Ş.Vəzchin pedaqoji fəaliyyəti və fikirləri.....	102
§ 4. M.F.Axundovun pedaqoji fikirləri.....	109
III fəsil: XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada məktəb islahatları və onun Azərbaycan maarifinə tə'siri.....	119
§ 1. Məktəb islahatının əsas istiqamətləri.....	119
§ 2. Şəhər məktəblərinin meydana gəlməsi.....	126
§ 3. Kənd normal məktəblərinin təşkili.....	127
§ 4. Dəmir yolu, bazar günü və sənət məktəbləri.....	131

§ 5. Müəllim kadrlarının hazırlığı problemi.....	133
§ 6. A.O.Çernyayevski.....	136
§ 7. Orta məktəblər.....	141
§ 8. Qadın təhsili.....	145
IV fəsil: XIX əsrin ikinci yarısında ən'ənəvi məktəb və mədrəsə təhsili.....	153
§ 1. Məktəb və mədrəsə təhsilinin məzmunu.....	153
§ 2. Məktəb və mədrəsə təhsili barəsində çarizmin siyasəti	157
V fəsil: Ana dili məktəblərinin meydana gəlməsi və inkişafı	162
§ 1. Ana dili məktəblərinin təşkilində ilk addımlar	163
§ 2. Ana dili uğrunda mübarizənin görkəmli nümayəndələri: H.Zərdabi.....	165
S.Ə.Şirvani.....	172
M.T.Sidqi.....	176
M.M.Nəvvab.....	181
F.Köçərli.....	182
R.Əfəndiyev.....	189
S.Vəlibəyov.....	197
§ 3. Ana dili məktəblərinin Zaqafqaziya yayılması və Cənubi Azərbaycana tə'siri.....	200
§ 4. Rus-Azərbaycan məktəbləri və onların baniləri: S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyov.....	203
VI fəsil: XX əsrin əvvəllərində məktəb təhsili və pedaqoji fikrin inkişafı (1900-1918).....	216
§ 1. Ümumi, peşə və məktəbdənkənar təhsil.....	218
§ 2. Xeyriyyə cəmiyyətləri.....	228
§ 3. Müəllimlər qurultayı.....	234
§ 4. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maarifçilik fəaliyyəti....	239
§ 5. Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar arasında təhsilin vəziyyəti	245

VII fəsil: Pedaqoji fikrin görkəmli nümayəndələri.....	250
§ 1. Ə.Hüseynzadə	252
§ 2. Ə.Ağayev.....	254
§ 3. M.Mahmudbəyov.....	256
§ 4. M.Şahaxtılı.....	259
§ 5. F.Ağazadə.....	264
§ 6. C.Məmmədquluzadə.....	267
§ 7. M.Ə.Sabir.....	273
§ 8. A.Səhhət.....	276
§ 9. N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri.....	281
§ 10. Ü.Hacıbəyovun pedaqoji fəaliyyəti və ideyaları.....	302
M ü n d ə r i c a t.....	315

Hüseyn Mustafa oğlu Əhmədov

**Azərbaycan məktəb və
Pedaqoji fikir tarixi**
(dərs vəsaiti)
(I hissə)

Redaktor: S.Kərimova
Korrektor: S. İsrailova
Tex.redaktor: T.Rzalı
Dizayn: R.Qəniyev

Kitab Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin «Beynəlxalq Universitet» poliqrafiya və nəşriyyat mərkəzində yığılmış və çap edilmişdir.

Yığılmağa verilmişdir: 21.11.2000: Çapa imzalanmışdır: 20.07.2001. Fiziki çap vərəqi 20 ç.v. Ofset çapı. Kağız ofset №1. Formatı 60x84 1/16. Sifariş 55. Tiraj 1500. Qiyməti razılaşma yolu ilə.

Ünvan: «Təhsil»: Bakı-370005, Mətbuat prospekti 529.
Bakı-370116, 7-ci mikrorayon, Xarici dairəvi küçəsi, 179.

232
736

